

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

MÖSSMER PÁL
A NÉMET TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS

1908.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

A
NÉMET TUDOMÁNYOS
SZOCIALIZMUS

ÍRTA

Dr. MÖSSMER PÁL

1908.

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
BUDAPEST, IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 16.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA,
BUDAPEST

*EGY BÜSZKESÉGNEK
ÉS EGY BIZALOMNAK.*

Omnia determinatio est negatio.
SPINOZA.

ELŐSZÓ.

Az a húszéves fiú, aki ezt a könyvet annak idején megírta, tudta, hogy ő gyerek. És aki e sorokat ma közrebocsájta, tudja, hogy ő dilettáns és nem is akar egyébként vétetni.

Nemcsak a célszerűségnek, de a tömeg jelenségnek sincsen tudománya. Mert a sociologusnak a tere az a latitude, melyet egy folytatólagos eltolódás hullámvonala jelez. Ez a hullámvonal pedig mértani helye azon kompromisszumoknak, melyeket az örök utópia a közgazdasági statisztika olykori eredményeivel napról-napra köt. Ezen hullámvonalhoz képest lesz a sociális tudományból majd sekély tengődé», majd egetverő romanticizmus. És ezért nincsenek ennek a tudománynak tudósai, csak dilettánsai.

Marx akart volna tudós lenni – de apostol lett belőle. Az apostolok pedig soha sem szakemberek – csak népbolondogítók. És azután a marxizmus nem felejtette el prédikálni sem a hitet, sem a reményt, sem a szeretetet. Nem az jellemezte, amit prédikált, hanem az, amit elfelejtett prédikálni.

De hogy ki mit felejt el, az az ő dolga.

BEVEZETÉS.

A forradalmak megtették az emberiségnek azt a szolgálatot, melyet tőlük joggal várhatott. De a forradalmak ideje letűnt és az emberiségnek a forradalmaktól többé nincs mit várnia. A jelen fejlődés alfa és ómegája a jogrend. Az a jogrend, melynek alapja Zsögöd felfogása szerint ez: A tulajdoni jog absolut jog. Nem más, mint minden *nem* tulajdonosnak kötelme a tulajdonossal szemben aziránt, hogy az ő dolgát ne bántsa. Sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak, mert a jogrend nem mondja egy szóval sem, hogy a tulajdonosnak egy embernek vagy csak egy személynek kelljen lennie.

Ma már úgy szól az ének: jöhet idő, melyben többen lesznek a javak többségére nézve a tulajdonosok, mint a nemtulajdonosok. A *közös tulajdon* tehát a mai jog alapján lehetséges. De csakis jogrend alapján, mert amely jog ily alapon épül, az alkalmas az evolutiora és mi hiszünk te bened, igaz élő evolutio. Hiszünk, de tudjuk azt is, hogy csak azon nemzedék leszen substrátuma eme evolutionak, amely nemzedék többségének állandó *érdeke a jogrend* és nem a zavarosban való halászás. Ha mi vagyunk eme nemzedék, úgy kezdődjék ma ezen evolutio; ha nem mi vagyunk, úgy kezdődjék idők multán. De „jönni fog, mert jönnie kell”.

Pedig éppen ebben a „jönni fog”-ban kísért a katasztróhának agyréme és rejlik az evolutio való fogalmának megértésére való képtelenség. Előkelő nemzetgazdák tagadják, hogy a socialismusnak már volt volna hatása a magánjogra és hogy már benne volnánk a sociális evolutioban. Én ezt hiszem. Én állítom, hogy legnagyobb szegénységi bizonyítvány egy „történeti törvényre” nézve, ha az „nem volt, hanem lesz”.

Amidőn a marxismus nem tudott életrevaló kompromisszumot kötni katastropha és evolutio közt, akkor abban tévedett első sorban, hogy azt hitte, miszerint azon emberek többségének – kik a sociális államot lesznek megvalósítandók – más mértékben leszen érdeke a jogrend, mint volt a jelen és a múlt nemzedékeinek. És csak másodsorban tévedett abban, hogy – midőn az ideológiák motorikus magvát képező gazdasági substrátumokról beszélt – akkor feltételezte azt, hogy a termelési eszközök és azok ideológiai „felülépítőményei” közt való contactus a jövőben evidensebb lesz, mint volt a múltban. Nézetem szerint az evidensségnek ez a mérve csak részleges, de sohasem alapvető.

Ne követeljük a sociálismustól sem, hogy tökéletes legyen, mert az állam, az egyház sem tökéletes⁷ és minden emberi alkotásnak lényeges és jellemző tulajdonsága a tökéletlenség. Elvégre a sociálismus egyike a jelenkor legjelentősebb mozgalmainak, sőt Németországban a sociálismus egy igen is számbaveendő politikai] tényező, de amellet egy tudományos alapra épülő komoly törekvés is, melyet számba kell venni és a melylyel tudományosan kell foglalkozni. A sociális kérdés tehát egyike a jelenkor legelterjedettebb kérdéseinek. Alkotjuk valamennyien, részt v
eszünk benne mindannyian. De azért mégsem az egész em-

beriség összealakulata alkot egy nagy kérdést, hanem minden egyes társadalmi és népréteg alkot egy-egy kis kérdőjelét és ezen sok heterogen rétegből, tehát a számtalan sok kis kérdőjelből alakul össze – némelyik szerint – az egész társadalmat magába foglaló nagy kérdőjel, az általános nagy sociális kérdés. Minden intézmény, ha szélesebb alapra helyezkedik, szükségképen differentiálódik. A socializmus érdeme már máig is sok *jogosulatlan* előítéletnek a levetközése, de soha a socializmus más mint részleges előítéleteket ki nem fog irtani, mást mint részleges sikert nem fog elérni, mert vannak előítéletek, melyek nélkül az emberiség meg nem lehet, a melyek szükségképen jogosultak. Ilyen előítélet például az, amely Heinét fogva tartotta akkor, midőn mondotta, hogy szemtelenség azt állítani, hogy az emberek egyenlők.

Ha körülnézünk, számtalan egyenrangú jelenség részint egymásután, részint egymás mellett, párhuzamosan tárul szemünk elé; a kiterjedés és gondolat, az anyag és szellem, a test és lélek világának tényezői egybeolvadva egy az összeségbe nyilvánuló kölcsönhatás, a fő- és kísérő jelenségek összjátékának képét nyújtják. Most már hol forog fenn ok, melynél fogva ezen jelenségek közül egyeseknek nagyobb, másoknak kisebb jelentőséget tulajdonítsunk? Az apriorikus regulatív princípium az ember józan Ítéletképességén elkövetett erőszak, annak csakis *noetikai* szempontból van helye, Attól függetlenül jogosulatlan. A jelenségek egymás mellett ezétforgácsolva, majd kisebb egészeket alkotva, majd mint egy egésznek részei jelentkeznek, majd észrevehető bennök valami látszólagos egység, majd nem – de tényleges egység nincsen bennök más, mint a „Ding an sich”, mely megfelel a Spinoza substantiájának, míg a külső jelenségek az ő mó-

dúsainak. A substantia szabad, a módusok, egyedek jelentősége ellenben függő. Itt Spinoza megismerésemélet ellenes álláspontján állunk. – Nem mintha ezen álláspontot helyeseinők, hanem mert szerintem mindig csak úgy lehet egy tant objective megítélni, ha az ember annak álláspontjára helyezkedik. – Tehát ezen alapon állva vetjük fel a kérdést, vajjon az, aki a társadalmi történésnek *általános törvényeit* szándékszik megállapítani, kiragadhat-e önkényesen a módusok közül egyet, hogy azt önkényesen substantiaként postualálja, és benne találja meg minden társadalmi törvényszerűség alapját. Ilyen módusból csak akkor indulhat ki az ember, ha a társadalmi jelenségek csak igen kis részére vonatkozó *részleges* és ephemer jelentőségű szabályok megállapításánál nagyobb célja nincsen. Már pedig a gazdasági jelenségek módusok és most csak az a kérdés, hogy Marx általános vagy részleges törvényt akar-e megállapítani. E kérdésre fejtegetéseink folyamán meg fogjuk találni a feleletet.

„Minden erőmmel azon voltam, hogy az emberek viselt dolgain ne nevessek, ne sírjak, őket értük meg ne utáljam – de azokat megértsem.” Ki mondhatja ezt magáról, – nevetünk a mások botorságán, sírunk a körülmények sújtó hatása alatt és szeretünk pessimistáknak látszani, sutba dobni az egész világot, – ki mondhatja, hogy felemelkedett az abszolút részrehajlatlanság isteni magaslatára? Csak egy isteni Spinoza. Az ő rendszere az első, talán egyetlen nagy hatalmas rendszer, a mely *igazán* a legnagyobb elfogulatlanságra, előítéletnélküliségre és objectiv megismerésre törekvő mű: a tudományosságnak mintaképe.

Mit értünk már most ily értelemben *német tudományos szociálizmus* alatt? Mert nagy különbség ezt gyakorlati, nagy különbség azt tudományos, azaz elméleti szempontból

mérlegelni. Marx fellépése gyakorlati jelentőségének mérlegelése, nézetem szerint, a socializmus történetének feladata. A tudomány az ő tanai alatt csak azokat értheti, melyek nem egy alkalmoszerű kijelentésből következtethetők, hanem a melyek tényleges tudományos művekben le vannak téve. Már most Marx ifjubbkori művei – bár az ő fejlődésére nézve nagy fontosságúak, – még nem tükrözik vissza érettebb álláspontját. A „Heilige Familie”-ben (1845) a történelmi materializmusnak még csak első csirái találhatók, a mely álláspont azonban, azt lehet mondani, még az „Elend der Philosophie”-ben (1847) is csak általánosan körvonaloztatik. A materialistikus történelmi elv végleges fogalmazása a „Zur Kritik der politischen Ökonomie” (1859) című munka előszavában történik. Marx az ezen művében foglaltakat később részben bővítve, részben átalakítva újra kiadta „Das Kapital” című nagy művének első kötetében. Már most eokan Marx Károly tanai alatt éppen csak az első kötetet értik, a másik két kötet jelentősége elenyésző ahhoz a *gyakorlati hatáshoz* képest, melyet az első kötet elért, mely hivatva volt arra, hogy a socialista program alapkövéül szolgáljon. Ezért a másik két kötettel való foglalkozás nagymértékben elhanyagoltatik és ez az, a mit tudományos szempontból helyteleníték. Utóvégre magában Marxban és Engelsben folytonos határozott hivatkozás történik később megjelenendő kötetekre, a melyek maguk ő általuk beismert tudományos hiányokat lesznek pótolandók. Nézetem szerint tehát a német tudományos socializmus alapjául veendő Marx Károly tanai alatt a „Kapital” mindhárom kötete rtendő, a mely kötetek mint egyenrangúak állítandók egymás mellé és így mérlegelendők. Az első kötet minden tományossága mellett tulajdonképen mégis csak tendenc-

munka, a harmadik kötet az első könyv kézzel fogható irrealitásainak elpalástolására vonatkozó sikertelen törekvés. A *második kötet* aránylag a legelfogulatlanabb, a legobjektivebb; – tehát felfogásom szerint még leginkább lehet annak tudományos értékéről beszélni és leginkább lehet azt tudományosan tárgyalni.

Másképen áll a dolog a sociológiai tanok és azok bölcséleti alapjának megállapításánál, itt már Marx műveinél megmaradnunk merő lehetetlenség. A sociológiai marxizmus rendszere sehol megírva nincs. Marx összes, még legelső műveinek is – elszórt kijelentéseiből alkotható csak össze, mi mellett Engels művei ép oly mértékben tekintetbe veendőek, mint a Marxéi. Történhetik ez annál könnyebben, mert Marx és Engels jobbra együtt dolgoztak, egyik sem irt semmit – semmi irányadó fontosságút – a másik tudta nélkül és valamilyen személyes barátságukat nem, úgy tudományos együttműködésük békéjét sem zavarta meg soha semmi.

Tárgyalásunkat tehát két részre fogjuk osztani: a társadalomgazdaságtani részre és a tudományos socializmus bölcséleti alapjánál irányadó sociológiai tanokra. Az első rész csaknem kizárólag a „Kapital” anyagára szorítkozik, melyet egy tizedrésznél kisebb terjedelemben nyújt és szigorúan annak szerkezetét igyekszik követni. – A sociológiai rész vázolásánál nem nyújtottam pl. a „Katastrophen-theorie”-t, a „Verelendungstheorie”-t „Zusammenbruchstheorie”-t stb. külön fejezetekben; ezek a szavak a Marxról szóló újabb irodalom alkotásai. Én a sociológiai résznél a történelmi materializmusban véltem egységes középpontot találni, melyben mindezen tanok egybeolvadnak. Az azt megelőző fejezetekben az elméleti magvat igyekeztem kifejteni, melynek a materialistikus történelmi elv folyománya, az azt követő feje-

zetekben pedig inkább annak gyakorlati oldalait igyekeztem kidomborítani, míg végül még egyszer összefoglaltam az egész Marx-féle rendszer bölcséleti alapját.

A társadalomgazdaságtani részre – természetesen Marx és Engels összes művein kívül – Kautsky, Böhm-Bawerk és Slonimski, – a bölcséleti alapra nézve Wenckstern, Weisengrün és elsősorban *Masaryk* volt előttem irányadó. Bármily veszélyes legyen is ily szűk irodalom felkarolása egy munka tudományos jelentőségére nézve; annak a célnak, hogy csak praegnáns ellentéteket kívánt kiemelni, kétség kívül szolgált. Én t. i. nem engedhetek magamnak egy-egy komplikáltabb téma folyamán oly kijelentést, amilyennel Zsögöd szokott olykor élni, midőn mondja: „Uraim, én összevissza beszélek, de higyjék meg, ez *így van*.”

Tehát in médias res.

A
TÁRSADALOMGAZDASÁGTANI
RÉSZ.

A)

A TERMELÉSI FOLYAMAT.

1. Áru és érték.

„Azon társadalmaknak gazdagsága, melyekben a kapitalisztikus termelés uralkodik, – úgy tűnik fel, mint óriási *árugyűjtemény*, melynek elemi formája az egyes áru. Ezért kezdjük kutatásainkat az áru boncolásával.” Ezt olvassuk a „Kapital” elején. Tekintsünk el egyelőre ezen kiindulópont jogosultságától vagy jogosulatlanságától és kövessük Marxot tovább.

Áru oly külső tárgy, dolog, mely tulajdonságai által valamely emberi szükségletet elégít ki, melynek természete mellékes. Valamely dolog használhatósága az emberi élet számára a *használati érték*. „A használati érték a gazdagság anyagi tartalma”. A használati értéknek más használati értékhez való időnkint és helyenkint változó mennyiségi viszonya; az az arány, melyben egymással kicserélődnek, a *csereérték*. Ennélfogva a csereérték mint valami esetleges, valami viszonylagos jelentkezik egy „*valeur intrinsèque*” (Böhm-Bawerk 419, Slonimski 31) azaz egy az áruban immans csereérték *contradictio in adjecto*. – Az áruk csereértéke egy valami közös harmadik dologra vezetettik vissza, amiből azután többletet vagy különbséget képeznek. Az a bizonyos rejtélyes valami a használati érték nem lehet „*nyilvánvaló, hogy attól az áruk csereviszonyánál eltekintünk.*”

Az áruk csereértékét tehát a csereviszony tünteti fel. A csereérték fogalmához úgy jutunk, ha a használati értékő egyszerűen eltekintünk. Az áruk testileg egymástól különböző dolgok; nem a természet, hanem a társadalom adja meg nekik az egységet. Az áruknak ez a társadalmi lényege nem más, mint – a *munka*.

Az érték megjegecesedett munka. A használati értékben még természeti anyag és munka együtt szerepeltek, *értékképző* elem azonban egyedül csak a munka. (I. köt., 9. lap.) A munkának egységes mértéke az átlagos munka. Komplikáltabb munka nem más, mint hatványozott egyszerű munka, tehát értéke egyszerű munkába fejeződik ki. Hasznosságoknak, javaknak csak annyiban van értékük, amennyiben emberi munka testesült meg bennük, azaz van bennük anyagilag lekötve. Az áruk értékét az a munkamennyiség határozza meg, mely azon árura vonatkozólag a termelésben tevékeny. De nem az a munkamennyiség, amely *tényleg* tevékeny volt, hanem az, amelyre *társadalmilag szükség* van normális termelési körülmények, átlagos munkabeli ügyesség és intenzitás mellett. (Pl. a szövőszék feltalálása a szükséges munkaidőt felére szállította le.) Azon áruk, melyeknek előállításánál ugyanazon munkaidőre van *társadalmilag szükség*, – azok értéke ugyanaz. Az áruk – mint értékek – megszilárdult munkaidők. Az áruk értéke a munka mennyiségével egyenes, annak termelő erejével fordított arányban áll, mert minél nagyobb a munka termelő-ereje, annál kevesebb munkaidőre van – *caeteris paribus* – szükség, így Marx szerint az értéknek lényege a *munka*, mértéke a *munkaidő*.

Használati érték oly hasznosság, melyhez munka nélkül jutunk. Aki saját szükségletét elégíti ki, létrehoz ugyan

használati értéket, de árut csak úgy fog létrehozni, ha mások számára, azaz társadalmi használati értéket teremt. Marx az olyan munkát, mely használati értéket teremt – hasznos munkának nevezi. A „kabát” és a „vászon” csak úgy állhatnak mint áruk egymással szemben, amennyiben minőségileg különböző hasznos munkák termékei és így minőségileg különböző használati értékek. A társadalmi munkamegosztás feltétele az áru létezésének, mert csak egymástól független magánmunkák szerepelnek egymással szemben árukként.

Az ember csak úgy termelhet, mint a természet maga, t. i. az anyagok formáit változtathatja, amiben azután a természet erői támogatják. Az áruban tehát két elem egyesül: a természetes anyag meg a munka. Marx itt *Petty*-nek mondását citálja: „Az anyagi gazdagság atyja a munka, anyja a föld.” Eltekintve attól, vajjon az „anyagi gazdagság” tág fogalmának és az „áru”-nak – melyet előbb körvonaloztunk – azonosítása jogosult-e vagy sem, sajnálnunk kell, hogy Marx e citált mondatot oly hamar elfelejti és kedvelt „egyszerű elvont emberi munkából” készült vesszőparipáján nyargal tovább. Egyébként már itt megemlíthetjük, hogy abban a körülményben, hogy Marx a fentebbi mondatot idézi, az ő bizonyítási taktikájának egy sajátos vonása jut kifejezésre: valamit *látszólag tekintetbe venni*.

Azonban térjünk vissz?.. Miután már élénken el tudjuk képzelni, hogy, ha egy kabát értéke kétszer annyi, mint 10 rőf vászon, akkor 20 rőf vászon == egy kabát, belátjuk azt is, hogy a kabát és a vászon – mint értékek – egyforma munkának tárgyi kifejezései. Ugyanazon emberi munkamennyiség majd a szabónál, majd a takácsnál szerepel. Mindkettő emberi munka eredménye. Az áru értékét pedig Marx

szerint kereken az *egyszerű emberi munka* teszi. A vásznat nem lehet szabómunkával, a kabátot nem takácsmunkával; de lehet mindkettőt egyszerű emberi munkával mérni, illetve becsülni. A különböző munkaerők átszámítása egyszerű munkaerőre a társadalom által a termelők háta megett történik. Kabát és vászon most egyforma jelentkezései ezen munkának. Értékkülönbség nem más, mint ugyanazon egyszerű munka alkalmazására vonatkozó időkülönbség. A használati értéknel az áruban rejlő munka *minőségéről*, az érték nagyságnál annak időbeli *mennyiségéről* van szó. A hasznos munka a szerint bővebb vagy szűkebb forrása a termelékenységnek, amint termelő ereje növekszik vagy fogy. A termelő erő a munka konkrét hasznos alakjában van letéve, tehát mihelyt e formától eltekintünk, nem érintheti a munkát többé. A termelőerő olyatén fokozódása, hogy az ugyanazon időben nagyobb hasznossági értéket állít elő – még az össz mennyiség gyarapodása mellett is – csökkenti az érték nagyságát. Minden áru, hogy érték lehessen, kell hogy használati tárgy legyen –; épen úgy előbb céltudatos, hasznos munkának kell lennie, hogy egyáltalában emberi munkának számíthasson.

Ez Marx 3 kötetes művének mintegy a nyitánya. Mint uralkodó motívum az a gondolat szerepel, hogy *minden értéknek alapja a munka*. Böhm-Bawerk szerint egy mese, melyet egyszer egy nagy ember beszélt el és melyet egy hiszékeny tömeg utána mond. Egy tétel, melyet Smith Ádám vitt be először az értékelméletbe és amely tétel általános elismertetését két körülménynek köszöni: először annak, hogy egy Smith Ádám jelentette ki, másodszer annak, hogy teljesen indokolatlanul jelentette ki. (Böhm-Bawerk: Kapital und Kapitalzins I. 432.) Lássuk Marx gondolatmenetét,

melylyel e tételhez jut. „I. A cserében két áru egymással egyenlővé tételik, tehát kell, hogy legyen bennük valami közös, ami egyúttal a csereérték lényegét fogja képezni. II. Ezen közös valami a használati érték nem lehet, mivel attól az áruk cseréjénél eltekintünk (3). III. Tehát már csak azon egyetlen közös tulajdonságuk marad, t. i., hogy munkatermékek. Következik, hogy minden értéknek alapja a munka és valamely árunak csak annyiban van értéke, amennyiben emberi munka testesült meg benne.” Erre vonatkozólag mondja Böhm-Bawerk, hogy ritkán olvasott valamit, ami rossz logika és könnyelmű következtetés dolgában a fentebbivel mérkőzhetnék. E következtetés összezavar két dolgot: „eltekinteni egy körülménytől általában” és „eltekinteni azon különös módozatoktól, melyekben azon körülmény felép.” (Böhm-Bawerk 435.) Érdekesnek tartom itt Böhm-Bawerk kissé erős, de találó példáját felhozni: „Mit szólna Marx a következő érveléshez? Valamely operánál három kiváló énekes, egy tenor, egy basszus, egy bariton, mindenik 20.000 frt. fizetést húz. Arra a kérdésre már most, hogy mi az a közös valami, melynél fogva azok a fizetés kérdésében egyenlővé tételnek? – azt felelem: Ha fizetésről van szó, az egyik kitűnő hang annyit ér, mint a másik; egy kiváló tenor annyi, mint egy kiváló bass- vagy bariton-hang, csak legyen meg köztük a kellő arány. *Következőleg* nyilvánvaló, hogy a fizetés kérdésében a „kiváló hang”-tól eltekintünk (abstrahiren) és így a kiváló hang a nagy fizetésnek közös oka nem lehet. – Hogy ezen érvelés hamis, az világos. De bizonyos az is, hogy a Marx féle zárótétel, mely az említett példának szakasztott mása, egy hajszállal sem különb.” E sorok 1884-ben íratlak, ami azonban nem akadályozza Kautsky-t, hogy legnagyobb nyugalommal megismételje a tételt: „Sieht

man vom Gebrauchswerth der Waarenkörper ab, dann bleibt ihnen nur noch *eine Eigenschaft* (!) die von Arbeitsprodukten/’ (Kautsky 17.) A Marx tanainak alapját képező emez egyik tételnek ily fényes megokolása legalább is gondolkodóba ejtethet bennünket az egész rendszer tudományos voltára vonatkozólag. *Kautsky* a Marx ellen felhozott ellenvetések nagy részét az érték és ár fogalmának összezavarására vezeti vissza és azt mondja, hogy „a nehézségére) ép oly kevéssé egyetlen oka a szabad esés jelenségének, mint valamely áru értéke nem egyedüli oka az árának.” Arra az eredményre jut, hogy ha bizonyos körülmények közt oly jelenségek adják is elő magukat, melyek az értékelméssel ellentmondásban vannak, úgy azok *természetesen* mit sem bizonyítanak ellene. Ami valóban az érvelésnek nem annyira eredeti, mint inkább kedélyes módja.

Kapcsolatban tehát az előbb Böhm-Bawerk által cáfolt gondolatmenettel, nekünk *Wenckstern* álláspontját kell helyeselnünk, midőn az szemére veti Marxnak, hogy az egyszerű elvont emberi munka mintájára elmulasztotta az általános elvont használati értéket megalkotni. Az ő árujában „egy atomnyi” használati érték sincs. Az áru megvétetik *mint olyan*, mint a kereskedésnek a tárgya. Nem arról van Marxnál szó, hogy mennyi munkát lesz képes az áru létrehozni, hanem arról, mennyi munka fordított rá. Marx maga is mindig megengedi, hogy az áru, mint „a kereskedésnek a tárgya” (*Elend der Philosophie*) csak akkor áru, ha *van használati értéke* is, ami azzal az állítással, hogy az áru, mint olyan, a használati értékre való tekintet nélkül idegenítették el, nyílt ellentmondásban van. *Wagner* (*Grundlegung* B. I. 323) szerint a használati értéknek két oldala van, 1. hogy szükségletet elégítsen ki, 2. hogy a szükségletnek

mennyiségileg is megfeleljen. Marx – a mint majd látni fogjuk – ezen két oldalt figyelembe vette részben és figyelmen kívül hagyta részben nevezetesen a többletérték származtatásánál.

Még *Slonimski* álláspontját kell kifejtenünk. Ő Marxnak az érték- és az áru fogalmára vonatkozó úgynevezett tudományos analysisében nem egy benső ellentmondást lát. Nevezetesen ugyanazt, amit már Wenckstern-nél említettünk, hogy t. i. Marxnál a termék értéke független annak hasznosságától, de másrészt anélkül nem is létezhetik. Továbbá azt, hogy „az áru értéke egyrészt az abban megtestesedett emberi munkának felel meg, másrészt épen nem az áruban immanens, hanem egyéb, részben társadalmi, részben természeti körülmények által van meghatározva, mikor is a megjegecesedett munkamennyiség semminemű önálló szerepet többé nem játszik”. (Vorsuch einer Kritik 36). Szükségesnek mutatkozik itt továbbá visszatérnünk a már fentebb említett Marx-féle példára, hogy a gőzgéppel hajtott szövőszék feltalálása a társadalmilag szükséges munkaidőt felére szállította le. *Slonimski* szerint e találmány az adott árufajtának csak bizonyos részét érintheti, mert itt még nincs arra ok, hogy a „termelési viszonyok” változásáról beszéljünk. Hiszen épen az *átlagos*, társadalmilag szükséges, megjegecesedett munka szempontjából érthetetlen, hogy miért szolgáljon épen a gyári munka mint irányadó és mért hagyjuk egészen figyelmen kívül a kézi-takácsmunkát. Hogyan beszélhetünk egyáltalában átlagról ott, hol egyoldalúan csak az egyik munkanemet vesszük tekintetbe? Miért nem azt nevezzük társadalmilag szükséges átlagos munkának, melybe a még folyamatban lévő kézi-takácsmunka is bele van számítva? E körülménynek megoldása *Slonimski* szerint a kö-

vetkező: Akár mennyire nagyra van is Marx avval, hogy az ő „áru” és „érték” fogalma tiszta abstractio, telve metaphysikai finomsággal és rejtélyes fetischismussal, mégis csak belopódzott oda a központi vásárcsarnokból egy nagyon is közönséges mindennapi fogalom, a *piaci ár*. Ez utóbbi, igenis tudjuk, hogy a gyári termék legolcsóbb ára szerint igazodik. „Csakhogy azon állítás, hogy a piacon a legolcsóbb termék ára az irányadó, oly tétel, mely az érték fogalmának általános elméleti boncolgatásánál még mérlegelés tárgya nem lehet. Mindamallett itt minden előző logikai indokolás nélkül a priori helyet talál az elméletben.” Slonimski azt tapasztalja, hogy azon állítás, mely szerint az áru értéke a benne rejlő megjegecesedett munkamennyiségben jut kifejezésre, igen sok árunál épen nem válik be és Marxnak nagyon is óvatosnak kellett lennie, mikor példáit megválasztotta, hogy korszakalkotó elmélete meg ne ingjon. Mert hogy Marx ezen gondolatát korszakalkotónak tartotta, azt következő sorai bizonyítják: „Azon késő tudományos felfedezés, hogy a munkatermékek, amennyiben értéket képviselnek, nem egyebek, mint az előállításukra fordított emberi munkának tárgyi kifejezései – e felfedezés az emberiség történetében korszakot alkot.” Slonimski igen különböző árukat vesz elő: drágaköveket, paradicsomot, fácánt, vágómarhát, tölgyfát, szibíriai prémet és arra az eredményre jut, hogy bizonyára senki sem fogja mondani, hogy ezen tárgyakban egyenkint és összesen *ugyanoly értelemben vett* munka-megjegecedésről lehet szó. Hogy a gyári termékben tényleg bizonyos mennyiségű munka rejlik, azt senki sem tagadja, – „de ha megkísértjük, hogy ezen mértéket pl. az előbb felsorolt árukra alkalmazzuk, akkor tiszta képtelenséghez jutunk.” „A fácán drágább, mint a csibe, mert több benne az elvont emberi munka.

A gyémántot épen úgy emberi munka létesíti, mint a gyári szövetet. – Mindezeket, ha még oly szembeöltő is a tarthatatlanságuk, – Marx határozottan állítja.” (Slonimski 44.) Marx – Slonimski szerint – a csereértékekre általánosságban alkalmazza azt, ami csak a gyári termékekre különösen maradhat érvényben. „A speciális gyári szempont alkalmazása minden tárgyra, melynek egyáltalán van csereértéke, egyik oly tévedése Marxnak, mely egyedül alkalmas arra, hogy az érték elméletét megdöntse.” Marx látköre a gyári termelés. Ha ő azt mondja „munka”, akkor gyári munkára gondol. Ha azt mondja „munkás”, akkor gyári munkás, gyári termék stb. gondolandó. Azt hihetnők tehát, hogy Marx egész fejtegetése kizárólag a gyári ipar terén érvényes. Azonban, ha valamely nézetet tárgyilagosan akarunk megítélni, azt csak úgy tehetjük, ha azon nézet képviselőjének álláspontjára helyezkedünk. Nem lehet tehát feladatunk megállapítani, hol bír érvénnyel az említett tétel, hanem az, hogy hol kívánta Marx annak érvényét fentartani. Ha pedig ezt akarjuk megítélni, csak a következő egyenletet kell figyelembe vennünk: „20 rőf vászon = egy kabát.” Láthatjuk, hogy a kabát szabómunka, tehát *nem gyári munka* terméke.

Marx azonban a kettőt egyenlővé teszi. Elfelejtí, hogy azok teljesen összemérhetetlen dolgok. Minden vég vászon – ha ugyanabból a minőségből való – mikor kikerül a gyárból, egyenlő értékű lesz, akárhány munkás működött is közre a termelési folyamatban és akármilyen fajta munkások. Ezzel szemben a szabóműhelyből kikerült kabátot a szabó és a segédek tulajdonságaihoz képest különbözőképen becsüljük, az értéke nem függ egyedül az idő hosszától – mint függött a gyárban, – hanem magának a munkának

különös természetétől, a munkás ügyességétől.” (Slonimski 50.) Most már azt mondja Marx, hogy magasabb rendű, vagy amint ő nevezi, hatványozott munka nem más, mint egyszerű munkának a többszöröse; egy kisebb mennyiségű összetett munka egyenlő egy nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. Nagyon egyszerű dolog: egy utcaseprő egy hónapjának megfelel a szabónak 10 napja, a kereskedőnek 3 napja egy művészembernek 24 órája és Munkácsy Mihálynak 15 perce. Tegyük tehát fel, hogy az említettem utcaseprő még csak ma kezdette meg működését és semminemű művészetre nem tett szert tevékenységében, mondhatjuk tehát, hogy az ő működése körülbelül megfelel az egyszerű emberi munka színvonalának. Most ebből az következnek, hogy feltéve, hogy Munkácsy a „Siralomház”-at mondjuk egy hónap alatt festette meg, egy utcaseprő, ha addig élne, azt 240 év alatt meg tudná festeni. Ilyen fajta következtetéseknek azonban Marx egyszer s mindenkorra elejét veszi, midőn azt mondja, hogy ezen különböző munkaminőségek a gyakorlati életben maguktól folytonosan átszámítódnak egyszerű munkává és pedig „a társadalom *termelőinek háta megett*”. Ezen kijelentés igen szellemesnek látszik, mindamellet nem egyéb üres frázisnál; mert jól van, valaki ismeretlen átszámítja a hátunk megett a különböző munkákat, és mi most egyszerű elvont emberi munkával mérünk; hát tulajdonképen mit jelent ez? Slonimski azt mondja: „Most mértékül olyan változékony dolgot használunk, melynek magának sincs mértéke.” „Egy egyszerű munkanap mást jelent egy gyárban, mást a műhelyben, a mezőn, mást egy gazdag, mást egy szegény bányában, mást gazdag, mást szegény aratáskor. Az emberi munka tömegegysége, mint végeredmény, valami teljesen megfoghatatlan; mindamellet azt mondani, hogy az áru értékét a

benne rejlı egyszerű emberi munka szerint mérjük, annyi, mintha – semmit sem mondanánk.”

Miért hát az abstractiok ezen testetlen világa, miért különböző mystikus fogalmaknak, allegóriáknak, rejtélyes fetiszeknek szerepe egy tudományban, melynek tere a gyakorlati élet? – Talán a logika hiányait voltak pótolandók? De ne ítéljünk korán, fejtegetéseink folyamán majd meglátjuk, jogosan vetettük-e fel a kérdést vagy nem.

Eddig arról volt szó, hogy miben áll az áruk értéke. Most azon formáról lesz szó, melybe az áru értéke kifejezésre jut. Ha az áru értékét más áru használati értékével fejezzük ki, – *viszonylagos értéket* kapunk. – I. *A*-árúnak *B*-áruban kifejezett viszonylagos értéke úgy emelkedik vagy esik, mint *A*-áru értéke, feltéve, hogy *B*) értéke megmarad. II. *A*) viszonylagos értéke saját értékállandósága mellett, *B*) értékváltozásával fordított arányban változik. III. Ha a két áru értéke ugyanazon arányban változik, viszonylagos értékük állandó és csak egy harmadik értékállandóságával szemben figyelhető meg. IV. A viszonylagos érték minden komplikáltabb változása ezen esetek egyikére vezethető vissza.

— I. 20 rőf vászon = 1 kabát, ez a viszonylagos érték elemi, egyszerű alakja. Az áru értékes mivolta csak az által jut kifejezésre, hogy azt más árura vonatkoztatjuk. Az által, hogy az áru más árúval, mint értékkel állítja szemben önmagát, — egyúttal magát is értéknek minősíti. Az által, hogy — mint itt — a kabátban fejezi ki értékét, saját tényleges mivoltától különböző formáját adja az ő értékes voltának. Ha látjuk, hogy 20 rőf vászon = 1 kabát és nem *X* kabát, tudjuk azt is, hogy itt határozott értékről van szó. Az áru tehát, hogy teljes mivoltát kifejezhesse, meg kell hogy alakját kettőzze. Tudjuk, hogy az áru kettős: hasznosság és érték.

Mint előbbi, a természettől kapta alakját, mint utóbbi, estik más árukkal való érintkezésben ölthet alakot. Az áru viszonylagos értékének formája két értékalakot involvál. Az egyik árunak a másikhoz való *értékarányát* (csereértéket) és a másik árunak mint használati értéknek közvetlen kicserélhetőségét, azaz *aequivalens* formáját. A forma azonban, mely a két áru *aequivalentiáját* juttatja kifejezésre, semmi mennyiségbeli támpontot nem nyújt. Mert az, hogy a két áru – vászon és kabát – *mennyiben* *aequivalens*, az nem kicserélhetőségükből, hanem mindkettő értéknagyságának munkaidőben való meghatározásából folyik. A vászon és a kabát vonatkoztatása folyamán Marx a kabát passiv szerepére hívja fel a figyelmet, a kabát közvetlen kicserélhetősége mint használati érték ugyanis most mint annak tárgyi tulajdonsága jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy *az árut minden más létező áruval lehet ily módon összehasonlítani*, ami az áru relatív értékének kibontakozott formájára vezet: – II. z áru A = u áru B = v áru C = w áru D = stb. Ezen egyenletsorban látható, hogy nem a kicserélhetőség szabályozza az érték nagyságát, hanem ellenkezőleg, ez utóbbi a kicserélhetőséget. Ily végtelen egyenlet-sorozatban a vászon már mint az általános elvont emberi munka kristályosodása szerepel. – III. A viszonylagos érték megfordított vagy visszavonatkoztatott alakja. 1 kabát = 20 rőf vászon; u kávé = 20 r. v.; v thea = 20 r. v.; x vas = stb. = 20 r. v. Itt minden más áru vászonban fejezi ki értékét. Ezen formában az összes áruk mint értékek állanak egymással szemben, még a vászon mint az egyenérték nemi formája szerepel. Azelőtt egy különös egyenérték volt, most *az* egyenérték. Előbb egy különös emberi munkának volt a megtestesedése, most *az* emberi munkáé. Az elvont emberi munka mint az áruk általános *társadalmi*

lényege jön tekintetbe. A képlet megfordítása 20 rőf vászon = 1 kabát = u kávé = stb. csak specifikus viszonylagos értékeivé teszi az árukat az általános egyenértéknek. Az egyes áruk, bár *tényleg* egymással kicserélhetők, – kicserélhetőségük társadalmi formája *közvetett*. Ezzel szemben a kicserélhetőség eme formája az összes más árukkal a vászonra, mint általános egyenértékre nézve *közvetetten*. Valamely áru tehát csak annyiban cserélhető ki közvetlenül minden más áruval, amennyiben a többi áruk nincsenek ebben a helyzetben. A vászon általános egyenérték lett azáltal, hogy 1. értékét más egyes áruban kifejezte; 2. hogy viszonylagos értékét minden más áruban kifejezte; 3. hogy így megfordítva minden más áru az ő viszonylagos értéket benne fejezte ki.

IV. 20 rőf vászon = 1 kabát = u kávé = v thea stb .stb.

1 kabát = 20 r. v. = u kávé = v thea stb.

u kávé = 1 kabát = 20 r. v. = v thea stb.

v thea = 20 r. v. = 1 kabát = u kávé stb.

ezen sorok mindegyike, visszavonatkoztatva az áruk mind-egyikét, mint általános egyenértéket adja, természetesen mindég valamennyi többi áruval ellentétben. Mert mindég az egyenletnek két oldaláról van szó és ha A-áru az egyik alakot veszi fel, akkor B, C, D stb. áruk a megfelelő ellentétes formában jelentkeznek.

Marx Bailey mondását idézi: „Aç áru értékes, az ember gazdag.” Az áru használati értéke az emberrel való közvetlen érintkezésben – míg értéke csakis társadalmi folyamatban, vagyis a csere által jelentkezik. Az áru egy közvetlen ellentmondás, amennyiben használati és csereértéket magában egyesít. Az ellentmondás azonnal jelentkezik,

mihelyt az árut nem formailag, hanem tényleg más árura vonatkoztatjuk, ami a cserefolyamatban történik.

Miután így Marx értékelméletét lehetőleg híven vázoltuk, szükségesnek mutatkozik, hogy visszatérjünk azon kérdéshez, melyet mindjárt fejtegetéseink elején felvetünk, de amely kérdéstől egyelőre eltekintettünk. Azon kérdéstről van ugyanis szó, hogy tulajdonképpen indokolt és helyes kiinduló pontja-e az *érték fogalma* egy társadalomgazdasági rendszernek?

E kérdésre vonatkozólag különösen *Weisengrün* nagyszabású művének „Der ökonomische Wertbegriff” című fejezetét fogom felhasználni. (Marxismus 247-256.) – A felvetett kérdésre sokan annál is inkább hajlandók lesznek igenlőleg felelni, mert sok nemzetgazdaságtani mű erre tényleg példával is szolgál; azt lehetne mondani, hogy ez valami hagyományos szokás, melyben nagyobb a szerepe az ösztönyszerű hajlamnak, mint a világos és tudatos logikai indokolásnak.

Tény az, hogy a társadalomgazdaságtan gyakorlati tudomány, melyre nézve a priori ki van zárva annak lehetősége, hogy az óriási tapasztalati utón szerzett anyagot exact törvényekbe foglalja. Oly fogalomból, vagy fogalmakból kell tehát kiindulnia, melyek való és gyakorlati természetére vonatkozólag kétség nem merülhet fel. Kérdezzük már most: „Ezen fogalmakhoz tartozik-e az érték fogalma? – Bizonyára nem. Itt már elejétől fogva nagy nehézségekbe ütközünk, ha csak viszonylag egyszerű és elemi fogalmakhoz akarunk is jutni.” – Vajjon a módszer szempontjából szükség van-e arra, hogy a társadalomgazdasági rendszer oly fogalmat vegyen kiindulópontul, melyről köztudomású, hogy csak abstractiókkal kezelhető, – abstractiókkal, melyek

sokszor annál veszedelmesebbek, mert öntudatlanul mennek végbe? – Weisengrün, bár egy Smith Ádám, egy Ricardo mintájára az osztrák iskola kiindulópontját az érték fogalma képezi, ennek methodologiai szükségét tagadja. *Effertz*-re hivatkozik, midőn bár megengedi, hogy az érték fogalma a társadalomgazdasági tudomány épületében egy fontos rész, tiltakozik az ellen, hogy annak alapkövévé, sarkoszlopává tétessék. „Oly valami, ami maga is gazdasági és sociális viszonyoktól függ, semmiképen sem tekinthető az összes gazdasági jelenségek végső okának, annál kevésbé, ha ép oly tényező határozza meg azt, melyet kellene, hogy megmagyarázzon.” Marx értékelméletének metaphisikai természete nem ott kezdődik – Weisengrün szerint – ahol Marx a „jávak” fogalmával azonosítja az „áru” fogalmát, hanem ott, hogy egyáltalában az érték fogalmát veszi kiinduló pontul. Figyelmeztet a „Kapital” első kiadásának előszavára: „A gazdasági formák boncolásánál sem a görcső, sem a chemiai szer nem használ. Mindkettőt az abstractionnak kell pótolnia.” Marx a természettudományt és a társadalomgazdasági jelenségeket per analogiam összezavarja. Neki az érték egy sejt, olyan fogalom, mint a természettudós számára az atom, pedig amaz sokkal összetettebb és zavarosabb egy fogalom, semhogy ilyen szerepre alkalmas volna. Épen ezen atomjellege a Marx-féle értékfogalomnak oka az elmélet meddő voltának.

Böhm-Bawerk már idézett művének 429-ik lapján cáfolja az érték és munka összetartozását: „Érték és munka épenséggel nem oly összetartozó fogalmak, hogy az ember közvetlenül arra az eredményre juthatna, hogy a munka az érték alapoka.” Tényleg magában véve a két fogalom ilyen kapcsolatba hozatala minden inkább, mint axióma. De

mihelyt Marx tanait, mint a legmerevebb objectivismus oly rendszerét vesszük tekintetbe, mely rettegve kerül mindenemű lélektani indokolást – a két fogalom közötti összefüggés legalább is érthetővé válik. Mert tényleg, ha az érték fogalmának valami a lélektani motívumoktól teljesen független objectiv dolognak kell lennie, mint ahogyan azt Marx gondolkodásmódjának határozottan antipsychologikus iránya megköveteli, akkor az érték ily szigorúan objectiv fogalmának alapjául igazán a munkánál alkalmasabb tényező alig kínálkozik.

Ezzel a Marx-féle *cserefolyamat* vázolására térhetünk át. Minden tárgy csak attól a pillanattól kezdve áru, mikor az ő tulajdonosa számára nincsen semmi használati értéke azon az egy tulajdonságán kívül, hogy *csereértéknek hordozója*. Kautsky az árucseré feltételeit így formulazza: 1. kell hogy a termékek nem-tulajdonosuk számára legyenek használati értékek, 2. kell, hogy a felek egymást a kicserélendő áruk tulajdonosainak elismerjék. (31. lap.) Minden egyes árutulajdonos számára az ő áruja általános egyenértéke minden más árunak, minthogy ez valamennyi tulajdonos számára egyformán áll, tehát általános egyenérték tulajdonképen még sincs. Egy határozott árut általános egyenértékké csak a *társadalom egy tette* tehet az által, hogy ezen árut specificus társadalmi functioiból kizárja; ezen áru lesz a *pénz*. A pénz azon harmadik árufaj, mely a csereét közvetíti. A pénz, mint minden áru, értékét csak oly más áruban fejezheti ki, melyben ugyanannyi munkaidő kristályosodott meg. Mihelyt a csere-folyamatba lép a pénz, adva van értéke. Már láttuk, hogy x áru A = y áru B egyenletben a B áru az ő *minőségét mint egyenérték* úgy látszik bírni, hogy az a másik árunak reá való vonatkoztatásától függetlenül, az ő természetes társa-

dalmi tulajdonságaként jelentkezik. Hasonlóképpen *úgy látszik*, hogy a pénz nem azért pénz, mert a többi áru a maga értékét benne fejezi ki, hanem az áruk azért fejezik ki benne az értéküket, – *mert ez a pénz*.

A cserefolyamat alatt nyilatkozik meg az árban immanens ellentmondás és eredményezi annak kettéválását áruvá és pénzzé. Mindenik – használati érték is, csereérték is, de egymással szemben mindég ellenkező minőségükben jelentkeznek. Az áru reális minőségében használati érték, – értéke csak ideális módon jelentkezik az árban. Ellenkezőleg a pénznek reális minősége az, hogy *érték-alak*, használati értéke csak ideális és csak azon viszonylagos érték kifejezésben nyilvánul, melyben a reális hasznosságokra, mint környezetre vonatkozik. Elégségesnek tartottam a pénzre és az arra vonatkozókat csak néhány szóval vázolni, azt hiszem, ebből a kevésből is látható, mennyire kedveli Marx az elvontabbnál elvontabb és subtilisnél subtilisebb – igaz, hogy élelemjű – sokszor bizony minden gyakorlati, néha még minden elméleti jelentőséget is nélkülöző szörszálhasogatásokat. Az ember kénytelen igazat adni Slonimskinek hogy tényleg még Marx legőszintébb hívei is kénytelenek lesznek titokban maguknak bevallani, hogy bizony aligha volt olyan nagy szükség részletesen és körülményesen kifejteni: „miszerint a kabát hasznos tárgy, miután bizonyos szükségletet elégít ki; hasznossága ugyanaz marad, akár maga a szabó, akár a rendelő viseli; a kabátnak van használati értéke és ettől különböző csereértéke; két kabát az hasznosabb, mint egy kabát, miután – mint Marx nagyon helyesen kifejti – egy kabátot csak egy, két kabátot azonban két ember viselhet stb.” mindezek, de különösen az utolsó rendíthetetlen alapon nyugvó igazság. Ha nem habo-

zunk is kimondani, hogy Slonimsky itt kissé túloz, mégsem tagadhatunk meg ezen gúnytól minden jogosultságot. Marx tényleg sokszor a legegyszerűbb és legkézzelfoghatóbb dolgokkal nagyon fárasztó körülményességgel foglalkozik, míg más, talán sokkal fontosabb és éppen nem maguktól értetődő dolgokra vonatkozólag megelégszik *egy* futólagos megjegyzéssel vagy vonatkozással. Ez a körülmény eredményezi a „Kapital” három kötete folyamán az előadás egyenetlenségét. Nem tartható fenn természetesen ezen állításom, hacsak az első kötetet vesszük tekintetbe. De ezen fenntartás mellett mondom, éppen nem értem Weisengrün ezen kérdésre vonatkozó Ítéletét, midőn a „Kapital” gondolatmenetének *architektonikus szépségeit* mindenkifelett hangsúlyozza és dicséri. Nekem az olyanforma ítéletnek látszik, mintha azt mondjuk egy költeményre, hogy „jól van verselve”. – Idővel ki fog tűnni, hogy a „Kapital”-t bizonyos szempontból a költemény fogalmával kapcsolatba hozni nem is olyan képtelenség.

De térjünk át ezen kitérés után a cserefolyamat, azaz az *adásvételi folyamatnak* tárgyalására. A laikus olvasó, ha átfutja a megfelelő lapokat, bizonyára nagy tisztelettel, de csakhamar félre fogja tenni a könyvet, azt mondván, hogy ez telve van algebrai képletekkel. Tényleg úgy látszik, a nagyobb hatás kedvéért kereste itt Marx az exact matematikai tárgyalás külszínét. Minthogy távol áll tőle minden lélektani momentum, magában a tárgyban – keresi a matematikai bizonyosságot, minthogy ez azonban nincs meg benne, legalább annak látszatát kívánja megőrizni. A „W–G–W” jelzés mennyiségtani szempontból képletnek nem igen nevezhető, miután semmiféle művelet nem megy vele végbe, nem egyéb mint rövidítése e szavaknak „Waare” és „Geld”.

Az áru első átalakulása W–G az eladás; a munka-

megosztás teszi azt, hogy az árutulajdonos munkája egyoldalúvá, szükségletei pedig mindinkább sokoldalúvá lesznek, tehát számára csak cseréértéke van az árunak. Az áru akkor idegeníttetik el, ha az áraban képzeletileg kifejezett arany mennyiséget tényleg vonzani képes. Az elidegenítés egyik részről realisatiója az árnak, de másrészről realisatiója a pénz – eddig csak ideális – használati értékének. Vétel egyenlő eladás: $W-G = G-W$. A vászon eladása egyúttal annak vétele. A vászon *eladása* egy processus eleje, mely a biblia vételével végződik; első rész ($W-G$) a $W-G-W$ folyamatnak, mely alatt itt „vászon-pézipiblia” értendő. De ugyanezen fázis más egyén szempontjából tekintve a vászon vétele, végső ($G-W$) mozzanata oly processusnak, mely a búza eladásával kezdődhetett: „búza-pézipvászon”, $W-G-W$.

Második vagy végalakulata az árunak $G-W$ a vétel; a pénz feltétlenül elidegeníthető áru, mindig akad vevője, bárkitől származzék – non olet. A biblia tulajdonosa a nyert pénzen pálinkát vesz ($G-W$) a végfázisa a „vászon-pézipiblia” $W-G-W$ -nek és első fázisa a „biblia-pézippálinka” $W-G-W$ -nek. Ugyanez a személy majd mint eladó, majd mint vevő szerepel. Az áruk összalakulatának legegyszerűbb alakjában négy véglet és 3 szereplő személy érintkezik. Az áru körútját azzal kezdi, hogy árumínőségét levetkőzi; azzal végzi, hogy visszatér az áru formába. Kiindulási pontja az, hogy a tulajdonosa számára nincs, végeredménye az, hogy az új tulajdonosa számára van használati értéke. Ezen körút más áruk körútjával szétbonthatatlan összefüggésben van az *áruforgalom* keretén belül. Az adásvétel után az eladónál van a pénz – a vevőnél az áru, de olyan áru, mely megőrizte forgalmi képességét. A forgalom a termékek cseréjének kor-

látaít épen az által aratja le, hogy a saját ki- és az idegen termék becserélésének *identitását* az eladásra és a vételre, mint ellentétes elemekre bontja fel. Van tehát egy belső egység és egy külső ellentét. A külső ellentétek túlságba menése a belső egységnek a válságban való erőszakos érvényre jutását, jobban mondva az erre vonatkozó *lehetőséget* helyezi kilátásba. Amely lehetőség megvalósulásának kérdése e helyen még nem tárgyalható.

A W–G–W folyamatban az áru ismét áruvá lesz. A pénz azonban nem ugyanazon áru körforgalma által tér vissza, hanem ugyanazon körforgalomnak más áruban való ismétlődése által. Az áru első átalakulása mint magának az árunak, nemcsak mint a pénznek a mozgása látható – míg az átalakulás második fázisa csakis mint a pénz mozgása látható. Az áru körforgalma a pénz, mint forgalmi eszköz segítségével megy végbe. Ugyanaz a pénzdarab mint az áru *elidegenített* alakja kerül az eladónak kezébe és hagyja el annak kezét, mint feltétlenül elidegeníthető áru. Az áru első forgalomba lépésekor már kiesik a forgalomból – amennyiben folyton új áru kerül helyébe – míg a pénz folyton benne van a forgalomban. Az árak a forgalmi eszköz mennyiségével egyenes, értékével fordított arányban állanak. A pénz mozgásának sebessége annak mennyiségét pótolhatja azaz a forgalmi eszközül szolgáló pénz mennyisége egyenlő:

az árak összege

a pénz helyváltozásainak száma

tehát a forgalomban lévő áruvilágnak árösszege és a pénz forgalmi sebessége határozza meg azt, hogy az árumennyiség hányadrészét realizálhatja meg ugyanazon pénzdarab.

Ha a pénz mint az áru *elidegenített* alakja szerepelni

megakadályoztatott és mint annak abszolút *elidegeníthető* alakja kénytelen maradni – kincs képződik. Hogy valaki vehessen a nélkül, hogy eladott legyen, el kellett valamikor adnia a nélkül, hogy vett legyen. Az árutermelés és elidegenítés időbe kerül és a véletlentől függ, míg a napi szükségletek mindig megvannak. A pénz társadalmi hatalommá, az egyén magánhatalmává lesz. A pénzhalmozás vágya természeténél fogva korlátlan.

Mihelyt az áru elidegenítése és az ár realizatioja között időköz van – az eladó hitelező, a vevő adós lesz, az arany fizetési *eszközzé* válik, mely szerepel ugyan a forgalomban, de csak miután az áru abból kikerült –; a pénz berekeszti a folyamatot, mint abszolút csereérték. Ő lesz társadalmi szükségyszerűség folytán az eladás öncéljává. Ha a fizetések egymást kiegyenlítik, a pénz csak *értékmérő*, melylyel számítunk. De mihelyt tényleg kell fizetni, mint *abszolút csereérték* lép fel. Ezen ellentmondás a válságban válik actualissá. Minél mesterkéltőbb a fizetések hosszú láncolata, a kiegyenlítések rendszere, annál inkább lehetséges a *válság*, mely a pénzt ideális alakjából *egy* csapással ércpénz-alakjába sodorja. A válságban az áru és annak értékalakja közti ellentét egészen az ellentmondásig fokozódik. Marx szerint a válságok bekövetkezésében bizonyos periodicitást látni, amely kérdésre azonban csak a társadalmi törvények kérdésének tárgyalása alkalmával térhetünk át, mikor is a „Kriesentheorie”⁴ jogosultsága mérlegelés tárgyává fog tétetni.

Szükségesnek mutatkozott a „Kapital” első fejezetének anyagát ily széles alapon tárgyalni, mert evvel Marx-féle gondolatmenet természetét akartam lehetőleg híven visszaadni. Ami az anyag egész terjedelmében lehetetlen lesz. Általában jellemző tulajdonsága a Marx tanaival foglalkozó műveknek,

hogy rendesen csak az első kötetrel foglalkoznak s míg az érték és többletérték elméletét bőven tárgyalják, az egész forgalmi folyamatot, mely a II. kötetben van megírva, vagy egyáltalán nem, vagy csak futólag érintik. Magyarozatát találja ez természetesen abban, hogy a második kötet sokkal szétfolyóbb, kevésbé kidolgozott, tulajdonképen Engels által van rekonstruálva, meddő és merő feltevéseken nyugvó hozszadalmis számításai pedig az első kötetben tárgyaltaknál hasonlíthatatlanul jelentéktelenebbek. Hasonlók állanak a III. kötetre, melyből csak a nyereség-részlet elméletére szokás hivatkozni, hogy az első kötettel való ellentmondás kitűnjék, azonkívül még oly kitételekre szokás hivatkozni, melyekben Marx régebbi merev álláspontjából enged, forradalmi hevéből lassan józanabb és higgadtabb gondolkozás módnak ad helyet. Általában a három kötetnek egymás mellett való egyenlő terjedelemben való tárgyalása egy egységes munka szerkezetére nézve nagy hátrányokkal jár, egyszerűen azért, mert hiába keresünk bennök egységet, egészen eltekintve a harmadik kötet befejezetlen voltától.

Ha tehát a jelen sorok folyamán nem lesz is lehetséges az említett nehézségek mellett egységes képet nyújtani, mindenesetre már a tárgyalás sorrendje is azon célt szolgálja, hogy a szóbanforgó anyagról minél hívebb kép nyújtassék. E soroknak célja Marx tanait oly formában visszaadni, amint azok a „Kapital” három kötetéből kiolvashatók; nem lehet célja azokba oly egységes szempontot beleolvasni, mely bennük meg nincs. Csupán az egyes kiemelkedő fontosságú tételekre vonatkozó irodalom és a legfontosabb kérdéseket esetleg cáfoló nézetek párhuzamos tárgyalása lesz az a körülmény, mely a fejtegetésnek a „Kapital” szerkezetéhez simuló formáját olykor meg fogja zavarni.

2. A pénz átalakulása tőkévé.

A tőke élettörténete a modern világkereskedelemből indul ki. Az áruforgalom végeredménye a pénz, – mely a *tőkének* első megjelenési alakja. A pénz és a tőke csak forgalmuk alakjában különböznek. Ennek megvilágítására Marx a $W-G-W$ jelzés mintájára a $G-W-G$ jelzést állítja fel, mely utóbbi annyit jelent „*veszünk, hogy eladjunk.*”, „Itt a pénz már rendeltetésénél fogva tőke. Lássuk a $G-W-G$ és a $W-G-W$ közti formai különbségeket. $G-W-G$ -ben a fázisok megfordított sorrendben fordulnak elő; amaz „eladás-vétel”, ez „vétel-eladás”, ott a pénz a közvetítő, itt az áru. Az előbbiben a pénz végleg kiadatott, az utóbbiban azon rejtett szándékkal, hogy megint visszakerüljön; míg e körülményhez $W-G-W$ -nek semmi köze, addig a $G-W-G$ -nél ez egyedül irányadó fontosságú. Ama folyamat célja a használati érték, emezé a *cseréérték*. $W-G-W$ folyamat formai szempontból is azonnal megérthető; itt két egyenlő érték-nagyságu, de különböző használati értékű áru szerepel. Míg a $G-W-G$ folyamat, a formai oldalról tekintve, egy teljesen céltalan cselekedet, egy *tautológia*. Pénz a pénztől csak mennyiségileg különbözhetik. Ezen processus teljes formája $G-W-G'$, hol $G' = G + dG$; d = az előlegezett pénzösszeget meghaladó többlet: a *többletérték* (Mehrwerth). Az előlegezett pénzösszeg, nemcsak hogy a forgalomban fenn-

tartja magát, hanem értékesíttetik, és ez a mozgása teszi *tőkévé*. A $W-G-W$ folyamatban is lehet, hogy a W és W közt van értékkülönbség, azonban ez itt csak esetleges dolog, melynek hiánya nem teszi az egész dolgot oly esztelenséggé, mint ha $G-W-G$ -ben $G = G$. De még, ha a folyamat végén G helyett $G + d$ G -t kapok is, a használati érték szempontjából ugyanott vagyok, ahol voltam; ha most több pénz van is a kezemben, ez mégis csak épen olyan pénz, mint amit előlegeztem, ugyanaz a használati értéke van, nem lehet vele egyebet tenni, mint tovább értékesíteni. Ezen folyamat célja tehát a végtelenben van, nem más, mint: *az érték értékesítése*. Ez a tőkésnek egyéni célja, neki nem a használati érték kell, neki nem ez *egy* nyereség kell (persze itt nem beszélünk a tőkésről, mint fogyasztóról,) neki ez a fáradhatatlanul folytonos processus kell. *A kincsgyűjtő egy örült tőkés, míg a tőkés egy értelmes kincsgyűjtő*” A $G-W-G$ folyamat alanya az érték, mely önértékesítésre képes. Ebben a folyamatban – Marx szerint természetesen – az érték önmagával magánviszonyban van: 100 £ az atya Isten, a 10 £ a fiú Isten; az atya hozza létre a fiút és mégis mindkettő egyenlő idős, alig, hogy a fiu megszületett, már megint csak egy személyt képeznek 110 áf-ot. A tőke nem más, mint oly pénz, mely önértékesítő folyamatban van. Marx a kereskedői és ipari tőke számára a $G-W-G'$ teljes-, a kamatozó tőke jelölésére a rövidített $G-G'$ formulát használja.

A *használati érték* szempontjából mondhatjuk, hogy az egyszerű árucseré oly művelet, mely által mindkét fél nyer. Minthogy azonban itt bizonyos társadalmi munkamennyiség forma változása történik, ez nem más, mint egyenértékek cseréje, ahol pedig egyenlőség van, ott nincs haszon egyik résznél sem. Tehát *cseréértékben* egyik fél sem nyer.

G–W–G formailag csak abban különbözik a W–G–W-től, hogy az adás és vétel fordított sorrendben vannak. Mint árutulajdonos eladok B-nek és veszek A-tól, mint tőkés veszek A-tól és azután eladom B-nek; azonban a kettő közti összefüggés csak az én számomra létezik. Azoknak az érthetetlen. – Erre *Wencksternnek* megjegyzése van. Szerinte Marx az ilyen felállítást azáltal tette magának lehetővé, hogy a W–G–W folyamatot, a használati értékek kicserélődését, önkényesen egy actusra szorítja. Pedig Wenckstern szerint: a W–G–W processus épen olyan végtelen, mint a G–W–G processus. Azáltal, hogy az áru eladója a nyert pénzen élelmiszert vesz, csak nem ér véget a folyamat? – Ki az más, mint Marx, aki egyébként oly igen nagy súlyt helyez a munkaerő reproductiójára az élelmiszerek segítségével. Ő, ha következetes akar lenni, így kellene, hogy formulázza a dolgot: W–G–W . . . = (Lebensmittel) . . . (Arbeitskraft) . . . W–G–W. Az élelmiszer fenntartja az illetőnek munkaerejét, megint képes árut termelni, eladni stb. Ezen folyamat tehát épen olyan joggal mondható végtelennek, mint a G–W–G folyamat.

Előbb szó volt arról, hogy az árucseré oly folyamat, melyben egyik fél sem nyer, már t. i. csereértékben. Az árukat a bennük rejlő munkamennyiség szerint becsüljük, ha két áruban egyenlő mennyiségű ilyen Marx-féle elvont emberi munka testesedett meg, akkor azok egyenértékek és az árucseré alkalmával a pénz segítségével jutnak egyik kézből a másikba, anélkül azonban, hogy akár a vevő, akár az eladó részére valami többletről vagy haszonról lehetne szó. Mert feltéve, hogy minden eladónak az a *privilégiuma*, hogy ő 10%-al drágábban adhatja el az árut, mint a mennyit ér, bizonyos, hogy – lévén mindenki egyúttal fogyasztó és így

vevő is – mint vevő rögtön megint elveszti előbbi nyereségét. Szintúgy állana a dolog, ha a vevők azon kiváltságban részesednének, hogy mindent 10%-al olcsóbban kapnak, mint a mennyi az értéke; – világos, hogy elveszti e 10%-ot, mihelyt eladó. Marx ebből arra következtet, hogy: „A többletérték képződése tehát, azaz a *pénz átalakulása tőkévé* nem magyarázható meg sem azáltal, hogy felteszszük, hogy az eladók drágábban adnak el, – sem azon feltevés által, hogy a vevők olcsóbban vesznek, mint amennyit az illető áru ér. Ha egyenértékeket cserélünk ki, nincs többletérték, ha nem-egyenértékeket cserélünk, akkor sincs többletérték. A forgalom illetve az árucseré értéket nem hoz létre.” Az árut értékén felül eladni annyit jelent, mint oly osztályt feltételezni, mely ingyen kap pénzt (t. i. anélkül, hogy termelne), míg a többiek az általuk ingyen adott pénzt azután csalással visszaszerzik. Ha A elad B-nek 40 £ értékű bort és oly ravasz, hogy ezért B-től 50 £ gabonát tud vásárolni, akkor előbb is utóbb is 90 £-ról volt szó és bár nem egyenértékek cserélődtek ki, többletérték még sincs. Sem a *kereskedői tőkében*, $G-W-G$, – ha csak Franklinnal azt nem akarjuk feltenni, hogy a kereskedés csalás –, sem az *uzsoratőkében* $G-G'$, nem érthető meg a többletérték keletkezése, az utóbbi egyenesen ellentmond a pénz természetének; arra az eredményre jut tehát Marx, hogy a többletérték képződésénél valami az áruforgalom háta mögött történik. Annál nagyobb nehézséget rejt ez magában, mert az áruforgalom az árutulajdonosok minden kölcsönös viszonyának összessége. Azaz „a mi tőkésünk, ki még csak egy selyemhernyó, kell, hogy a forgalomban és mégsem a forgalomban fejlődjék lepkévé.” Ez, a probléma ellentmondása.

Ricardónak egy mondásával kezdi Marx, ezen nagy-

fontosságú fejezetét, mely végre hivatva van világot vetni a többletérték belső természetére. „In the form of money – capital is productiv of no profit.” – Hogy a pénz, melynek tőkévé kell lennie, értékváltozása lehetővé lehessen, a tőkésnek olyan árura kellene találnia, melynek *használati értéke forrása a csereértéknek*, mert hiszen – mint láttuk – magából a csereértékből nem lehet azt megmagyarázni. Marx most már azt látja, hogy azon árut, melynek elhasználása egyenlő értékek létrehozásával meg is találja a tőkés a munkaképességben vagy – *munkaerőben*. Hogy a tőkés a munkaerőt, mint árut a piacon feltalálhassa 1. kell, hogy az birtokosától *mint áru árultassék*, (egy feltételnek egyszerű megemlítése Marxnál azon körülmény tényleges fennforgására vonatkozó bizonyítékkal egyértelmű), amely munkaerő-tulajdonos tehát kell, hogy munkaidejével *szabadon* rendelkezhessék, hogy csak *bizonyos időre* adja el, mert ellenkező esetben rabszolgává lesz; 2. kell, hogy az illető *kénytelen* legyen azt áruba bocsátani. Tehát a munkás szabad két értelemben, a melyeknél igazán nem tudni, melyiket nagyobb gúny „szabadságnak” nevezni; szabad amennyiben munkaereje felett szabadon rendelkezik és amennyiben annak megvalósítására szolgáló dologgal *nem* rendelkezik – azoktól ment, *szabad* (!). A pénz, mint forgalmi eszköz csak gyenge áruforgalmat kivan meg. De tőke csak ott lehetséges, ahol a szabad munkást már a piacon találjuk, mikor munkaerejét árulja. A tőke tehát egy világtörténeti korszak küszöbén jelentkezik.

Jellemző, hogy a harmadik kötete a „Kapital”-nak töredékkal végződik; azt a kérdést kezdi tárgyalni, hogy mik az osztályok, mire vezethetők vissza a társadalmi osztályellentétek stb., azt a kérdést, melyet már régen az első kötet folyamán kellett volna megoldania, amely nyílt kérdésre

építi fel az osztályharokra vonatkozó tanát, e kérdést legeslegutoljára, és ott is megoldatlanul hagyja. Bizonyára még arra is, aki már megszokta a III. kötet folyamán nem egyszer előforduló *Engels-féle* megjegyzéseket: „Lücke im Manuskript” „unleserlich” stb., még arra is kellemetlen hatással van az egyik legfontosabb megoldatlan kérdésnél úgyszólván a mondat közepén: a záradék: „Hier bricht das Manuskript ab.” A következők folyamán meg fogjuk érteni, miért kellett ezen fejezetet töredéknek hagyni.

Wenckstern ellenvetését kell itt tekintetbe vennünk. Marx az emberi munkaerőt nem vizsgálja arra vonatkozólag, hogy az más-más embernél különböző. Ő egyszerűen szembeállítja a „pénztulajdonost” a pusztá „munkaerő-tulajdonossal”, de óvakodik ezt a munkaerők különböző voltára visszavezetni. Marx, aki vallást és jogot, mint ideológiát, másodrendű tényezőnek mond – most ezeket okozza a fennálló társadalmi ellentétekért. De a munka, melyet egyedül nevezett értékképző elemnek, most eszébe se jut; elmulasztja a munkaerők és képességek különböző voltára visszavezetni a társadalmi osztálykülönbségeket. Marx értett hozzá le nem tárgyalt fogalmakkal úgy laborálni, mintha azok jogosultsága rég bebizonyított tény volna; mikor azután felmerült a kérdés az osztályellentétek mibenlétére vonatkozólag, kénytelen volt vagy olyan tényezőre hivatkozni, melyet maga előbb már elvetett, vagy pedig – adósnak maradnia a felellettel. Épen nem volt tehát ravasz eljárás Engelstől e töredéket ott a végén még kinyomatni; vak pietásból tette, de tényleg tán többet ártott vele elhunyt barátjának, mint maga gondolta volna.

Szóval, ott hagyjuk el a „dramatis personae”-ket, hogy pénz- és munkaerőtulajdonos találkoznak a piacon. Hogy a

munkaerő a piacon állandóan ugyanazon mértékben és minőségben jelen lehessen, ahhoz a munkásnak táplálkoznia, ruházkodnia, laknia, fűtenie kell stb. Hogy az egyenlő intenzitású munkaerő ki ne haljon – szaporodnia kell. De kell, hogy az új munkás meg is tanulja a munkáját. Mindezekből azon eredményre jut Marx, hogy a munkaerő értéke egy bizonyos mennyiségű élelmi cikkben olvad fel és hogy a *munkaerő értéke annak termelésére és reproductiójára szükséges munkaidőben áll*. Legyen *A* a naponkint, *B* a hetenkint és *C* az évszakonkint szükségeltető élelmiszer, illetve a munkás életfentartásához szükséges cikk, akkor abból egy napra esik

$$\underline{365 A + 52 B + 4 C,}$$

365

a mi ha például egyenlő 3 K-val, akkor a munkás naponkint 3 K-ért dolgozik és a tőkés evvel a munka értékét fizette meg. Minden áru csereértéke azon munkaidőben határozatik meg, mely annak normális minőségben való megőrzéséhez szükséges. – Ez az, amit *Wenckstern* a munkaerő értékére vonatkozólag kétségbe von. Szerinte nem áll, hogy a munkaerő értékét a benne rejlő régi munka szerint kell mérni. Ami a tőkést érdekli, az a munkaerő *megnyilatkozása*, a reprodukciós költségek másodrendű jelentőségűek.

Az erő csereértéke elidegenítéskor meghatározatik, de csak a használati érték megnyilatkozása után fizetetik meg az ár. Tehát a munkás folyton hitelez a tőkésnek. Egyelőre azonban Marx azt kívánja, hogy tegyük fel, miszerint a munkaerő elidegenítője rögtön elidegenítéskor kapja meg a stipulait összeget. A munkaerő fogyasztása egyenlő árutermeléssel és *többletérték-termeléssel*. Ami tehát a zajos piacon és a forgalmi sphaerán kívül megy végbe, kövessük ezen

plus-csinálás rejtélyét a termelési helyére. Egy nagy kapura az van felírva: „No admittance except on business!” – de mi bemehetünk. Az áruforgalom sphaerája csupa szabadság, egyenlőség, tulajdonjog és Bentham. *Szabadság!* „Mert ők mint szabad, jogilag egyenrangú személyek szállanak síkra. *Egyenlőség!* Mert ők csak mint árutulajdonosok állanak vonatkozásban és egyenértékeket cserélnek ki. *Tulajdonjog!* Mert mindenik ura a magáénak. *Bentham!* Mert mindeniknek maga felé hajlik a keze.” Mihelyt e gyönyörű sphaerát elhagyják, megváltozik a kép. „Az egykori pénztulajdonos elől lépked, mint *tőkés*, a munkaerőtulajdonos követi mint az ő *munkása*; az első sokatmondó, ravasz mosolylyal sü-rög-forog, a másik félénken és kelleetlenül megy utána, hasonlít az olyanhoz, aki a saját bőrét vitte a vásárra és most nem sokkal jobbat várhat – mint a *cserzést*.” (Kapital I. 2. fejezet.)

A ravasz mosoly, a cserzés, mindez igen hangulatos intermezzo, csakhogy én azt hiszem, hogy a nemzetgazdának semminemű hangulatot nem kell keltenie, hanem azt kell céljául kitűznie, ami minden való tudománynak a feladata, t. i. hogy az objectiv valóságot állítsa elénk.

Ez ellen a hangulatos valóság ellen azonban csakhamar kétségek merülhetnek fel. „A munkaerő vevője és eladója közti viszonynak előadása igen szemléltető lehet, azonban a valóságnak még a civiljog szempontjából sem felel meg. A munkásra nézve éppen nem létezik szabad választás és elhatározás, mihelyt élete fentartásának szüksége kényszeríti őt munkaereje elidegenítésére. – Nem áll az, hogy ő a tőkessel egyenrangú, mihelyt őt a szüksége hajtja és mihelyt kénytelen minden feltételnek eleget tenni. Ő nem járhat él legjobb érdeke szerint akkor, mikor azt az egyetlen egy valamit,

amivel rendelkezik – a munkaerőt – viszi vásárra. – Ha Bentham eszménye megvalósulna, ha a munkás egyenjogúnak érezhetné magát a tőkessel, Marxnak sok elméleti levezetése elvesztené azon alapot, melyen nyugszik, úgy tűnnék fel, mint épen nem tudományos, hanem mint mulékony gyakorlati nézetek, melyeket egy adott korszak mulékony viszonyai jellemeznek.” (Slonimski)

Marx életrajzának hiányos adataiból tudom, hogy a jogtudományokat végezte. Nem lehetett valami nagy római jogász, mert a római jog nagyon is világos fogalmait alaposan összezavarja. Van a római jognak két egymástól lényegesen különböző fogalma: az egyik az „empito-venditio”, a másik a „locatio conductio operarum”; – Marxra nézve az a körülmény, hogy emberi szolgáltatásnak pénzért való elidegenítését *munkabérszerződésnek* nevezzük, úgy látszik, nem létezik. Őő mindig azt mondja: a munkaerő az áru, mely bizonyos időre elidegeníttetik. De mit jelent az ilyen elidegenítés mást, mint bérbeadást? És most már kérдем, mivel lesz ez az egész tényállás világosabb, mivel lesz az egész érvelés tudományosabb és meggyőzőbb, ha adás-vevési szerződésnek nevezek olyasvalamit, amiről mindenki tudja, hogy az *nem adás-vevési szerződést* Most már kérдем, mivel lösz ez egész előadás menete következetesebb, ha a „Kapital” első sorai-ban olvassuk: „Áru oly *külső tárgy, dolog*, mely tulajdon-ságai által valamely emberi szükségletet elégít ki.” A második fejezet folyamán pedig minduntalan ezen tételre akadunk: „A munkaerő = áru” – mikor pedig mindenki tudja, hogy a munkaerő nem dolog és *nem külső tárgyi*

„Nincs az a tudomány, amely adott jelenségeket más, nem létezőkkel helyettesíthetne, mely a vizsgálat tárgyát képező tények belső természetét eltorzíthatná oly célzattal,

hogy előre megállapított eredményekhez jusson.” Ezeket mondja *Slonimski* és igazat kell neki adnunk, mert az ilyen tudomány megszűnik tudomány lenni.

Már itt constatálhatnók Marx tanainak azon két tulajdonságát, melyet Masaryk egyrészt *daltonismusnak*, másrészt *primitivismusnak* nevezett; amaz valamely önkényesen kiragadott tényezőnek indokolatlanul nagy jelentőséget tulajdonít, ez a legbonyolultabb jelenségeket egy metaphysikai frázissal a legirigylésreméltóbb könnyedséggel tárgyalja le.

3. Az abszolút és relatív többletérték.

A tőkés a munkaerőt javak termelésére fordítja; hogy ezen javak kinek számára készülnek, az a munkafolyamat elvont jelenségeinek vizsgálatánál egyelőre mellékes. Ami minden munkást a méhtől megkülönböztet az, hogy ő abban a figyelemben, melyet a munkára fordít, *céltudatos akaratát* juttatja kifejezésre. A munkafolyamat egyszerű alkotórészei:

1. a munkás céltudatos tevékenysége; 2. a munkatárgy; 3. az eszközök. A munka tehát nem más, mint egy bizonyos eszközökkel valamely tárgyon végbemenő céltudatos tevékenység. Ha az eredmény szempontjából nézzük a dolgot, munkaeszköz és munkatárgy egyaránt *termelési eszközök*, míg maga a tevékenység *termékeny* munka. Tehát 1. használati érték alkotóját; 2. csereérték – azaz más használati értékkel való közvetlen kicserélésre alkalmas „érték” létrehozóját érti Marx termékeny munka alatt. És pedig érti Wenckstern szerint majd az elsőt, majd az utóbbit, a szerint, a mint az áru „salto mortale”-ja nem sikerült vagy sikerült; érti pedig egészen önkényesen, hogy a munka értékesítési folyamatát kimutassa.

Lehetséges, hogy a munka terméke még nem eredmény; hanem munka – *feltétel*, ilyenkor annak újabb munkafolyamatba való belejuttatása az ő használati értékének egyedüli fogatosítása. Ha a munkaeszköz és munkatárgy

maga is már termék, akkor a munkafolyamat *terméket* fogyaszt, hogy termeljen.

Miután a tőkés megszerezte a munkához szükséges nyersanyagot, az eszközöket, valamint a munkaerőt, most hozzáfog, hogy a *vett árut* – a munkaerőt *elfogyasztza*. Érdekes, hogy Marx itt milyen kifejezést használ; nem a munkás dolgozza fel, tehát fogyasztja el a nyersanyagot, hanem a termelési eszközök mintegy absorbeálják a munkaerőt; a tőkés a termelési eszközökkel fogyasztja el a munkaerőt. A munkafolyamat a tőkés felügyelete alatt történik és a mit a munkás dolgozik, az a tőkésé. Övék a munkaeszközök, övé a munkaerő, ő elfogyaszthatja az utóbbit úgy, hogy az előbbieket hozzáadja, tehát ezen az ő tulajdonain végbement folyamat épen úgy az övé, mint a hogy az övé pl. „az erjedési folyamat az ő pincéjében.” A tőkés tehát 1., oly használati értéket akar termelni, melynek csereértéke is van – azaz *árut*; 2. olyan árut akar termelni, melynek értéke több annál, mely az ő előállításához szükséges volt, akar szóval oly árut mely, nemcsak csereértéket, nemcsak értéket, hanem *értéktöbbletet* is foglal magában. Hogy ez lehetségessé váljék kell, hogy – valamint az áru a használati és csereértéket magában egyesíti – *az áru termelési folyamata is a munkafolyamatot és az értékképződés folyamatát magában egyesítse.*

Orsó és pamut a fonás folyamata alatt olyatén kapcsolatba jutnak, hogy használati értékük már a fonál alakjában jelentkezik. Ez azonban csereértéküket oly kevésbé módosítja, mintha egyszerűen kicseréltük volna őket, mint a fonál egyenértékeit. Az a munkaidő, mely a pamut, az orsó termelésére fordított messzebb, van a jelentől, mint az, mely a kettőt fonallá egyesítette, de azért mégis az összegük, t. i. ezen munkaidők összege volt az, mely a fonal termelésére

fordítottatott ós benne megtestesedett. Tegyen ki pl. a termelési eszközök értékérsze az árból 12 sh.-et, ennyivel legyenek képviselve a fonal értékében. Természetes, hogy itt a pamut-termelés, orsókészítés, maga a fonás nem számítanak mint minőségileg, hanem csakis mint egymástól *mennyiségileg* különböző átlagos társadalmi munkák. Ha egy óra alatt bizonyos mennyiségű fonalat fontak meg, akkor abban a fonálban egy munkaóra testesült meg, persze nem mint a fonás spécifions, munkája, hanem mint általános, elvont, társadalmilag szükséges munka, mert tudjuk, hogy Marx szerint csak ez számít mint értékképző elem (Werthbildend). A nyersanyag nem más, mint felszívója egy bizonyos mennyiségű ilyen munkának. Tegyük fel, hogy egy óra alatt $1\frac{2}{3}$ pamut fonatik $1\frac{2}{3}$ font fonallá, akkor 10 font pamut 6 órai felszívott munkát képvisel. (Itt természetesen mellékes az, hogy a munka-épen fonó munka és hogy a nyersanyag már maga is termék.) A termelési eszközök 12 sh.-et tesznek ki, hozzákerül még a 6 órai munkáért járó 3 sh.; lesz a fonál $2\frac{1}{2}$ munkanapnak megfelelő értéke 15 sh. Hanem az egész egyszerű összeadás: pamut 10 sh., orsóelhasználás: 1 sh., munkaerő: 3 sh. = 15 sh. A tőkés itt semmit sem nyert, majd máskor elmegy a piacra maga is és ott veszi. Kérdés persze, hol lesz a piac, ha mindenki így gondolkodik. A tőkés okoskodik, nincs-e neki *érdeme* abban, hogy a munkásnak ő adta a munkaeszközöket és tette neki lehetővé a munkát, hogy felügyelt a munkájára? De itt nincs mit vitatkozni, hiszen a munkás épen 3 sh. értéket tett hozzá a pamuthoz és annyit fizetett neki a tőkés.

Nem érdektelen itt és ezzel szemben a „Kapital” III. kötetének 2. részére hívni fel a figyelmet, hol a 352-ik lapon elismeri Marx a tőkés tevékenységét, mint kulturális hala-

dást; hol a 409-ik lapon a tőkést, mint a termelési viszonyok ártatlan játékszerét tünteti fel, kinek háta megett, tőle független körülmények folytán alakul az áruk salto mortale-ja, azok értékükön való eladatása, az érték realisatiója.

Most már visszatérve a tőkésünkhöz, azt látjuk, hogy ez minden meddő okoskodást a közgazdaságtan tanáiraire biz – ő a gyakorlati élet embere. Azt mondja: Két különböző dolog ám 1. a munkaerőben rejlő elmúlt munka és 2. annak eleven megnyilatkozása; 1. a munkaerő fenntartásának költségei 2. annak naponként való elidegenítése; 1. a csereérték 2. a használati érték. Már pedig a munka éppen olyan módon idegenítettetett el, mint minden más áru. Az árutulajdonos – itt a munkás – realizálja a munka csereértékét és elidegeníti annak használati értékét; a munka használati értéke pedig éppen abban áll, hogy *nagyobb csereértéknek képes forrása lenni, mint a mekkora a sajátja*. Ha a tőkés a munkást csak 6 órát dolgoztathatná, akkor a munkának nem volna használati értéke, ennél fogva csereértéke sem, azaz akkor azt a tőkés meg sem venné. Hogy éppen 6 órai munka téríti meg a tőkésnek azt a 3 sh.-et, melyet ő a munkásnak fizetett, az mellékes; ő *egy napra* fizeti a munkást 3 sh.-el és dolgoztathatja akár 12 óráig is, ő úgy használhatja ezt az egy napi munkaidőt, amint neki tetszik, az az övé, a munkás azt neki eladta 3 sh.-ért, azt megkapja, többet nem követelhet.

A tőkés tehát tényleg 12 órát dolgoztatja a munkást. Lássuk az előbbi példát:

10 font pamut	10 sh.	} = 2 nap
orsó-elhasználás	2 sh.	
munkaerő	3 sh.	= 1/2 nap
összeg : 10 font fonál	15 sh.	= 2 1/2 nap

ha most 12 órát dolgozik a munkás, így alakul a táblázat:

20 font pamut	20 sh.	} = 4 nap
orsó-elhasználás	4 sh.	
munkaerő	3 sh.!	= 1 nap
összeg :	20 font fonál	27 sh. = 5 nap

a tőkés azonban nem adja ide 27 sh.-ért, hanem az egyszerűre hivatkozik és azt mondja, ha 10 font 15 sh.-be kerül, akkor 20 font 30 sh.-et ér, annyit is követel érte, annyit is kap. És mégis ugyanaz a tőkés a munkással szemben azt tartja, hogy egyszer 3 az 3 és kétszer 3 az is 3.

A tőkés 27 sh. értékű árut dob bele a forgalomba és 30 sh. értékűt von ki abból; a többletérték 3 sh., az a három shilling, melyet a „*munkásnak nem fizetett meg*” és pedig, mint hiszi, joggal nem fizetett meg, hiszen ő azért fizet 3 sh.-et, hogy a munkás egy egész napig rendelkezésére álljon, az pedig másnap megint oly ép, egészséges állapotban fogja az ő potenciális munkaerejét odahozhatni, az csak 3 sh.-et ér, többet érte fizetni nem kell. – íme a pénz tőkévé változásának művészete Marxnál, értéklétesítésről mindaddig van szó, míg a munkaerőnek a tőke által fizetett értéke *egyenérték* által helyettesítetik; – az *értékesítés* abban a pillanatban kezdődik, mihelyt az értéklétesítés processusa ezen egyenértéket meghaladja. A munkafolyamatot és értéklétesítési folyamatot a termelés folyamata; – a munkafolyamatot és az értékesítési folyamatot a *kapitalistikus termelési folyamat* egyesíti magában.

Így most már az is mellékes, hogy átlagos minőségű, vagy magasabb rendű specificus munkáról beszélünk-e, mert úgy is mindig arról van szó, meghaladja-e a munkaidő a

munkaérték egyenlegét vagy sem. Áll ez az értékesítési folyamatra, míg az értéklétesítési processzusban egy napi magasabb rendű munka mindig X közönségesre reducálható. Marxnál a többletérték onnan ered, hogy a tőkés a munkást a nap egy részén keresztül maga számára dolgoztatja a nélkül, hogy ezért fizetné. A nap egy részében saját munkaerejét reprodukálja a munkás, ez a „szükséges munkaidő”, a mely munkának egyenértékét megkapja az ő bérében. A nap másik részében a „surplus-munkaidő” alatt a tőkés őt kizsákmányolja, ekkor termeli a többletértéket a nélkül, hogy ezért a legcsekélyebb vizsontszolgáltatást is kapná. „A tőke tehát nemcsak a munka felett való rendelkezés, mint azt Smith Ádám mondotta. Az a lényeges, hogy fizetetlen munka felett való rendelkezés. Minden többletérték, vállalkozói nyereség, a tőkekamat vagy a földjáradék stb. különös külső formájában jelentkeznek is és kristályosodják meg – lényegében nem más, mint *fizetetlen munkának megtestesedése*. A tőke önértékesedésének titka egy határozott mennyiségű idegen fizetetlen munka felett való rendelkezésben áll. Böhm-Bawerk (427) itt vizsontlátja mindama lényegesebb tanokat, melyekből *Rodhertus* kamat-elmélete áll; nevezetesen: „hogy az értéket a munkamennyiség szerint mérjük; hogy egyedül a munka az értékképző elem; hogy a munkás a bérszerződésben kisebb értéket nyer, mint a mekkorát termel, a mibe őt beleegyezni a szükség kényszeríti; hogy a tőkés tartja meg a felesleget, úgy, hogy a tőkenyereség, melyhez Így jutott, az idegen munka termékére vonatkozó zsákmány jellegével bír.” Gondolkodóba is ejthetne az alapvető tanok eme congruentiája, ha Engels nem sietett volna bebizonyítani, hogy Marx Rodbertust *nem ismerte*, a mely kérdést eldöntőfcnek is lehet tekinteni.

Azonban majd alább látni fogjuk, hogy másokkal szemben, mint Proudhon és Le Chevalier példái mutatják – nem állott eredetiség kérdésében oly szilárdan, mint Rodbertusszal szemben.

A többletérték származtatásánál Marx felteszi, hogy az áru „salto-mortale”-ja a $G-W-G'$ processus – sikerül. A „társadalmilag szükséges” fogalom mindenféleképpen körvonalaztatik, csak azt nem mondja Marx, hogy a munkának a társadalom által *acceptalt* (einen von der Gesellschaft aufgenommenen Gebrauchswert!) használati értéket kellett termelnie és kell majd termelnie. A kezdő tőkés egyszerűen megduplázza a munkaidőt, de elfelejti, hogy az áru értéke a *termelés után* határozatodik meg; egyszerűen felteszi, hogy az érték a termelésben alakul meg és az eladást egyszerűen megtörténtnek veszi. Marx az értékesítési folyamatot a termelésnek tulajdonítja, midőn ezt nyíltan állítja, („Die Zirkulation schafft keinen Werth.”) azonban ellenkezésbe jut a III. kötet 15., 17., 225. stb. helyeivel, hol kimondja, hogy a többletérték csak a forgalmi folyamatban *realizálódik*, a minek megtörténte megint a II. kötet 17., 18., 21., 40., 41., 43., 48., 65., 69., 72., 81., 84. helyein egyszerűen fel van tételezve. Marx mindig oly többletértékkel operál, melynek realisatiója fel van tételezve, de nem olyannal, melyről ez be van bizonyítva.

Wenckstern szerint nem lehessen tudni, mit kivan Marx utolsó szónak tekinteni; az t-e, hogy képzelt vagy realizált többletérték két különböző dolog; azt-e, hogy az értékesítési folyamat a termelés első szakában már be van fejezve. – A tőkeképződés, az accumulatio, a tartalék-sereg képződésének kérdésénél képzelt és realizált többletértéket azonosít; megkülönbözteti a kettőt, hogy a kapitalistikus termelésben

immanens korlátokat, válságokat és az egésznek összeomlását idézze fel. Marx nem mutatja meg, hogyan és mikor realizálódik tényleg a többlet-érték, csak azt, hogy hogyan *realizálódhatnék*, ha realizálnának. Az ellenkezőnek látszatát úgy kelti, hogy felhívja az olvasó figyelmét az említett különbségekre és megnyugtatja arra nézve, hogy hiszen minden nehézséget kellőképpen tekintetbe vettünk, mindamellett nem mondja meg, hogyan történik az általa csak feltételezett realizáció. Sajátságos világot vet erre a kérdésre a harmadik rész egyik kitétele, (Kapital III. 2. rész. 363. lap) hol azt az álláspontot foglalja el, hogy a forgalmi folyamatot a II. kötetben csak *formai oldalról* kellett volt bemutatni, a *valóságban* itt a véletlen verseny uralkodik. Az ember lassankint elveszti bizalmát, hogy ennyi elmélet, abstractio és formalizmus közepette rá fog-e végre majd találni arra a kis várva-várt valóságra is?

A harmadik kötetben (I. rész 116) elismeri Marx, hogy a tőkés egyéni kiválósága fokozza a nyereségi részletet, így 1. a nyersanyagok szakavatott vétele; 2. célszerű gépek megválasztása; 3. a termelési folyamat célszerű összberendezése; 4. az anyagfecsérlés lehető kiküszöbölése; 5. egyszerű, hathatós felügyelet stb. által. Míg tehát egyszer azt mondja, hogy a tőkés munkája egyedül a munkás kizsákmányolásában áll, itt oly szempontból nézi a dolgot, hogy a munkás többletértékén felül az ő, t. i. a tőkés saját munkája is hoz többletértéket. Igen ám, de akkor a többletérték a munkás és a tőkés közös munkájának az eredménye, *nem pedig a fizetetlen munkáé*. Mindamellett a Marx követői inkább agyonhallgatják a már egyszer bevallott igazságot, csakhogy a többletértéket fizetetlen munkának minősíthessék.

Ugyancsak a harmadik kötetben (I. rész 322-336)

szembeötlővé lesz az ellentét, mely a munkaerő elidegenítésében rejlik. „A munkaerő használati értéke a tőkés számára az, hogy több értéket termel az elhasználódása által, mint a mennyit ér, illetve mint a mennyibe kerül.” Most már a kölcsönzött tőkénél megengedi Marx, hogy annak *használati értéke elidegenítessék*, de a munkaerő eladásánál szerinte, nem a használati érték, hanem csak „az érték”, mint elmúlt munkának megjegecesedése idegeníttetik el. – Itt hallgatagon elismertetik, hogy van *absolut érték*, mely állandó maradhat, ha a viszonylagos érték változik is. (Wenckstern). Ezen különbséget Marx csak a többletérték származásánál tartja fenn. Azt mondja: „ennyi benne a társadalmilag szükséges munka, tehát ennyi az értéke.” Egyébként azonban ő is a relatív értéket tartja egyedülinek és helyesnek. Ha, miként Masaryk, idegen szavak halmozásával akarnék kérkedni, Marxnak most vázolt eljárását *chronico-tendentiosus daltonismus*nak nevezném, olyan színvakságnak ugyanis, amely bizonyos célzattal nem akar valamit látni.

A második kötet 93. lapján Marx bevallja, hogy a kapitalistikus termelésben a *munka* (tehát nem a munkaerő, hanem annak *functioja*) jelenik meg áruként: „Weil der Arbeiter die Arbeit, das heisst die Funktion seiner Arbeitskraft verkauft . . .”. Ha ez így van, akkor az ő munkája – mert hiszen azt adta el – meg van fizetve és a fizetetlen munkán alapuló többletérték-elmélet megdől. Hiába teszi most már utána „und zwar – wie wir *annehmen* – zu ihrem, durch ihre Reproduktionskosten bestimmten Werth.” Épen ezzel árulja el magát. Ebben a „felteszszük”-ben rejlik a dolog nyitja; amit eddig természetesnek tartott, arra nézve most futólag tudatára ébredt annak, hogy ez tulajdonképen önkényes és alaptalan hypothesis.

Íme, ez tehát az a nagyjelentőségű tudományos felfedezés, melyről Engels (Dühring 216. lap) oly önérzetesen nyilatkozik:

„Eme kérdés megoldása a Marx művének korszakalkotó érdeme. Fényes napvilágot vet a közgazdasági térre, hol azelőtt socialisták valamint nemzetgazdák a legmélyebb sötétségben tévelyegtek. Tőle indul ki és köréje csoportosul a tudományos socialismus.” – E helyen Engels a „Kapital und Mehrwerth” című fejezet folyamán még egyszer récapitulál] a, amit Marx első kötete erre vonatkozó részében bőven tárgyal. Deepen az előadás rövidsége Engelsnél kevésbé képes eltakarni az érvelés logikai fogyatkozásait. Többek közt abból indul ki: „*Tegyük fel* (!) az élelmiszerek napról-napra 6 órai munkaidőnek felelnek meg”. – *Tegyük fel!* Úgy mondja ezt Engels, mintha erre csak methodologiai szempontból a dolog könnyebb megértése végett volna szükség, pedig próbálná meg csak Engels pl. 6 óra helyett 10 órát venni és meg fogja engedni, hogy itt a feltevés kissé *céltudatosan* volt megválasztva. Engels azután az őt jellemző beszédes modorban mondja el azokat, a miket mi már tárgyaltunk és az olvasó egy szép lapon azon veszi magát észre, hogy Engels úgy beszél, mintha az előbbi feltevés már be volna bizonyítva. Így ír: „Miután Marx *ily módon kimutatta* (nachwies), hogy miképen keletkezik többletérték (F. Engels: „Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft 218. lap.) Marx és Engels az elmélet terén antipsychologikus szellemek, de a gyakorlat terén nagy psychologusok voltak; mindketten értettek hozzá, hogyan kell elhiteni az olvasóval, hogy valamely feltevés bebizonyított tény.

Ezzel áttérhetünk a *constans* és *variabilis*, állandó és változó tőke fogalmaira. A munkás, míg egyrészt a munka-

eszközökben levő régi értéket ruházza át az új termékre, másrészt új értéket is ad neki. E kettős eredmény magának a munkának kettős természetében nyer magyarázatot. A munka *mennyiségi* megnyilatkozása által adatik hozzá új érték, míg a megnyilatkozott munka *minősége* őrzi meg és ruházza át a termelési eszközök régi értékét. Minél több társadalmilag szükséges munka irányul a fonás folyamata alatt ugyanazon mennyiségű pamutra, annál nagyobb a fonál *új értéke*; minél több font pamutot lehet ugyanazon idő alatt feldolgozni, annál nagyobb a *régi érték*, melyet a fonásban megőriztek. A termelési eszközök soha több értéket nem adhatnak a terméknek, mint a mennyi a munkafolyamattól független csereértékük volt. A munkaeszköznek csak használati értéke fogyasztatik el, nem a csere értéke, mely tehát nem is reprodukálható; az csak az új használati értékben újra megjelenik. Csak akkor nevezhetnők ezt reproductionnak, ha feltennők, hogy a munkás épen akkor hagyja abba a munkát, mikor a 3 sh. egyenértékének megfelelő 6 órát ledolgozta; ez *reproductio*. Az érték helyettesítését más értékkel itt új értéklétesítés közvetítette. Minthogy azonban a munkás a reproductióhoz szükséges 6 óránál többet, azaz 12 órát dolgozik, fölös értéket termel; ez a többletérték képezi azon differentiát, melylyel a termék meghaladja a felemészített termelési eszközök és a munkaerő közös értékét. Ez az értékesített tőke többlete az előlegezett tőke felett. A tőke azon része, mely termelési eszközökbe vonul, constans, azaz *állandó tőke*, mert értékét a termelési folyamat alatt nem változtatja. A munkaerőbe vonuló tőke a változó, vagyis *variabilis* tőke, mert saját értékének reproductióján kívül még többletértéket is hoz létre. Termelési eszköz és munkaerő az értékesítési folyamat szempontjából, mint állandó és változó tőke külön-

bőznek egymástól. Az állandó tőke fogalma nem zárja ki az értékforradalmat, pl. a pamut értékváltozása független a fonási processustól, de függ igenis a pamuttermeléstől; akkor még nem szerepel mint állandó tőke. Mindamellett értékváltozása visszahat a termékre, melynek értékét mindig a társadalmilag szükséges nem mondható meg. Szintűgy, ha eddig 10 munkás dolgozott 10 olcsó eszközzel, most egy munkás egy drága géppel dolgozik, itt a termelési eszközök értékviszonya változott, – de nem változott állandó – illetőleg változó tőkebeli minőségük.

A többletérték tehát azon tőkerész értékváltozásának eredménye, mely munkaerőben van befektetve. Azt, hogy a termelési eszközök és gépek is hozzájárulhatnak a többletérték termeléséhez – ezt, mint kérdést, Marx fel sem veti, hanem *à priori* tagadja. „Egy gép sok száz emberi kéz munkáját hasonlíthatatlanul nagyobb pontossággal végzi; egyetlen férfi, sőt esetleg gyermek segítségével azt eredményezi, a mihez előbb 200 ember munkája volt szükséges. Mindamellett a gép termelése *productivnek* nem nevezhető, mert ez ellentmondana a „*productivitas*” fogalmának, amely egy kizárólagos emberi tulajdonság. Ha egyszer a termelékenység csakis emberi munkára vonatkoztatható, akkor nagyobb mérvű termelés, mint tökéletesebb gépeknek az eredménye Marxnak semmi egyéb, mint azon gépeknél alkalmazott emberi munka termelékenységének fokozódása. Egy kis fiu, ki egy óriási gépezetet hoz mozgásba, ilyen formán a gép által létrehozott többletértéket egymaga termelné, egyedül azért, mivel az ő munkaereje a variabilis tőkének része, míg a gép az állandó tőkéhez számít, mely pedig – *mint feltettük* – nem hoz létre értéket!” (Slonimski 67.) Igaza van Slonimskinek, midőn azt mondja, senki nem vitt bele a tudományba

nagy mennyiségű aprólékosságot és senki sem volt oly bensőleg meggyőződve azok nagy jelentőségéről, mint Marx. Csak nagyon csekély horderejű dolgoknak igen nagy fontosságot tulajdonít és önkényes fictióit a valóságba „erőszakosan belemagyarázza”. (Földes.)

„C” az ösztöke, „c” az állandó-, „v” a variabilis tőkerész; az előlegezett tőke: $C=c-j_v$. A folyamat végén a többletértékkel együtt: $C'=c+v+m$; tehát C-ből C lett. Az állandó tőke az, mely a termékben újra megjelenik, a termelési folyamat elemzése alatt tehát c-től eltekinthetünk, $c = 0$ és így $C = v$; a többletérték viszonya v-hez = 100 %, ami a *többletérték részlete*. Ez nem más, mint exact (!) matematikai formája azon mérvnek, melyben a tőke a munkaerőt kihasználja. Marx itt *Carey* ellen fordul, aki bizonyára azt mondaná: előlegezett tőke 500 £, többletérték 50 árnyereség 18 % és nem 100 %. Marx ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a többletérték részlete nem

$= \frac{m}{c} = \frac{m}{c+v}$,
hanem $= \frac{m}{v} = \frac{90}{90} = 100$ %. A munkás a nap felét magának, másik felét a tőkésnek dolgozott. Milyen könnyedén bizonyítja ezt a körülményt Marx az által, hogy egyszerűen állítja! A társadalomgazdaságtannak nem is mutatja, hogy a társadalom jelenségeit van hivatva vitatni. Jelenségek megismerése másképpen nem eszközölhető, mint azok lehető pontos megfigyelése által. Tény, hogy a társadalmi jelenségek minden más jelenségnél bonyolultabbak, de elvégre azok fixírozására is rendelkezünk egy bár nem tökéletes, de mindenesetre mind megbízhatóbbá való eszközzel, a statisztikával. Most már kérдем, hol figyelte meg Marx azt a jelenséget, hogy a többletérték részlete 100 %, milyen gyárakban járt és gyűjtött adatokat, míg végre megállapíthatta a variabilis tőke és a többletérték eme határozott viszonyát, csak legalább néhány

gyárra vonatkozólag? Marx ezen állítását semmi pozitív ténynyel nem támogatta, ő csak – hogy az ő kedvenc kifejezéseivel éljünk – „egyszerűség kedvéért” egyenlővé tette „v”-t „m”-el. – Marx egyébként tudja, hogy mennyiségben’ különbségek sokszor minőségekbe csapnak át. Marx a 100 %-nyi többletérték-részletét tapasztalati utón nem állapította meg; a hogy ő állítja elénk a dolgot, az a $7 = 100\%$ az esetleges példa jellegével bír. Épen úgy lehetne mondani $\frac{m}{v} = x$, mikor is X helyébe akármilyen más számot is tehetek, pl. 18 %-ot. Ami azután a tőkésnek elég mérsékelt jutalmazása lesz, melyet az előbb Marx által felsorolt érdemei alapján bizvást megszavazhatunk neki. – Ezzel szemben egészen más jelentőségű *Bernsteinnak* kijelentése: „Ez utóbbiak (t. i. a munkások) többletmunkája egy empirice, *tapasztalati utón* indokolható tény, mely deductív levezetésre, nem szorul.” (Voraussetzungen 42.) Itt legalább az álláspont helyes; de azért, hogy v hány százalék, arra nézve e kijelentés sem nyújt mennyiségbeli támpontot és általános kijelentés marad.

A többlettermelés mérve Marxnál annak nem az össztermeléshez, hanem azon termelési részhez való viszonyában van meghatározva, melyben a szükséges munka van kifejezve; épen úgy, mint a többletérték részlete sem a többletértéknek az egész tőkéhez, hanem csak annak munkaerőben kifejezett variabilis részéhez való viszonyában jelentkezik.

A munkanap nem állandó, hanem variabilis nagyság. Annak egyik része meg van ugyan határozva a munkás által a reproductióra szükségeltető munkaidő által, de változik a „surplus-labour” terjedelmével. A munkanap tehát bár meghatározható, de magában véve *határozatlan* mennyiség. Minimális határa a munkanapnak nincs, mert a többlet-

munka 0-al nem tehető egyenlővé, hiszen akkor vége volna a kapitalistikus termelésnek, maximális határa van fizikai és morális. A *tőkés* a munkát napi értéke árán vette, használhatja annak használati értékét tetszése szerint. De most a *munkás* beszél a tőkéshez: Ha az átlagos idő, melyet józan munkásság mellett egy munkás élhet, 30 év, akkor te (tőkés)

$$\frac{1}{365 \cdot 30} = \frac{1}{10950}$$

részt fizetsz naponként az egész értékből. Ha azonban ugyanazt 10 év alatt fogyasztod el, csak 32850 isszt fizetsz meg, csak napi értékének $\frac{1}{3}$ -át, azaz meglopod a munkást naponként árúja értékének $\frac{2}{3}$ -ával. – íme mmukét fél az árucserre törvényeire hivatkozik és a tőkés és *munkás-osztályok* közti küzdelem mindig a munkanap normális hossza körül forog. Hanem, ha egyenlők a jogok, az erőszak dönt. – Marx nemcsak az ősidőkben, hanem a közelmúltban is – ami már épen nem vall történeti érzékre – oly munkásokat képzelt, kik, ha a termelési eszközök birtokában volnának, csak szigorúan *annyit dolgoznának, a mennyi megélhetőségükre szükséges*, pedig másrésről megint elismeri a munkát, mint a testi és szellemi erők játékában nyilatkozó élvezetet. Épen azzal vádolja a kapitalistikus termelést, hogy a munkást *egy* gépnek alkotórészévé téve, megfosztja őt azon élvezettől, melyet az öntudatos és célszerű tevékenység, mint „a testi és szellemi erők játéka” nyújt. Vádolja, hogy az embert, ki „abban különbözik a méhtől. hogy a viaszsejtet már fejében előre megalkotta” kényszeríti, hogy életfogytiglan egyetlen egyhangú mozdulatot tegyen, amelyben esetleg ritka tőkélyre vitte, de a melynek eredményéről, – mely például mer csak egy gépnek valamely csekély alkatrésze – talán azt sem igen tudja, hogy mi a valódi rendeltetése. Ha ez egy vád, mit jelent egyebet, mint hogy az ember természete szabad, öntudatos tevékenységre vágyik;

ha ezt, úgy bizonyára azt is el fogja ismerni Marx, hogy az emberben van előretörési vágy, hogy szeret mások felett kitűnni, hogy a Nietzsche-féle „Wille zur Macht” is hajtja erre stb.; de akkor lehetetlen elképzelni oly embereket, kik egy mozdulattal sem tennének többet, mint a mi életük pusztá fenntartásához szükséges. – Az erre vonatkozó vádat, ha jól emlékszem Wenckstern-nél olvastam, amely azonban ily alakban csekély jelentőségű. Marx a kapitalizmus képét festette meg és nem emlékszem oly helyre a műveiben, melyben a saját termelési eszközeivel rendelkező munkástól minden egyéni törekvést megtagadott volna. Épen azt kifogásolta, hogy a munkásnak nincsenek meg a saját termelési eszközei és hogy nem kapja meg munkatermékének teljes értékét.

Itt szükségesnek mutatkozik *Bernstein* előbb már idézett szavait megismételni: „A többletmunka egy em. pirice, tapasztalati utón kimutatható tény, mely deductiv levezetésre nem szorul. Hogy a Marx *értékelmélete* helyes-e vagy helytelen, az a többletmunka kérdésére nézve teljesen irreleváns. Ebben a tekintetben az nem egy tantétel, hanem *a szemléltető előadásnak eszköze!*” Hogy a neomarxista Bernstein eme commentatori eljárását Kautsky visszautasítja, az természetes. Nekünk itt nem az a feladatunk, hogy Bernstein álláspontjának jogosultságát vizsgáljuk, mert az ő neomarxista érvelései bizony sokszor igen messze vannak attól, amit mi szorosabb értelemben „Marx Károly tanai” alatt érthetünk. Nekünk az ő álláspontját kell fixiroznunk; erre nézve pedig meg kell jegyeznünk, hogy bizony ő maga az ő értékelméletét többnek tartotta pusztá methodologiai fogásnál, *Bernstein* azt mondja, hogy Marx nem ért rá (ist nicht dazu gekommen) hogy az osztályokról szóló fejezetet –

mely pedig az ő tanára vonatkozólag oly nagyon is fontos lett volna – befejezze. Ebből a fejezetből majd kitűnt volna, hogy „a munka-érték nem más egy kulcsnál, egy lélekkel bíró atom-nál (mint a Leibnitz-féle „Monaden”). Egy *kulcs*, mely Marx mesteri kezében a kapitalistikus termelési folyamatot nyitotta meg, illetve világította meg nekünk, midőn annak minden előbbinél következetesebb és tisztább rajzát nyújtotta. Egy kulcs azonban, mely egy bizonyos pontnál csütörtököt mond és így végzetessé is vált Marx majd minden tanítványára nézve”. (Voraussetzungen 45).

Mindenesetre sajnálnunk kell Bernsteinnal, hogy Marx az említett fejezetet be nem fejezte, a mely körülményre már egy végzetes okot fentebb felhoztunk. Sok dolga volna a tudománynak, ha mindarra ki akarna terjeszkedni, amit még *meg lehetett volna* írni. Marx műveire nézve épen elég nehézséggel jár az azon könyvekben foglalt ellentmondások tisztázása, melyeket tényleg megírt. Marx eme műveiből a Bernstein-féle felfogás ki nem olvasható. Ami pedig ama bizonyos fejezet be nem fejezett voltát illeti, ha jól emlékszem, maga Bernstein kételyét fejezi ki arra vonatkozólag, hogy nem az önbizalom hiánya volt-e Marxnál, mely őt *egyes kérdések* végleges kidolgozásától oly soká visszatartotta.

Ott tartottunk, hogy Marx az osztályellentétek megnyilatkozását a *normális munkanap* körüli harcban látja. Marx e helyen azután tényleg leírja eme harcot 1866-ig. Kimutatásait kiegészíti Engels műve: „The condition of the working class in England 1844”, bár ez csak rövidebb korra terjed. Helyet adhatunk itt *Slonimski* azon kifogásának, hogy bármilyen szép és szemléltető is az angol ipar fejlődésének Marx féle története, midőn leírja ama, káros

hatást, melylyel az a munkások helyzetére van; – ő az egész előadás folyamán kizárólag angol viszonyokat tárgyal; ő különös feladatként *Anglia legújabb gazdasági életének történetét* tette vizsgálódásainak tárgyává. „Tisztán helyi körülményekről, viszonyokról, esetekről beszél tisztán az *angol* ipari élet köréből, a nélkül, hogy Franciaország, Németország, Európa más államainak és Amerikának gazdasági életét és annak történetét is mérlegelés tárgyává tenné – és mindazonáltal úgy tünteti fel és úgy kívánja a dolgot tekinteni, mintha az ő előadott anyaga és az abból vont következtetések, mindenfelé előforduló tipikus jelenségek és az *ipari fejlődésnek általános érvényű törvényei* volnának.” (Slonimski 145.) – Engels művén rajta áll, hogy az csak az angol munkások helyzetét tárgyalja, Marx azt – úgy látszik, – természetesen tartja. Nem írjuk feltétlenül alá azon tételt, hogy a gazdaságilag fejlettebb ország a gazdaságilag fejletlen számára a *jövő képét nyújtja*. Senki sem tagadhatja, hogy vannak vonások, melyek minden ország nagyiparának fejlődésében közösek, de hangsúlyoznunk kell, hogy egyúttal minden országnak megvannak a maga nemzeti sajátosságai. Marx a nemzeti különös körülményekből, mint speciális angol sajátosságokból nem választotta ki eléggé azt, ami általános érvényű, mert „ő még azt is, ami különös angol sajátosság, a földtulajdonra vonatkozó viszonyokat – az agrár viszonyok classikus példajaként állítja oda.” Ezzel szemben Slonimski előadja azokat az egészen más viszonyokat, melyek Franciaország agrár fejlődésében jelentkeznek és szembeállítja Angliával. „Ott nincs se vagyonos aristocratia, se kapitalistikus bérlő-osztály. Ott legfőképen a kis parasztbirtok virágzik, mely Angliában hiányzik. Mindamellettt Franciaországban nem kevésbé uralkodik az ipari

tőkés osztály, azt lehet mondani, korlátlanul; az ipari termelés emelkedik, fejlődik itt is, nem kisebb mértékben, mint Angliában, de a nélkül, hogy a föld népét kifosztaná.” Ezen összehasonlítás folyamán (145-147) arra az eredményre jut *Slonimski*, hogy Marx azon törekvése, melynél fogva Anglia gazdaságának történetét általában mint az ipari fejlődés típusát szerepelteti – határozott tévedésen alapul: „Anglia egy mercantil és ipari világhatalom, uralkodik a világtengeren, minden világrészben vannak gyarmatai, elsősorban külföldi piacok számára dolgozik. – Mihelyt valamely jelentékeny piac a keleten elvész az angol termékek számára, a megfelelő ipari ág Angliában oly nehézségekkel küzd, melyek zavarokhoz, sőt teljes stagnációhoz is vezethetnek. – Anglia a világkereskedelem és a nagyipar országa. Sem Franciaország, sem Németország, még az Egyesült - Államok sem versenyezhetnek vele e tekintetben, bár az utóbbiaknak a jövőben egy a világkereskedelemben Angliával való sikeres versenyhez nem csekély kilátásaik vannak. Épen az idegen piacoktól való függés eredményezi Angliában azon bizonytalan ipari légkört, melyet Marx, mint a *kapitalistikus termelés szükséges kísérő jelenségét* tüntetett fel, a mennyiben abból a feltevésből indult ki, hogy a külföld számára való termelés, tehát a világkereskedelem fejlődése a nagyipar keletkezésével elválaszthatatlan kapcsolatban van; azaz ő az összes culturállamoknak tulajdonítja az ipar ama speciális jellemvonásait, melyek egyedül a „tengerek királynőjét” jellemzik.”) (*Slonimski* 149.)

Marx ez által, hogy a kapitalistikus termelést általában az angol nagyipar formáival azonosítja, épen a kapitalistikus termelés fogalmának meghatározására vonatkozólag hihetetlen nagy zavart okoz; oly nagy zavart, hogy ezt

magába a tőke fogalmába is belevitte és Slonimski szerint a „Kapital” három kötetéből tulajdonképpen nem lehet ki-venni, hogy mit ért Marx tőke alatt. A Marx-féle tőke a 16. században látott napvilágot, nem más, mint a forgalomba dobott oly pénz, mely önmagát értékesíti. Ott, keletkezik ahol az említett két értelemben vett „szabad” munkás jelenik meg a piacon. A tőke bizonyos mennyiségű fizetetlen munka felett való rendelkezés. A tőke eszköz a munkások elnyomására és kihasználására. A tőke egy határozott társadalmi összalakulatnak részét képező *termelési viszony*, – Bár más-más helyen a kereskedői és az uzoratókét már a középkorban elismeri; a tulajdonképeni ipari vagy produktív tőke keletkezését a 16. században állapítja meg, csak hogy ilyenkor Marx egyszerűen azt mondja „tőke”, a miből kiviláglik, hogy Marx a „tőke” és a „modern nagyipari tőke” fogalmait azonosítja illetve összezavarja. „Ő a tőkét egyes-egyedül abból a szempontból vizsgálja, hogy az egy munkásosztály ellenében működő *ellenséges hatalom*.”, A tőke egy a munkásokat kiszipolyozó vampyr. A tőke csöpög a vértől stb. gyakori kijelentések. – De a legnagyobb túlzás az, hogy Marx a tőke eme piszkos, eme véres, rémes természetét annak *lényegeként* deklarálja. Csak akkor kerül azután ellentmondásba önmagával, mikor szerinte attól a pillanattól kezdve, hogy megszabadul a kiszipolyozó kegyetlen tőkéstől és a munkások érdekeit szolgálja, rögtön egy jótékony hatalommá válik. Csak el kell olvasni Marx nyilatkozatát *Owen Robert-roi*. Csak el kell olvasni a maga Marx által felsorolt ama *gyári törvényeket*, melyeket Owen elveit követő emberek hoztak, és be kell vallanunk, hogy bizony csak erőszakosan lehet azt az engesztelhetetlen gyűlöletet, osztályháborút és kegyetlen kizsákmányolást a tőke lényeges vonásaiként

feltüntetni. – Ezen az angol viszonyokból kiindult kitérés után visszatérhetünk a többletérték tárgyalásához.

Adott munkaérték mellett a variabilis tőke nagysága az egyszerre foglalkoztatott munkaerővel egyenesen változik. A többletérték mennyisége egyenlő az előlegezett variabilis tőke, szorozva a többletérték-részlettel. Az egyik tényező esése a másik fokozásával ellensúlyozható. Ha a többletérték részlete és munkaerő értéke adva van, a termelt többletérték nagysága az előlegezett variabilis tőkék nagyságával egyenesen változik. Különböző tőkének a többletérték mennyisége a variabilis alkatrészszel változik. Itt hivatkozik Marx Hegelnek általunk már egyszer felhozott mondatára, hogy mennyiségi változások bizonyos ponton minőségekbe csapnak át, midőn azt mondja, hogy bizonyos variabilis tőkebeli minimum szükségeltetik ahhoz, hogy valaki tőkés lehessen. A tőkés Marx szerint nem más, mint a személyesített tőke; mely most kényszeríti a munkást, hogy a saját életszükségletére kívántottnál többet dolgozzék. Nem a munkás alkalmazza a termelési eszközöket. Ellenkezőleg a *termelési eszközök alkalmazzák, emésztik jel a munkást.*

Most pedig egy új fogalommal, a *viszonylagos többletérték* fogalmával kell megismerkednünk, $a-b-c$; legyen $a-b = 10$ óra szükséges munkaidő; $b-c = 2$ órai többletmunka. Ha $a-c = 12$ órai munkanap adva van, akkor $b-c$ csak úgy nagyobbodhatik, ha $a-b$ kisebbedik, ami csak a munka termelő-erejének megfelelő fokozódása mellett történhetik, ez pedig a termelési mód változását jelenti. Míg az eddig tárgyalt *abszolút többletérték* a munkanap meghosszabbítása által jön létre, addig a szükséges munkaidő megszorítása által létrejött többletérték a *relatív*. Ha fokozott ter-

melő-erejű munka most 12 óra alatt 24 darab árut készít, míg előbb csak 12-öt; az egy napi munka által létrehozott új érték most is csak 6 sh., de ez még egyszer annyi árura oszlik szét, míg előbb $6 \text{ d.} - 6 \text{ d.} = 1 \text{ sh.}$, most $6 \text{ d.} + 3 \text{ d.} = 9 \text{ d.}$ lesz az áru ára. A termelő ha 10 d.-ért adja is, meghódítja a piacot és még külön többletértékre is tett szert. Ezen extra-többletérték csak addig tart, míg a javított termelési módot mindenki magáévá nem tette, mikor is az áru individuális értéke eléri a társadalmi. Az áruk értéke fordított, a relatív többletérték pedig egyenes arányban áll a munka termelő-erejével. A munkaidővel való gazdálkodás nem jelenti a munkanap megrövidítését, hanem a bizonyos mennyiségű áru előállítására szükséges munkaidő leszállítását. Ha most egy munkás 10-szer több árut állít elő, mint előbb, abból még a tőkés számára nem következik, hogy most már ne 12 óráig dolgoztassa napjában. Láthattuk tehát, hogy abszolút többletérték fizetetlen munkaerő; relatív többletérték a *munkaeszköz által agyonütött, tevékenységében megakasztott munkaerő*. (Die Maschine erschlägt den Arbeiter.)

Már említettük, hogy ahhoz, hogy valaki tőkés lehessen, bizonyos variabilis tőkebeli minimum kívántatik. Csak, ha annyi munkás alkalmaztatik, hogy az általuk termelt többletérték felmenti a munkaadót a munka alól – lehet beszélnünk tőkésről. Minél több munkás alkalmaztatik, annál kevésbé zavarja meg az egyes munkás eltérése az általános társadalmi átlag-munka érvényesülését. Az egyes tőkésre nézve az értékesítés törvénye csak úgy érvényesül, ha sok munkást alkalmaz és így *a priori mindjárt társadalmi átlag-munkát hoz mozgásba*. Sokaknak, ha nem is ugyanabban, de legalább összefüggő termelési folyamatokban való tervszerű egymás mellett és egymással való dolgoztatása a *cooperatio*.

A cooperatió olyan lehet, hogy többen ugyanazt végzik, vagy olyan, hogy többen különböző, de egynemű foglalkozás-részt folytatnak. A munkások csak úgy cooperálhatnak, ha ugyanazon tőke veszi meg a munkájukat; a tőke nagysága tehát abban áll, hogy mennyiben rendelkezik *egy* tőkés sok munkásnak szükséges élelmiszerral és mily terjedelemben rendelkezik *egy* tőkés nagyobb mennyiségű termelési eszközzel. A munkások összműködése a tőke *terve*; egységük, mint a tőke tekintélye jelenik meg a gyakorlatban. Ha a kapitalistikus vezetés tartalmánál fogva kettős 1. társadalmi munkafolyamat; 2. értékesítő folyamat; úgy alakjánál fogva despotikus. Nem azért tőkés, mert felügyel, hanem azért ügyel fel, mert tőkés. A munkásban a társadalmi termelőerő csak bizonyos körülmények közt jöhet felszínre, a tőke zen körülmények közé hozza a munkást, mikor is a termelőerő mint valami a *tőkében immanens* jelentkezik. Wenckstern nézete az, hogy ezen szóval „immanens” Marx megint elhomályosítja azt a következtetést, hogy a cooperatió megteremtése a tőkés érdeme. Roscherral polemizál itt Marx és azt állítja, hogy a munkamegosztás kisebb-nagyobb alkalmazása nem a tőkés zsenialitásától, hanem az ő erszényének hosszától függ.

A kapitalistikus cooperatió nem egy történeti alakja a cooperatiónak, mint olyannak, hanem maga a cooperatió a kapitalistikus termelésnek sajátja és azt specifikusan megkülönböztető történelmi forma. Valamint a társadalmi munkaerő a cooperatióban és általa jelent meg, mint a tőke teremtő ereje, úgy maga a *cooperatió a kapitalistikus termelési módnak egy specifikus formája*.

A „*manufactura*” alatt Marx szerint „azon ipart kell érteni, a mely *még* nem a modern nagyipar az ő gépeivel, de

a mely egyúttal már sem a középkori, sem a házi-ipar.” (Marx: Elend der Philosophie 121.) Keletkezése kétféle: vagy több egymástól független különböző mesterséget tesz kombináció útján önállótlaná és egyoldalúvá, a mennyiben egyetlen termelésnek részletműveleteivé lesznek; vagy egyfajta mesterségek cooperatiójából indul ki és önállósítja azokat azon határig, hogy azok egy-egy munkásnak kizárólagos funkcióját képezik. Akárhogyan keletkezzék azonban, végfejlődése oly termelési mechanizmus, melynek szervei emberek. Egyrészt rövidebb időre van szükség, mintha az egészet egy munkás végezné, másrészt lehetővé válik egy-egy részletműveletben a lehető legnagyobb tökélynek az elérése. A munka termelékenysége azonban a részletmunkás virtuozitásán kívül az eszközök specializálódásától is függ. A részletmunkás és az ő eszköze a „manufactura” egyszerű elemei. Az egész manufactura vagy mechanikus összeállításból, vagy összefüggő műveletek sorából áll. Az elsöre példa az óragyártás, mely eleinte egy nürnbergi kézművesnek remeke, most már Genfben számtalan részletművelet önállósítása folytán készül. A másodikra Marx egy régi klasszikus példát hoz fel, azt a processust ugyanis, melyben a drótból 72-92 önálló művelet folytán tű lesz.

A mennyiben szétszórt foglalkozásokat kombinál, csökkenti a térbeli elkülönöttséget. A mennyiben részletműveleteket önállósít, kénytelen a készítmény szállítását kézről-kézre eszközölni. Ha a drótot nézzük, az időbeli *egymásutánban* fut kézről-kézre; ha az egész gyári mechanizmust nézzük, térbeli *egymásmelleit* ötlük szemünkbe – ami ugyanazon időben nagyobb mennyiségű kész áru szolgáltatását teszi lehetővé és ennek feltételezésén alapszik az egész manufactura. Az egyik munkást a többi kényszeríti, hogy

adott időben adott mennyiséget szolgáltatson; a verseny itt a termelési folyamat technikai törvénye lesz, mely a minőségi tagozattal együtt a társas munkafolyamat arányos megoszlására vonatkozó törvényt is fixírozza.

A manufactura visszahatásként a társadalmi munkamegosztást még inkább kifejleszti, mihelyt valamely foglalkozásban fellép, kész az ágaknak szétválasztása. Smith A. nézetét citálja itt Marx, mely szerint a társadalmi munkamegosztás a manufacturától csak subjective különbözik, pedig a társadalmi munkamegosztás *részletterméke* áru, míg a manufacturának csak *végterméke* az. A manufactura? termelési eszközöket egy kézbe központosítja, a társadalmi munkamegosztás szétosztja több kézbe. Amott az egyes munkás különálló művelete a priori szabály, itt a munkamegosztás a posteriori alkalmazkodik a piaci árban jelentkező természeti szükségyszerűséghez. Ott a tőkés tekintélye, itt a verseny uralkodik. *A társadalmi munkamegosztás anarchiája* és a despotia a manufacturában egymást feltételezik; de viszont az előbbinek tudatos szervezése az utóbbit teljesen kizárja. Az egész manufactura a tőke létezésének egyik formája, termelési ereje, a tőke termelési ereje. Az egyes munkás egyéni munkaereje csak annyiban létezik, a mennyiben azt a tőkés megvette. Képtelen lévén önállót alkotni, már csak tartozéka a tőkés műhelyének. Az egyszerű cooperatióban a tőkés a társadalmi munkatest egységét fejezi ki a munkással szemben; a manufacturában megcsonkítja a munkást; a nagyiparban mint tudomány, mint tudás, mint önálló termelési tényező válik ki és áll a munkássággal szemben. Az egész manufactura tökéletessége a *munkás tudatlansága*.

Végre eljutottunk a kapitalistikus termelés jellegzetes intézményéhez, *a, géphez*. Sajátságos kifejezés ez a szó „intéz-

mény”, de azt hiszem, a Marx felfogásának eléggé megfelelő; ő szerette a gépet mint valami magasabb, rejtelmes hatalmat (Zola a „Germinal”-ban a kőszénbányát ilyen rejtélyes *szörnyetegnek* festi remek leírásában) feltüntetni, melynek a munkás a „tartozéka”. – „Szaladnak az orsók és emberi munkaerő után kiáltanak: a munkás éhes, de az orsó tovább dolgozik és ő kénytelen azalatt lenyelni étkét, míg úrnőjét szolgálja. Ereje lankad, aludni vágnék, de az orsók vígan és fáradhatatlanul futnak tova és munka után kíváncsoznak; azután minthogy az orsó szalad, nem pihenhet a munkás se. – A holt munkaeszköz igába hajtja az élő munkást!” (Kautsky: Oekonomisohe Lehren 110.)

A gépezet feltalálása is csak a többletérték fokozására szolgál. A gép három részből áll: 1. mozgató gép, 2. átruházó (transmissió) gép és 3. szerszám-(munkáló) gép. Watt gőzgépével nyer a nagyipar emberileg ellenőrizhető általános hajtó-erőt. Egyetlen mozgató gép sok munkagépet tarthat mozgásban. Ezáltal van 1. sok egynemű gépnek cooperatioja, 2. a géprendszer, ez utóbbi keletkezése oly képen szemléltethető, hogy a manufactura minden egyes munkása helyébe egy-egy gép lép. Míg ott subjectiv, itt objectiv a munkafelosztás, míg ott a félbeszakítás a munkamegosztásnak következménye, itt arra irányul a törekvés, hogy a részletműveletek közti gépies összefüggést lehetőleg keresztül lehessen vinni. Egyes kezdő mozdulatok a „selfactor” vagy a „self acting stop „behozatala előtt még munkáskezeket igényeltek. Ily berendezések azonban már teljesen automatává teszik a gépet. Gép már volt, mielőtt lett volna munkás, kinek egyedüli feladata lett volna gépeket csinálni. De Watt találmánya nem lett volna alkalmazható, ha a manufactura nem szolgáltatva volna a detailművészetben tökéletes munkásokat. A

manufactura a nagyipar technológiai alakja, de a nagyipar a fejlettség bizonyos fokán éppen technológiai ellentétbe jut manu-facturális bázisával, mikor is géppel kellett gépet készíteni.

A munkás, midőn a gyárba lép, mint tevékenységének készen adott objectív feltételeit, találja a géprendszert. Az egyszerű cooperatióban az egyéni munkásnak a „társas munkás” által való kiszoríttatása esetleg valami véletlennek tűnhetett fel. A géprendszerben ez a munkaeszközök termé-, szetében rejlő technológiai szükségszerűség. A gép része az állandó tőkének, bár értéket nem termel; egy részét saját értékének mégis átruhazza a termékre és azt megdrágítja. De soha több értéket nem ad a terméknek, mint a mennyit maga naponként való elhasználódásával termelt. Tehát óriási a különbség a gép, mint termelő és a gép mint értéklétesítő elem között. Csak a nagyipar legfejlettebb fokán tanulja meg az ember a múltban kiadott, de most megtestesedett munkáját nagyszabású módon hatni engedni, mint valami természeti erőt. A gép, ha egyszer beszereztetett – olajat, szenet stb. levonva – *ingyen* dolgozik, akár valami természeti erő. Láttuk, hogy a termelési eszközökkel annál gazdaságosabban bánunk, minél többen fogyasztjuk közösen (pl. együtt és nem 20 külön műhelyben dolgozunk); íme itt sok munkagép fogyaszt egy haj tógépet.

A gép produktivitását azon mérv szerint lehet mérni, a mely mérvben az emberi munkaerőt helyettesít. A tőkére nézve a gép alkalmazásának haszna azon különbségben van meghatározva, mely a gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke közt fennáll. Minthogy ez sokszor változik, néha egy gép csak bizonyos országban alkalmazható, mert ott, ahol a bérnek a (megfizetett) munkaérték alá süllyedését eredményezi, ott a termelést megdrágítaná.

A gép izomerő nélküli munkás, tehát nő és gyermek alkalmazását teszi lehetővé, még nagyobb mértékben, mint azelőtt. Marx elmondja, hogy Anglia egyes vidékeiben az asszony munkát alkalmaznak a lovak munkája helyett, „minthogy a ló- vagy a gépmunka termelése bizonyos határozott mennyiségű társadalmilag szükséges munka által van meghatározva, ami egy adott mennyiséget (?) jelent, míg ezzel szemben a fölös számú munkás-asszonyok fenntartásának szükségletei minden becslésen alul állanak”; más szóval, mivel az asszonyi munka olcsóbb a lóerőnél, vagy a gépmunkánál. Megvan. Ezzel Marx az emberi munkát az állati, lómunkával egy kalap alá foglalja, de hozzá még mindkettőt a gépmunkával zavarja össze. Nem kevesebbet vall be ezen felállítással, mint azt, amit más helyen határozottan tagadott, t. i. hogy a ló, a gép épen úgy termelhet többletértéket, mint az emberi munka, azaz *a többletérték termelése nem kizárólagos sajátága az emberi munkának*. Marx a fentebbi adatot, Anglia egyes vidékeire vonatkozólag, tehát kivételképpen említi, míg ha a többletérték termelése az emberi munka egyedüli sajátága volna, mindenkinek első dolga kellene, hogy az legyen, hogy lóerőt, gépet, emberi munkával helyettesítsen, akkor pedig a fentebbi eset nem volna kivétel, hanem a dolgok természetes rendje. Hogy ez nincs így, arra nézve már láttuk, hogyan elárulta magát Marx. Mindezek alapján csatlakoznunk kell Slonimski következtetéséhez, midőn e tételt állítja fel (72. lap.): „Az eredmény szempontjából emberi és állati izomerő között semmi alapvető különbség nincs.” „Világos, hogy a termelési költségekben elért haszon, melyhez a tőkés a munkásoknak gépekkel való helyettesítése által jut, minden jelentőségét elvesztené akkor, ha az élő embert munkának az a képessége volna, hogy oly

eredményt volna képes létrehozni, melyet a gép nem nyújthat. Pedig hányszor olvassuk Marxnál: Das Produktionsmittel verdrängt den Arbeiter.”

A gép a tőke hordozójává lesz; képes az ugyanazon árumennyiség termelésére szükséges munkaidőt megrövidíteni, de képes a munkanapot a végtelenségig meghosszabbítani. A gép a *mozgó munkaeszköz* a munkással szemben, munkáját a tőkésben bírja és uralkodik az úgyis gyenge egyéni képességű női és gyermek-munka felett.

A gép elértektelenedése 1. a használatból; 2. a nem használatból eredhet. A gépnek van morális elértektelenedése, t. i. ha nálánál tökéletesebb gépek olcsóbban állíttatnak elő. Ez értékvesztés annál valószínűlenebb, minél rövidebb egy gép élettartama, és minél hosszabb egy-egy munkanap. A géppel való termelés átmeneti korszaka a géptermeék individuális értékével szemben a társadalmi fokozza, ami azonban csak átmeneti jelenség és a gép általános alkalmazásával elenyészik. Mindez nem akadályozza a tőkést abban, hogy a munkanapot megnyújtsa. Bármiképpen nyújtasák ki továbbá a többletmunka a szükségesnek rovására, ez csakis *a munkások számának csökkentésével járhat*; ami előbb variabilis tőke volt, most állandó lesz, azaz gép. Hogy az így csak relatív többletérték abszolútként jelentkezzen, ez megint törekvést szül a munkanap újabb meghosszabbítására. – Hanem a munkások számának említett leszállítása ilyen formán a *relatív munkás-túlnépesedésnek* oka.

Ez a Marx-féle híres tartaléksereg, mely tehát alapozza a *munkaerők felszabadulásán, az őket azelőtt foglalkoztató tőke felszabadulása nélkül*. Ez ellen Wenckstern álláspontja a következő: Marx itt megint feltételezi az áru saltomortalejának sikerét és nem veszi tekintetbe, hogy a relatív többlet-

érték csak úgy realizálódhatik, ha a termékek új ágakban, mint termelési eszközök szerepelnek, a mihez új munkaerőkre van szükség. Szóval *Wenckstern* itt megint a régi vádját ismétli, mely a képzelt és realizált többletérték közti különbséget hangsúlyozza. Azt mondja továbbá, hogy nem áll, miszerint a gépek alkalmazása által tőke nem szabadul fel, mert:

1. a tőkés bizonyára iparkodni fog, hogy olcsóbb gépet vegyen, mint a mennyit a kiszorított munkaerő ér; tehát tőke felszabadul;

2. a tőkés revenue-je termékeny elhelyezésre vágyik, mit annál inkább talál meg, minél több a szabad munkás;

3. a gépek termelésénél munkásokra, mérnökökre van szükség, több és nagyobb épületre, szénre stb., mindezeket „egyszerűség kedvéért” – mint Marx szeréi – nem lehet mellőznünk;

4. a nyerstermények termelése is kibővül, hol tehát szintén több munkásra van szükség. – Ezekből következően arra az eredményre jut, hogy Marx relatív munkástúlnépesedése épen olyan agyrem, mint akár az abszolút érték vagy a többlet-érték.

Slonimshi álláspontja e kérdéssel szemben az, hogy e tana Marxnak népeségi törvény számba nem mehet, az csak a munkás-osztály egyes csoportjainak megosztására vonatkozik, a nép összességének aránylag csak csekély részére szorítkozik, ennél fogva a népesedés általános törvényének nem tekinthető. „A munkás-osztály keretén belül végbemenő mozgalmakra vonatkozó formáktól – egy a szó rendes értelmében vett népesedési törvényig még nagy a távolság.” (163.) De hiszen tudjuk Marxról, hogy csekély horderejű és korlátolt jelentőségű dolgokat általános érvényű törvények-

nek állít oda, eltekintve attól, hogy itt a tétel a maga korlátozott formulálásában sem áll.

Azt a fejlődést konstatálja Marx, hogy mihelyt megakadályozza a törvényhozás a munkanap meghosszabbítását, a gyárosok a munka-intenzitásnak a végletekig való fokozására törekszenek és ezáltal oly tuleroltetés okozta munkás-halandóságot idéznek elő, hogy a munkanap újból való megrövidítése válik szükségessé. A *mamifaktúrában* a munkamegosztás eszköz a munkásokat erélyben helyettesíteni; tényleg alkalmazott munkások tevékenységét productivebbé tenni, de nem munkásokat kiszorítani. A *gép* azonnal mint a munkás versenytársa szerepel. A munkás többé nem elkerülhetetlenül szükséges a tőke értékesítéséhez. „A takácsok csontjai fehérlenek India síkjain” a munkaeszköz megöli a munkást, – „Das Arbeitsmittel tötet den Arbeiter” – kiküszöböli a tehetséges munkást és a férfi-munkást. De nemcsak a munkás fölöslegessé tételére szolgál, hanem a tőkének leghatalmasabb fegyvere a munkásfelkelőkkel szemben. A „selfacting mule” oly támadás a strike-vel szemben, hogy a munkásság kénytelen magát kegyelemre megadni. *Ure* egyenesen a strike következményének nevezi a gépek tökéletesbbitését. Tehát a strike-vel a munkásság önmagának árt. Itt Marx *James Mill, Mac Culloch J. St. Mill* nézeteivel helyezkedik ellentétbe, midőn azok nézetével szemben, miszerint a gépek alkalmazásakor igenis *szabadul fel tőke*, ezt arra az esetre is. ha a beszerzett gép olcsóbb a kiszorított munkaerőnél – jelentéktelennek mondja, melynek egy része megint csak állandó tőkébe kénytelen vonulni, hogy a megmaradt igen csekély rész megint munkaerőben jelenhessék meg. Hogy ezen felszabadult tőke tényleg oly csekély-e vagy nem, azt csak statisztikai utón lehetne el-

dönteni; láttuk előbb a Wertckstern nézetének vázolásánál, hogy még eme felszabadult tőke elenyésző csekély voltára következtetni okunk nincs, ezen tőke igenis alkalmat ad a felszabadult munkásság dolgoztatására. Csupán a *gépek helytelen alkalmazása: a túltermelés* a kapitalizmus bűne, de ha a haszont és relatív többletérték termelésének normális folyamatát tesszük fel, akkor a gépek alkalmazása ártatlan a munkások nyomorában.

Mindamellet Marxnak az a nézete, hogy a felszabadult tőke semmi *arányban nem áll* a kiszorított munkássággal. – Legfeljebb oly értelemben mondhatjuk, hogy tőke szabadul fel, amennyiben *élelmiszerek* szabadulnak fel, amelyeket a köveztetre dobott munkások többé *nem* szerezhetnek be. A szükséges élelmiszerek utáni kereslet csökkenése folytán azok piaci ára is csökken, ami a még ezen cikkek termelésével foglalkozó munkások bérét is csökkenti. De nem csak azt a munkásságot szorítja ki, amely ott már tényleg alkalmaztatott, hanem azt a munkásáramlatot, amely a jövőben ott keresett volna foglalkozást, szintén más, túltömött helyek felé tereli. A valamely adott gyárban alkalmazott gép azonban még egyrészt a munkásszám *relatív* csökkenését, – másrészt az egész ipari ág kiterjesztésével a munkásszám *abszolút* emelkedését eredményezheti.

Marx – és ez egyik jellemző tana – az iparban a következő periodikusan jelentkező állapotokat különbözteti meg: közepes élénkség, – prosperálás, – túltermelés, – *válság*, – stagnáció. – A „Kapital” első kötetének második kiadásához írt előszóban azt olvassuk Marxnál: „A kapitalistikus társadalom ellentétes mozgása a gyakorlati „bourgeois számára legmeggyőzőbben azon időközi változásokban jut kifejezésre, melyeken a modern ipar keresztülmegy – különösen pedig

azok tetőpontjában az *általános válságban*.” Legpopulárisabb dolog a válságokat a *fogyasztás csökkenéséből* magyarázni. Mielőtt e kérdést folytatnók, különböző megjegyzéseink vannak. Marx és Engels olyanok, mint Castor és Pollux, hosszú évek során át megőrzött igaz barátság fűzte őket össze. Együtt tévedtek, mert együtt kutattak és együtt alkottak. Hogy Marx csak a „Kapital” első kötetét rendezte maga sajtó alá, azt tudjuk, Engels érdeme tehát, hogy a sok heterogén elemet magában foglaló némely részében aránytalanul bő, másutt pedig csak kivonatos jellegű anyag – igaz, hogy így is csonka alakban – de mégis legalább külsőleg befejezetten, mint második és harmadik kötet egyáltalában napvilágot látott. E könyvek előszavából tűnik ki, milyen keserves és hálátlan munkát végzett itt Engels. Maga bevallja, hogy voltak helyek, melyek Marxtól beteg testtel írva, még az ő számára is teljesen érthetetlenek voltak; mindazonáltal lenyomatta őket szószerint *pietásból*. Ez a szempont az egész mű összességének megítélésénél nem hagyható figyelmen kívül. Az első kötet 1867-ben, a második csak 1885-ben, a harmadik pedig épen csak 1894-ben jelent meg. A második és harmadik kötet egész más megítélés alá esnek, azokat Engels adta ki utólag, kénytelen-kelletlen – hogy tettleg megcáfolja azt a vádat, mely szerint a „Kapital” első részében oly további kötetekre történik biztató hivatkozás, melyekről köztudomású, hogy sohasem fognak megjelenni. Kiadta oly időköz letelte után, mikor már az első kötet világszerte elterjedt, számos kiadást ért, számtalan népszerű kivonatban forgott közkézen. Ha – ami előrelátható volt, – a további kötetek az első népszerűségének nem igen voltak használandók, legalább meg kellett várni amaz időpontot, mikor eme népszerűségnek többé nem árthattak. Akinek lelkesedni oka

és kedve van, az azt az első kötet alapján is megtehetette, a komolyabb kritika azonban a jövőben megjelenő kötetekre való utalással meg volt kötve. A két kötet végre lassan mégis megjelentik, de tartalmukért sem Marx – aki *nem adta ki*, – sem Engels – aki *nem írta* őket – nem igen vonható felelősségre. És mégis csak beváltották ígéretüket, megvan a két kötet, melyekre hivatkozás történt. Hogy az ígéret beváltása oly későn történt, azt Marx halála mentette.

Be kell vallanunk, hogy Marx érdekeit Engels a lehető legszerencsésebb módon képviselte. Feltehetjük, hogy Engels minden lehetőet megtett, hogy a Marx tanainak gyöngé oldalait támogassa, hogy a Marx hézagos részleteit saját műveiben pótolja. Majdnem, hogy ezen paradoxont kockáztathatnak: *Marx és Marx közt olykor van ellentmondás, de Marx és Engels között soha!* Minden esetre joggal mondhatja Földes: „Csak Marx és Engels között létezik teljes összhang.” (Társ. gazd. tan I., 506.) Nem lesz tehát érdektelen az imént érintett „válság” kérdésénél Engels műveit is mérlegelni.

A fogyasztás csökkenéséről, mint a válság okáról volt szó. Engels a „Dühringben” polemizál e nézet ellen. Szerinte a tömeges fogyasztás csökkenése – bár „szintén a válság egyik feltétele” – azért azok mai létét oly kevésbé magyarázza, mint azok előbbi hiányát. Marx szerint is (II. kötet) „egyszerű tautológia, ha azt mondjuk, hogy a válság nem más, mint a fizetésképes fogyasztóknak a hiánya”. A Dühring egyik jegyzetében (309. lap) Engels kiemeli, hogy „a válságnak a fogyasztás hiányából való magyarázása *Sismonditól* származik és annál még volt némi értelme. Tőle vette át *Rodbertus*, akitől végre Dühring írta le. Hasonlóképpen támadja Engels Rodbertust e kérdésre vonatkozólag az „*Elend der Philosophie*”-ben (Vorwort: XVIII. lap). Itt ugyanezen

lap végén egy jegyzet igen figyelemreméltó. Az előszót 1884-ben írta Engels, a jegyzetet 1892-ben. Míg először javában védelmezi a periodikusan visszatérő válságok bekövetkezésének szükségét – addig a jegyzetben már más hangon szól: „Mióta Francia- és Németország, de mindenekelőtt Amerika részt vesznek a világkereskedelemben (a kapitalistikus termelés immanens ellentéteinek) más kiegyenlítődési formája kezd érvényre emelkedni. A válságot megelőző általános prosperálás még mindég nem akar beköszönni. Ha egészen elmarad, úgy a csak csekély ingadozásoktól megzavart *krónikus stagnáció lesz a modern ipar normális állapota.*” És ezen az egész „Krisentheorie”-t felforgató kijelentés egy jegyzetben futólag említettetik. Meg’ kell, hogy említve legyen, de ne nagyon *feltűnően*.

E kérdés tekintetében még meg kell említenünk Marx egyik kijelentését (Kapital III. 2. rész., 21. lap). „Mint a gazdasági válságok végső oka mindég a tömeg szegénysége, fogyasztási képtelensége szerepel a kapitalistikus termelés amaz ösztönszerű törekvésével, hogy a termelési erőket úgy fejleszse ki, mintha csak az egész társadalom abszolút fogyasztó-képessége képezné azok határát.” Meg kell engedni, hogy ez az előbb támadott Rodbertus-féle állásponttal nincsen olyan éles ellentétben. – Ezen hely a III. kötetből csak annyiban fontos, hogy itt „a tömegfogyasztás csökkenése a *termelési anarchiával ellentétben* – az egyes ágak termelésének aránytalansága, árváltozások, melyek időnkint fennakadást okoznak, értendő termelési anarchia alatt – ezzel ellentétben szerepel, mint minden igazi válságnak végső oka.” – (Bernstein: Voraussetzungen: 68.)

Tehát Marx szerint a munkanap szabályozása és a fixrozása míg egyrészt a munkásság rendetlen szokásaiban kor-

látokra – másrészt magában a termelésben – itt az első kötetben elfoglalt álláspontról van szó – *anarchiára* talál, mely az általános ipari ciklusok változásának, valamint minden egyes termelési ág piaci árváltozásainak következményeképp, az úgynevezett *idényben* nyer kifejezést. Ez megingt rendszertelen, azaz korlátlan zsákmányolást jelent a tőkés részéről. Az év egy részében agyongyötri a munkást, kit az év másik részében a munkahiány elzüllésre kárhoztat. A parlamenti határozat kimutatta, hogy a nagyiparhoz épen nem méltó a divat szeszélye; az oceáni hajózás, általában a közlekedés nagyszerűsége a saison-munka technikai alapját megszüntette. Bizonyos határon túl azonban a kapitalistikus termelés minden rationális reformot kizár. A „fél-iskola, – fél-munka” elve lehetővé tenné az embereknek teljes, mindkét irányban való kifejlődését. De a nagyipar kapitalisztikus alakja a gyerekeket egy gépalkatrészszé teszi, oly műveltettséghez láncolja őket, melyhez épen semmi műveltség nem kell és mely semmi előrehaladással nem kecsegtet. A munkás helyzete az, hogy a gép javulása minden pillanatban kenyérétől foszthatja meg, ami azonban magát a nagyipart kényszeríti arra, hogy az ide-oda kergetett munkás-áramlatot különböző tevékenységek gyakorlására képesítse. És valószínű, hogy a munkásság politikai befolyása a technikai műveltséget is ki fogja vívni. Midőn a gyári törvényhozás a tőkének előbb burkolt uralomért való küzdelmét általánossá és nyílttá teszi, akkor általánossá teszi egyszermind az az ellen való küzdelmet; megérleli a termelési folyamat kapitalisztikus formájában rejlő antagonisták elemeit, *egy új társadalmi rend kialakulására* törekvő elemeit.

A munkafolyamat kooperatív jellege szükségképpen elválaszt két fogalmat, a productív munka és munkás fogalmát.

Csak az a munkás produktív, aki többletértéket termel a tőkés számára és így szolgál a tőke önértékesítő folyamatának. Az *abszolút* többletérték termelése független a termelési módtól – csak abban különbözik a rabszolga-rendszertől, hogy itt a munkás „szabadon” adja el munkáját – és csakis a munkanap meghosszabbításában áll. Ezzel szemben a *relatív* többletérték termelése a munkanap változatlan határain belül a munka produktív erejének fokozása által, egy specifikus kapitalisztikus termelése mód útján a munkának a tőke alá való reális subsumtiója alapján jön létre. Hanem természetes, hogy a munka produktívitasának egy bizonyos foka természetes alapja a kapitalisztikus termelésnek, amely alap a történelem alkotása. De vannak a munka produktívitasának természetes feltételei is: így alsóbb fokon az élelmiszerekben, – fejlődöttebb fokon a munkaeszközökben való gazdagság. Minél termékenyebb a föld és csekélyebbek az emberi szükségletek, annál kisebb a szükséges munka és nagyobb a többletmunka. Azonban a kedvező természeti tényezők mindig csak a többletmunka lehetőségét adják meg, nem annak tényét. A munkának úgy a természetileg, mint a társadalmilag meghatározott termelő ereje, mint a – *tőke-termelő ereje* szerepel.

Feltéve 1. hogy az áruk értékükön kelnek el; 2. hogy a munkaerő ára, bár az értéken felül emelkedhetik, az *alá* sohasem süllyed, – a munkaerő és többletérték árváltozása három körülménytől függ: 1. a munkanap hosszától, vagyis a munka extensív nagyságától, 2. a munka normális intenzitásától, 3. a munka termelő erejétől. A szerint, amint e három tényező közül kettő állandó, a harmadik változik vagy mindhárom egyszerre változik, különbözőképpen alakulnak az árak; ezeket visszaadni messze vezetne.

Az immár nagy terjedelemben kifejtett „abszolút és re-

lativ többletérték” kérdésében még a munkaerőnek a „bér” átalakult formájában jelentkező ára érdekel bennünket.

Az eleven munkának a megtestesedett munkával, azaz pénzzel való közvetlen kicserélése vagy az értéktörvényt, vagy a kapitalistikus termelést magát döntené meg. Ami a pénztulajdonossal a piacon szemben áll, az nem a munka, hanem a *munkás*. Amit elad, az az ő munkaereje. Mihelyt megkezdí munkáját, az már nem az övé, többé el nem adhatja. *A munka az értékek immanens mértéke, melynek magának nincs mértéke.* Már most hogyan lehet olyas valami mérték, amelynek magának sincs mértéke, azt már megint csak Marx tudja. Marx egészen naivul kimondja az ő értékelméletének legnagyobb gyöngéjét, melyet Slonimski elégségesnek tartott *egyszerűen felhozni*, hogy a munka értékmérői minősége ellen argumentáljon (48.). – Ebben a kifejezésben „a munka értéke” az „érték „-fogalom a maga ellentétévé fejlődött. Kereslet és kínálat csak az ár változását magyarázzák. Ezen ár változásának átlagában látták a physiocraták a munka „szükségyszerű”, Smith A. annak „természetes” árát. Marx szerint azonban egyiköknek sem ébredt tudtára az, hogy itt tulajdonképen a „*munkaerő*” értékéről van szó. Lévén e szó „a munka értéke” az előbbinek irrationalis kifejezése, természetes, hogy a munka értékének az értékterméknél kell hogy kisebb legyen. Nyerjük tehát azt, hogy a „munka”, mely 6 sh. értéket termel, maga 3 sh. értékű.

A *bér* azonban mint forma a munkanap fizetett és fizetetlen munkára való szétoszlását teljesen eltörli. És ezen a formán, mely a valódi viszonyt láthatatlanná teszi, alapszik úgy a munkás, mint a tőkés minden jogi fogalma. Itt a pénz mint fizetési eszköz jön tekintetbe, a munkás csak végzett munka után kapja meg bérét. A használati érték tényleg nem

a munkaerő, hanem annak valamelyik speciális funkciója, pl. a szabómunka. Az értékképzői minőség itt nem jön tekintetbe. A munkaerőt idegenítik el, de látszólag a munkát fizetik meg. A munkabér nem mint a *munkaerő* ára jelenik meg. Mielőtt a tőkés zsebéből előkerülve napvilágot lát, átalakuláson megy keresztül. Mint a *munkának ára* jelenik meg előttünk.” (Kautsky 184.) A tőkés a munkás tevékenysége által létrejött érték és a munkaerő ára közti differentiára törekszik és nem ébred annak tudatára, hogy ha volna tényleg olyasvalami, mint a „munka értéke”, akkor nem léteznének tőke. Hogy nem a munkaerő, hanem a munka értéke fizetik meg, e látszatra az vall, hogy 1. a bér a munkanap hosszával változik, 2. hogy van a munkabérben individuális különbség.

Egyébiránt, mint mindenütt, a megjelenési forma és annak lényegére vonatkozólag itt is áll, míg az első közvetlenül, mint gondolati forma jelentkezik, a második a tudományos kutatás tárgyát képezi.

Megjegyzendő, hogy a munkaerő és munka értéke közti alapvető különbség a „*Lohnarbeit und Kapital*” és az „*Elend der Philosophie*” című korábbi munkákban még nem szerepel, Marx ott még egészen nyugodtan beszél a „munka értékéről”, tehát az általa a „Kapital”-ban annyira kiemelt különbséggel még akkor (1847.) maga sem volt tisztában. Ha a munka teljes értéke fizettetik, akkor a munkás ugyanannyit kap bérében, amennyit a termék értékéhez hozzáadott: azon alternatíva előtt állunk tehát, vagy a többletérték tanát, vagy az értékelméletet elvetni, vagy legszívesebben *mind a kettőt* és ezzel bevallani, hogy a kapitalistikus termelés egy megfejtethetlen rejtvény. Marx ennek az által vette elejét, hogy azon alapvető felfedezést tette (fundamentale Entdeckung),

miszerint nem a munka idegenítették el s fizették meg, hanem a *munkaerő*.

Ezzel tehát megmenekszik az értékelmélet is, a többlet-értékelmélet is – azaz megmenekszik egy *dialektikai fogással*. – Azaz megmenekszik formaliter azok számára, kik Marx szavára esküsznek. Helyesen mondja Böhm-Bawerk (446.): „Was man gerne glaubt, glaubt man leicht.” És mégis Engels határozottan tiltakozik az ellen, hogy e kérdés eldöntésében az érzelemnek is van szava: „Ha mi azt mondjuk, hogy – ez helytelen, ez ne legyen így, – akkor annak a társadalmi gazdaságtanhoz semmi köze. Mi esetleg azt mondjuk, hogy ez és ez a gazdasági jelenség a mi erkölcsi érzetünket sérti. De *Marx soha az ő kommunisztikus követeléseit erre nem alapította, hanem egyes-egyedül a kapitalisztikus termelési módnak szükségszerű, szemeink előtt nap-nap mellett mindnagyo*bb mértékben végbemenő összeomlására; *ő pusztán azt mondja, hogy a többletérték fizetetlen munkából áll, ami egyszerű tény.*” (Elend der Philosophie: Engels előszava 1884-ből. X. lap.)

4. A tőke accumulációjának folyamata.

Az első kötetben felteszi Marx, hogy az árut értékén adja el a tőkés; nem foglalkozik a reproductio reális feltételeivel, majd csak a II-ik; nem a többletérték változott formáival, majd csak a III-ik kötetben. Itt felteszi, hogy a termelő az *egész* többletérték tulajdonosa; azaz az accumulatiót *elvontan*, mint a termelési folyamat egyik mozzanatát tárgyalja.

Az évi termelés bizonyos része a termelésé. A kapitalistikus *reproductio* arra szolgál, hogy a tőkét, mint önmagát fenntartó és értékesítő értéket újra előállítsa. A tőke periodikus növekedése, a többletérték a tőkéből eredő *revenue* alakját veszi fel, amely, ha évenként egészen elfogyasztatik – *egyszerű reproductioról* van szó. Míg a munkás által reproductált terméknek egyrésze az, ami visszafolyik annak kezéhez, mint munkabér. A pénzalak csak álarcozza azt, hogy tulajdonképpen pl. a két héttel ezelőtti munkája egy részével fizetik a munkás mai bérét. A munkásnak a saját megtestesezett munkáját előlegezik. Mindenesetre azonban fel kell tennünk, hogy a tőkés eleinte valamely az accumulatiótól független módon lett pénztulajdonossá. Az előlegezett tőkeérték osztva az évenként elfogyasztott többletértékkel – adja azon évek számát (reproductionális periódusok), melyek

alatt eredetileg az előlegezett tőke felemésztetett. A reproductionális processus folytonossága feltételezi, hogy minden tőke accumulált tőkévé, vagyis kapitalizált többletértékké lesz. Az objectiv munkafeltételek és a subjectiv munkaerő megkülönböztetése a kapitalistikus termelési folyamat adott alapja. Eme kiindulási pontját reprodukálja és megörökíti, mint saját eredményét. A munkás a tőkét, mint objectiv gazdagságot, a tőke a bérmunkást, mint a gazdagság subjectiv forrását, mint a kapitalistikus termelés sine qua non-ját reprodukálja. Midőn a munkás az ő munkáját a holt termelési eszközbe önti – ez az *ő productiv consumptiója*; midőn önmagát fenntartja és ezáltal az ő munkaerőjét reprodukálja ez az *ő individuális consumptiója*. De a munkás egyéni fogyasztása épen az élelmiszerek megsemmisítése által gondoskodik arról, hogy a munkás mindig újra megjelenjék a munkás-piacon. A kapitalistikus termelési folyamat tehát folyton reprodukálja a tőke-viszonyt: egyrészt a tőkést, másrészt a munkást.

A többletértéknek visszafejlődése tőkévé vagyis annak tőkeként való alkalmazása – *a tőke accumulatioja*. Legyen az eredeti tőke 10.000 £; a variabilis tőkerész 2000 £ és $\frac{m}{v}$ (a többletérték részlet) = 100%; a többletérték lesz 2000 £ tehát a tőke 12.000-re accumulálódott. Az új 2000 £ megint részben állandó, részben variabilis tőkévé kell, hogy legyen. Legyen a 2000 £ „*surplus-tőke I.*” akkor tudjuk, hogy keletkezik egy 400 £-nyi, „*surplus-tőke II.*” stb. Surplus-tőke I-ben nincs egy atom, amelyért a tulajdonos egyenértéket adott volna, de azért ezzel a munkástól előbb egyenérték nélkül elvett termékkel veszi meg újra a munkást. így a tőkés és a munkás közti csereviszony csakis a forgalmi folyamatba tartozó üres formává, látszattá lesz. A „tulajdon” és „munka”

megkülönböztetés oly törvénynek lesz folyományává, mely látszólag azok egyenjogúságából indult ki. Most azonban „tulajdon” a tőkés részén nem más, mint *jog*, idegen meg nem fizetett munkát eltulajdonítani; a munkás részén pedig *lehetetlenség* arra nézve, hogy az a saját termékét megszerezze. Az arány, melyben a többletérték tőkévé és revenuevé oszlik meg, folyton változik. Eleinte csak a gazdagodási vágy uralkodik, de idővel a tőke representationális költségei számtalan luxust és élvezetet kényszerítenek rá a „szerencsétlen” tőkésre. A szegény tőkésnek kebelében az aocumulatióra és az élvezetre irányuló ösztönök megoldhatatlan konfliktusa jelentkezik; Fausttal kiálthat fel:

„Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust,” stb. Kautsky (207.) a Goethe sorait a tőkés szempontjának megfelelően átalakítja: „Zu den Gefilden” – wo Dukaten wachsen. Ha a munkás gép a többletérték termelésére, úgy bizonyára a tőkés is gép a többletérték – *még nagyobb tőkévé* tételére. *Senior* kijelenti: „tőke egyenlő lemondással.” A tőke fenntartása azon megerőltetésben áll, melylyel a tőkés legyőzi a kísértést, hogy a tőkéjét (gőzgép, pamut, munkaerő, vasút, szón, ló, trágya, stb.) megegye. Egy szó, mind száz, a világ a szegény, nyomorult, koplaló, önsanyargató tőkés – hogy rosszabb jelzőket mellőzzünk – martiriumából élőködik. E stylusnál már csak az ingerültebb, melyet Marx *Proudhon* ellen használ.

Előrehaladottabb fokon való reproductio (auf erweiterter Stufenleiter) mindaddig nem jelentkezik mint tőkeaccumulatio és mint a tőkés functiója, míg a munkás *saját maga által termelt* termelési eszközökkel nem áll szemben mint tőkével. A munkás kizsákmányoltatásának mérve a többletértéktermelésében igen nagy szerepet játszik. A munka fokozott

termelőereje e mérvvel azonosíttatik. Eddig azt hittük, hogy a bér az emelkedő kizsákmányoltatással emelkedhetik, pedig a többletérték azáltal jön létre, hogy a bér a munka értéke alá süllyed. Azaz a munkás szükséges fogyasztási alapjának egy része a tőke felhalmozódásának alapjává (Akkumulációsfond) lesz. A tőke beleveszi magát a gazdagság két ősforrásába, a munkaerőbe és a földre és azokat teszi saját anyagi terjedelmétől független és tágítható tényezőivé az accumulációnak. A termékek mennyisége a munka productivitásának fokozódásával nagyobbodik; a munka olcsóbb lesz, ami a többletérték-részlet (–) emelkedését jelenti, még akkor is, ha egyidejűleg a bér emelkedik. Ugyanazon variabilis tőke több munkát mozgat, ugyanazon állandó tőke több munkaeszközt nyújt, ugyanazon esetleg csökkenő surplus-tőke mellett az accumuláció emelkedik – ha a munka productivitása fokozódott. *A tőke mind produktivebb formában reprodukáltatik.* A tudomány a tőke nagyságától független hatványra emeli annak expansióját. A munka termelő eszközei hatékonyságának, terjedelmének és értékének emelkedését, azaz a munka termelő-ereje fejlődését kísérő accumuláció mindig új alakban és mindig emelkedő tőkeértékben tartja fenn és örökíti meg a munkát. A munkának eme természetes tulajdonsága mint a tőke önfentartó ereje jelentkezik, mert az eleven munkának az a tulajdonsága, hogy *értéket őriz meg*, mialatt ujat termel.

Az accumuláció folyamányaképen jelentkezik a Marx-féle jellegzetes *relatív munkástúlnépesedés* vagy ipari tartaléksereg. A tőkebefektetésnek új sphaerái, új társadalmi szükségletek az accumuláció fokát hirtelen kitágíthatják azzal, hogy a többletérték tőke és „revenue” között másképen oszlik meg. Valamint az egyszerű reproductió folyton a kapita-

listikus viszonyt reprodukálta, úgy az *előrehaladottabb fokon való reproductio*, vagyis az *accumulatio* emez előrehaladottabb fokú tőke-viszonyt reprodukálja. – Ebből a tautológia-csoportból azt következteti Marx, hogy a tőke *accumulatio*ja egyenlő a proletariátus szaporításával.

John Bellers-t idézi itt Marx: „As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men – the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.” – A tőkés tiszta teremtménye a civilizáció mai rendjének, nem a pénz, hanem a munka feletti parancsolás joga teszi a gazdagságot. „The command of labour” egyrészt, „a state of easy and liberal dépendance” másrésztől.

Az *accumulatio*ból folyó munkabér-emelkedésénél két dolog lehetséges: 1. vagy a munka árának emelkedését az *accumulatio* ugyanakkora, vagy még nagyobb emelkedése kíséri, akkor nem az abszolút vagy relatív emelkedése a munkaerőnek az, ami a tőkét felessé, – ellenkezőleg a tőke emelkedése az, ami a kizsákmányolandó munkaerőt *elégtelessé* teszi; 2. vagy az emelkedő munka ára következtében az *accumulatio* csökken, akkor viszont nem a túlságos munkanépesedés teszi a tőkét *elégtelessé*, hanem ellenkezőleg, a tőke csökkenése teszi *felessé* a kizsákmányolható munkaerőt. Kisebb időtartamban egyik-másik termelési rétegben a tőke *accumulatio*ja ugyanazon adott technikai alapon megy végbe, amely kereten belül azután tényleg a munka kereslete az *accumulatio*val együtt változik. De az alap változása forradalmat idéz elő a termelési eszközök és a munkaerő mennyisége között, ami az állandó és variabilis tőke-részek összetételeiben tükröződik vissza. Ezt Marx *a tőke szerves összetételének* nevezi.

A munka társadalmi produktivitása – legyen feltétele

vagy következménye – mindig a *termelési eszközök terjedelmében* jut kifejezésre; t. i. minél nagyobb azoknak a munkamenységhez képest való gyarapodása, annál nagyobb a munka produktivitása. Ebben tükröződik vissza az állandó rész nagyobbodása a variabilis rész rovására. Azonban azért, ha a munka produktívásával a munkaeszközök mennyisége szaporodik, azért az értékük csökken. Az érték absolute emelkedik, de nem a mennyiséggel arányosan; az emelkedés okozta differencia az állandó és változó tőke között tehát *kisebb*, mint a termelési eszközök és a munkaerő mennyisége közti különbség.

Az accumuláció a tőke összpontosítását vonja maga után. Míg az egyes tőke gyarapodásának határa a társadalom gazdagságában van, addig a társadalmi tőkének minden egyes termelési rétegben lévő része egyesek közt oszlik meg. Az accumuláció tehát egyrésztől összpontosítást, másrésztől az egyéni tőkének egymástól való repulsióját jelenti. Az egyes tőkések mint versenyző árutermelők állanak egymással szemben, most már tőkésnek tőkés által való expropriációja következik. Amit az egyik nyer, a másik veszti. Ez a *concentratio* az accumuláció val szemben. A nagy tőke legyőzi a kisebbet; a fojtogató verseny.

Az accumuláció eredetileg csak mint a tőke mennyiségi gyarapodása mutatkozott, most mint alkatrészeinek minőségileg változó összetétele jelentkezik; nem más, mint *az állandó tőke növekedése a variabilis rovására*. A munka utáni kereslet, mely a variabilis alkatrésztől függ, az össz-tőke gyarapodásával progresszive fogy. Mert igaz, hogy a variabilis tőke is emelkedik, de mindig fogyó arányban: 1: 1; 2: 1; 3: 1; stb. (Fogadni mernék, hogy itt Marx a harmonikus rezgő mozgás fogyólag gyorsuló mozgási fázisára

gondolt; hiszen az volt épen egyik alapvető tévedése, hogy miként az a fizikában lehetséges, – a társadalomgazdasági tudományban is exakt mathematice formulázható törvényekhez akar jutni. *Mathematikai bizonyosságot akart imponerabiliák számára, miként Spinoza!*) Azon pausák, szünetek, midőn azonos technikai alapon az accumulatio a termelés pusztá bővülését eredményezte – mindinkább rövidülnek. A tőke mind újabb accumulatioja válik szükségessé, hogy adott technikai alapon a munkásság adott száma nyerjen foglalkozást. Azonban az emelkedő accumulatio megint az álló tőke gyarapodását eredményezi a variabilis rovására. A variabilis tőke épen relatív fogyása, viszont másik oldalról annak látszatát kelti, hogy a munkásnépeség abszolút szaporodása nagyobb és folyton gyorsuló a variabilis tőkéhez, mint a foglalkozás teréhez képest. Azaz az accumulatio állandóan *relatív* – a tőke közepes értékesítési szükségleteihez képest túlnagy, feles számú – *surplus munkanépeséget* produkál, a már említett „tartaléksereget”. A munka termelékenységének emelkedésével, a gazdagság dúsabb forrásával azon lépcsőfokozat is tágul, melyen nagyobb munkás-attractióval nagyobb repulsió is kapcsolatos és így a munkásság a saját maga teremtette accumulatioval hozza létre saját túlnépesedésének eszközét. Egy a kapitalistikus termelési módot jellemző *népesedési törvény*. – Már kifejtettük Slonimski nézetét, mely szerint egy a munkásosztály keretén belül végbemenő mozgalmakat tárgyaló tétel – az általános népesedési törvény jellegével nem bírhat.

A surpluspopulatio most már a kapitalistikus termelésnek létfeltételévé lesz. A surplus-tőke hirtelen a termelésnek régi ágaira veti magát. Ha azután ilyenkor ide-oda társítható, terelhető nagy embercsoportokra van szükség –

e *tartaléksereg* szolgáltatja őket. A termelés fokának kiterjesztése a hirtelen összehúzódnak feltétele; egyik a másikat vonja maga után; azonban az első lehetetlen egy rendelkezésre álló embertömeg, a népesség *abszolút* növekedésétől független munkásszaporodás nélkül.

Midőn a termelési eszközök terjedelme, hatékonysága gyarapodik és mind kisebb mértékben szolgálnak a munkás foglalkoztatási eszközéül – akkor a tőke a munkakínálatot gyorsabban fokozza, mint a munkáskeresletet, ami a foglalkozás nélküli munkássorokat sűríti. Az egyik részt semmittevésre kárhoztatja azáltal, hogy a másik részt túldolgoztatja és evvel eléri az ipari tartalékhad növekedését az ipari haladásnak megfelelő mértékre. A munkabér így nem a munkásnépesség abszolút számának magasságától függ, hanem attól, hogy milyen arányban oszlik meg az aktív munkásság és a tartalékhad. A bér *emelkedése* a munkásnépesség szaporítására sarkal, a piac túltömött, a tőke elégtelen. A bér *esése* megtizedeli a népességet és a tőke feles; – vagy, mint némelyek mondják, a fokozott expropriáció sietteteti az accumulation míg egyszerismind az alacsony bér a munkásság szaporodását akadályozza. Megint jelentkezik az a viszony, mikor a munkakínálat kisebb lévén a munkáskeresletnél – a bér emelkedik stb. – Mielőtt a bér emelkedése valami pozitívet eredményezhetne a népesség gyarapodására vonatkozólag; – a terminus, mikor a csatának meg kell viva lennie, rég elmúlt.

A közgazdasági tudomány Marx szerint a munkabér általános növekedésének törvényeit azon törvényekkel zárja össze, melyek szerint az egyes különös termelési rétegekbe oszlik meg a munkásnépesség. Ha a magasabb bér – melyet kedvező konjunktúrák, magasabb nyereség stb. idéz-

net elő – több munkást vonz az előnyösebb rétegbe, hol, ha az odatódulás túlságos volt, a bér megint esetleg az átlagon alul esik, – ilyenkor a nemzetgazda a béremelkedéssel a munkásság abszolút szaporodását; az abszolút munkásszaporulattal a bér esését konstatálja. Pedig *tényleg csak a piac lokális oscillatioja* és a munkásnépesség részleges megoszlásának jelensége előtt állunk. A relatív túlnépesedés az a háttér, mely előtt a munka kereslete és kínálata végbemegy. Ezen törvény hatékonyságának terjedelmét a tőke az ő uralmi vágyának és zsákmányszomjának megfelelő korlátok közé szorítja. A kapitalistikus termelés mechanizmusa gondoskodik arról, hogy a tőke gyarapodása ne járjon ugyanakkora munkakereslet-emelkedéssel, hanem hogy a munkakínálat a munkáskínálattól független legyen – Mihelyt a foglalkozó valamint a foglalkozás nélküli munkások tervszerű egyesülése a munkásosztály említett abszolút függését a kapitalista osztálytól lazítani törekszik, – a tőke a kereslet és kínálat szent törvényének megsértéséről jajgat és erőszakos eszközökkel igyekszik azt támogatni.

A relatív surpluspopuláció lehet: *folyó, latens és stagnáns*. A gyári munkás visszautasítatik, hogy csakhamar annál nagyobb mértékben attraháltassék, úgy hogy az alkalmazott munkások száma egészben véve emelkedik, ha a termelés fokához képest *fogyó arányban* is. Megint a fizikában tartunk: vonzás, taszítás, hullámmozgás, gyorsuló rezgési fázisok stb.

A tőke csak a fiatal munkaerőket kívánja nagy számban. A munkásság abszolút szaporodása oly formát ölt, hogy a szám, bár emelkedik, az egyes elemek gyorsan elhasználódnak. Nagyszámú munkás taszítatik ki a kövezetre és mégis „kezekben való hiány”-ról van szó. Ez megkívánja a mun-

kásgenerációk gyors váltakozását, ami el is éretik a korai házasságok által. A mezőgazdaságban a tőke accumulatioja folytán a vidéki munkásnépesség utáni kereslet mindinkább csökken anélkül, hogy a „taszítást” később nagyobb „vonzás” váltaná fel, mert a vidéki népesség folyton a város felé *folyik*, áramlik. A városnak ez a folytonos *áramlatos* túlnépesedése azonban a vidéken *latens* túlnépesedést jelent. A *stagnáns* túlnépesedést Marx ezen idézettel jellemzi: „If the people were all in easy circumstances, the world would be soon depopulated.” T. i. nemcsak a születések és halálozások száma, hanem általában a *családok nagysága is fordított arányban áll a munkabér nagyságával*, tehát az élelmiszerek azon mennyiségével, melylyel az egyes munkásosztályok rendelkeznek. – A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazon okok fejlesztik, mint a tőke expansiv erejét; a tőke accumulatioja a munkások számát folyton a saját értékesítő szükségleteihez alkalmazza. A termelési eszközök és így a munka produktivitásának a produktív népességnél gyorsabb gyarapodása – kapitalisztikus modorban úgy jut kifejezésre, hogy a munkásnépesség mindig gyorsabban szaporodik, mint azt a tőke értékesítési szükségletének emelkedése megkívánná. A tőke accumulatioja egyik részről maga után vonja a nyomor accumulatióját másik részről. Nem mutatkozik érdektelennek itt néhány Marx által idézett helyet visszaadni. *Ortes*: „Az egyik oldalon a javak feleslege hiányt jelent a másikon.” *Townsed*: „Az éhség hallgatag és békés ösztön a munkáságra. Úgy látszik, természeti törvény, hogy mindig van sok szegény, aki elég könnyelmű ahhoz, hogy megszülessék.” *Destutt de Tracy*: „Rendesen szegény nemzeteknél jó a nép helyzete, gazdag nemzeteknél annál rosszabb.” – Itt Marx megint concret angol példákkal illusztrálta a mondottakat,

amiből következtethető, hogy a mondottak is, bár általános igazságokként szerepelnek – nem egyebek, mint az *angol viszonyokból* leszűrt tételek.

Azonban az accumuláció nemcsak következménye a kapitalistikus termelésnek, hanem feltétele is; azért kell egy nem kapitalistikus módon létrejött *eredeti accumulációnak*, is lennie. Pénz es áru kezdetben ép oly kevéssé áruk, amely kevéssé azok a termelési eszközök vagy az élelmiszerek. Ehhez a munka és munkafeltételek szétválasztása szükséges, ami azután létrehozza a kapitalistikus tőkeviszonyt, azt a viszonyt, amely a saját létfeltételét, t. i. az említett szótválasztást mindig újra előidézzi, illetve fentartja. Az eredeti accumuláció ilyképen nem egyéb, mint a termelő (munkás) és a termelési eszközök (tőke) közti históriai szétválasztó folyamat. Eredetinek annyiban mondható, amennyiben a *tőke előtörténete*.

A tőke a XVI-ik századtól datál, onnan, hogy a jobbágy-ság felszabadítása végbement és a középkori városok felbomlottak. Már akkor, mikor a tőke fogalmának laza formulázását emeltük ki, szó volt Slonimski nézetéről. „Ha a tőke csak a XVI-ik században látott napvilágot, kérdés, vajjon azelőtt az árukészlet, munkaeszköz, a szerszám – melyre minden termelőkeny tevékenységhez minden időben szükség volt – mi volt? Bár Marx kategorice kimondja, hogy kapitalistikus termelés nélkül tőke sincs, mindazonáltal tekintetbe veszi a tőke két formáját, amely már az ó-korban is nagy mértékben kifejlődött volt, ettől a közép-, majd az újkorra származott át, t. i. a kereskedői tőkét és az uzsoratókét, így tehát a tőke, melynek létezése az ó- és középkorra nézve tagadatott – más formában ugyan – de mégis létezett; az a tőke, amely később az „ipari” vagy „produktív” jelzőt kapta. Ha azonban a kereskedői és az uzsoratóke, az

utóbbi, mint kamatozó tőke, a legkülönbözőbb gazdasági korszakokban szerepelt és fejlődött, habár kétségtelen, hogy jelenleg egészen más a jelentőségük, mint régen – Marx mindezt állítja, – akkor mégis kérdéses, hogy mért szerepel az ipari és produktív tőke kizárólag a legújabb korban, mikor pedig kétséget nem szenvedhet, hogy egyik vagy másik alakjában minden népnél és minden történeti korszakban szerepelt. Az egykori uzsoratókék bank- vagy hiteltőkékké váltak, a kereskedői tőkének szerepe és hatásköre tágult, ép úgy, mint az ipari és produktív tőke jelentősége ma más, mint egykoron. A tőke mindhárom fájának szerepe és jelentősége a történet folyamán egyenlő mértékben változik. De akkor mire támaszkodhatik azon állítás, hogy míg a tőke két első faja az *özönviz-előtti* jelenségekhez tartozik, addig a harmadik, a legfontosabb, olyan formának tekintendő, mely úgyszólván *csuk tegnap* lépett életbe?” (Slonimski 154.)

És ezért Marx mégis azt mondja, hogy a tőke korszaka, ha nem is tegnap, de a XVI. századdal kezdődik. A proletariátus a feudális kötelékek megszűnése, számtalan parasztnak kiűzése, a házaknak birkalegelők számára való lebontása után következik be. A régi földtulajdon intézményei az egyházi javaknak a reformáció következtében történt lebontása, azok lakóinak a proletariátusba taszítása után – romba dőlnek. Sutherland grófnéja 15.000 lakost katonasággal kiűzetett és 13.000 birkát telepített be helyükbe. Templomi és állami javak csalárd eltulajdonítása, a feudális tulajdonnak usurpatorikus terrorismussal magántulajdonná alakítása – mindmegannyi *idyllicus* módjai az eredeti accumulatióknak. De nem elég, hogy végbemegy a munka feltételeinek, mint tőkének meggyülemlése az egyik oldalon és oly emberek összeszorulása a másikon, kiknek nincs más egyebet el-

adniok, mint munkaerejüket, – hanem oly munkásosztály keletkezik, melynek hagyományai, szokásai úgy tüntetik fel a termelési módot és úgy ismertetik el velük, mint magától értetődő, örök „természeti törvényt”. Rendszerint ezen természeti törvényre lehet bízni a munkást, eléggé garantálja ez az ő függését. Legrosszabb esetben az államhatalom szabályozza az ő függésének mérvét.

Mi tehát szóval az az *eredeti accumulatio*? – Kizsákmányolása a közvetlenül termelőnek, azaz megszüntetése a saját munkán alapuló tulajdonnak. De ha már egyszer végbement a munkás átalakulása proletárrá és a munkafeltételek átalakulása tőkévé, a további kizsákmányolás most már más formát ölt: az a kapitalistikus termelés alapján a tőke *központosítása* által történik. A nagy tőke a fojtogató versenyben felemészti a kis tőkét. Azonban a tőke összpontosítása és a munka társadalmivá válása kell, hogy egyszer oly fokot érjen el, midőn a kapitalistikus keretet megrepeszti. Most az a *néhány* (!) tőkés fog kizsákmányoltatni. A kapitalistikus tulajdon *negatiója* a saját munkán alapuló tulajdonnak. És ezen egyéni munkán alapuló tulajdon újból való helyreállítása megint negatiója a kapitalistikus tulajdonnak; tehát a *negatio negatiója*, a tagadásnak a tagadása! „Omnis determinatio est negatio”, mondja Spinoza. – Az újra helyreállított egyéni tulajdon azonban tisztütabb lesz, mert a kapitalistikus aera összes vívmányaival lesz teljes. *Társadalmi tulajdon lesz*, melynek kivívása sokkal könnyebb lesz, mint volt a kapitalista tulajdon kivívása, mert hiszen itt kevés néhány tőkést fog az óriási proletár-tömeg kifosztani! – Az expropriálók expropriáltak. „Minden régi társadalomnak, mely egy ujjal viselős, – bábája az erőszak.” (Marx.) „A társadalmi osztályok eltörlésének feltétele . . .

a termelés fejlettségének bizonyos oly foka, mikor a termelési eszközök és termékek eltulajdonítása, ezzel a politikai hatalom, a műveltség mint monopólium és az egyes társadalmi osztályok által történő szellemi vezetés – nemcsak felesleges, hanem úgy gazdaságilag, mint politikailag nem kevésbbő a józan ész szempontjából is a haladásnak egyenes akadályává lesz. Ez az időpont, íme, most elérkezett!” (Ez a „most” 1878 óta folyton tart, mindenesetre hosszúra nyúló egy időpont, mely nem nagyon ígérkezik véget érni ezentúl sem.) – „Mihelyt a termelési eszközök társadalmi tulajdonná lesznek, megszűnik az árutermelés és vele a termék uralma a termelő felett. A társadalmi termelésben uralkodó *termelési anarchia* az öntudatos és tervszerű szervezetnek ad helyet. Megszűnik az egyéni létért való küzdelem. – Csak ettől fogva csinálják majd meg az emberek teljes öntudattal a saját históriájukat, csak ettől fogva fognak az ő általuk mozgatótt társadalmi tényezők ő általuk kívánt eredményeket létrehozni. Ez az emberiségnek átszökkenése a szükségyszerűség országából a szabadság országába!” (*Engels: „Dühring”* 193., 304-306. Kautskynál: 248.) – Az egész utopistikus ábránd pedig a frázisok országába való.

„A világ felszabadításának eme tettét véghezvinni a *modern proletariátus* történeti hivatása. – A tettere hivatott még ma elnyomott osztályban az ő végzendő tetteinek feltételeit és természetét öntudatra ébreszteni – ez hivatása a proletár theoretikus kifejezésének a *tudományos szocializmusnak*. ”

„Termelési anarchia”; „az ember teljes öntudattal maga készíti a históriát”; „az emberek mozgatóttják a társadalmi tényezőket”; „a szabadság országa” stb. Ezen tudományos eredményeket nevezi Engels: „Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.”

– Hogy hogyan, miként, mikor, milyen körülmények közt fogja a proletariátus az ő világtörténeti hivatását betölteni; az osztályokat eltörölni, a termelési eszközöket társadalmi tulajdonná tenni stb. Ezen kérdéssel Marx és Engels maguk sem voltak tisztában. 1872-ben a „Communistikus manifestum” újabb kiadásához irt előszóban együtt írják, hogy „a munkásosztály nem veheti a kész államszervezetet egyszerűen birtokába, nem hozhatja a saját céljainak megfelelő mozgásba.” Ezt 1872-ben. És 1878-ban már megint a következőt olvassuk a fent idézett „Dühring” 301-302-ik lapján: „A proletariátus megragadja az államhatalmat és a termelési eszközöket államvagyonná teszi”; – „zunächst”, vagyis „*legközelebbi*” Engels ilyenféle szavakkal hivatkozik régebben írottakra: „Még ma is lehet belőle egyet-mást tanulni”, „nem egy dolog az ott mondottakból még akár ma is áll”; – „egyet-mást”, „akár ma is”, ezek nem feltétlen kijelentések, de azért a dolgok helyzete keveset javul. „A dolgok ma úgy állanak, hogy Marx és Engelsből mindent be lehet bizonyítani. – Marx és Engels arra szorítkoztak, hogy arra, mennyiben hassanak – a tényeknek általuk elismert változásai, tehát a tények helyesebb ismerete – vissza az elmélet kialakultára és alkalmazására, hogy arra részint csupán céloztak, részint azt csak egyes pontjaira vonatkozólag állapították meg. De az utóbbi tekintetben sem mentek az ellentmondásoktól. Azt a feladatot, hogy megint egységet hozzanak az elméletbe, hogy helyreállítsák azt a theoria és praxis között – utódaikra hagyták. Ez a feladat azonban csak úgy oldható meg, ha az ember habozás nélkül bevallja a tanok hézagait és ellentmondásait.” (Bernstein: Die Voraussetzungen des Socialismus 18.)

B)

A FORGALMI FOLYAMAT.

5. A tőke átalakulása és körforgalma.

Ezzel a tárgyalásnak azon terére léptünk, melyen még kevesen jártak, A Marx tanait fejtegető művek legnagyobb része – mint már említettük – kizárólag az első kötet anyagával foglalkozik. A másik két kötetre vonatkozólag megelégedtek azon helyeknek kiemelésével, melyekből kitűnik, hogy Marx az első kötetben elfoglalt álláspontjának rideg-ségéből engedett, vagy pedig a melyek az első kötettel szemben nyílt ellentmondásokat mutatnak fel. Ilyen helyekkel a második és harmadik kötetből már mi is foglalkoztunk. Hogy a maga terjedelmében a második kötet anyaga sohasem tétetik mórlegelés tárgyává, annak megvannak a maga okai. Ilyen első sorban a második kötet anyagának, tartalmának, meddő volta. Már volt szó róla, hogy a IV. kötet 363. lapján azt találja Marx, hogy a forgalmi folyamatot a II. kötetben *csak formai oldalról* kellett bemutatni, mert valóságban itt a véletlen versenye uralkodik. Marxnak pedig matematikai bizonyosságra van szüksége, ezért a sok algebrai képlet, melyekben a gazdasági jelenségeknek exact matematikai formát igyekeznek adni. Képzelt számadatokkal dolgozik tisztán formai jelentőségű eredményekért. Inkább számtalan ily elvont formulát vezet le – melynek a legcsekélyebb gyakor-

lati jelentősége nincs – semhogy egyetlen konkrét statisztikai adatot venne tekintetbe és annak alapján következtetne. Kedvelheti valaki a számokat, sőt a legnagyobb mértékben be tudom látni, hogyan beszélhet valaki a „számok varázsáról”, amennyiben a konkrét gazdasági, társadalmi, morális stb. népesedési viszonyokat tükrözik vissza, szóval a mennyiben valóságos, tényleges állapotokat lehet belőlük kiolvasni; szeretheti ugyanaz a valaki a költeményeket is, a mennyiben az esztétikai szép jut bennük kifejezésre – de, azt hiszem, *a költött számokat* már igazán nem kedvelheti senki; sem nem szépek, sem nem igazak. Pedig ilyen költött számokat vesz fel Marx az egész kötet folyamán, úgylátszik „könnyebb megérthetőség kedvéért” és ilyen számokkal mutatja ki, hogy milyen volna, ha volna; – már említettük, hogy ebben a kötetben mutatja be Marx azon formákat, melyekben a többletérték realizálódhatnék, ha *realizálnék*, de azt, *hogy* egyáltalán realizálódik, azt Marx felteszi. Ennek a kötetnek a folyamán tűnik ki továbbá – mint már kiemeltük, – hogy azon tény, melynél fogva a munkaerő az ő reproductiójához szükséges élelmiszerek által meghatározott értékén kei el – hogy ezen tény közelebbről vizsgálva, alaptalan hypothézis. De ez a hely csak futólag érinti a kényes témát, olyan, mintha akaratlanul elszólta volna magát, azután hamar valami másról beszél, mintha mi sem történt volna.

Akik az első kötetrel szemben a többi elhanyagolják, azok Marxot nem tudományos, hanem gyakorlati szempontból fogják fel.

Gyakorlati világraszóló hatása csak az első kötetnek volt, az jelent meg fordításokban, kivonatokban (*Deville*: „The peoples Marx” a popular epitome; *Kautsky*: „Karl Marx, oekonomische Lehren” gemeinverständlich

dargestellt; *Walker*: „Carl Marx” gemeinverständliche, kritische Darlegung etc.; *Stern*: „Der historische Materialismus und die Theorie des Mehrwerths von K. Marx. Eine populäre Darstellung, stb., stb.) és ha valamely munka kivonatosa tárgyalja Marx tanait, mintegy magától értetődik, hogy csak az első kötet anyagáról van szó. Senkinek még eddig nem jutott eszébe, hogy pl. a II-ik kötet tartalmát népszerű előadásban tárgyalja és magyarázza. Nem hiába látja *Berstein* a H-ik kötetben Marx kutató munkájának *legérettebb* gyümölcsét. Miként Arany „Toldi”-jánál itt is középső kötet íródott utoljára. Akárhogyan is ítéljük meg azonban a második kötet jelentőségét, lehet befejezetlenebb, előadásaiban épen azért egyenlőtlenebb, mint az első kötet; szó sem fér hozzá, hogy az első kötettel szemben gyakorlati jelentősége épen semmi; – de azt az egyet hangsúlyoznunk kell, hogy *tartalmának tudományos értéke és jelentősége tekintetében az első kötettel legalább is egy színvonalon áll* – igaz, hogy ez még nem nagyon sokat mond. Hogy tehát e tekintetben mulasztás ne terheljen bennünket, a II-ik kötet anyagát is megfelelő terjedelemben kell tárgyalnunk. Ha mindazonáltal e rész rövidebb terjedelmű lesz, mint az első, azt a könyv tényleges kisebb terjedelme mellett részint a vele foglalkozó tudományos irodalom már említett hiánya, részint pedig a még tisztán formai szempontból is jelentéktelen részleteknek benne aránytalanul bőven való tárgyalása fogja okozni.

Az eddig említettek alapján a tőke legyen 5000 £, abból termelési eszköz: 4000 £, munkaerő: 1000 £, az exploitáció mérve: 100 %; – lesz a termék értéke 6000 £. De ez még mindig csak *áru*. *A termelési folyamat* visszatér kiindulási pontjához, az áruhoz. A jelen könyv már nem az áru, hanem a *tőke körforgalmát* lesz tárgyalandó.

Marx a pénzbeli tőke körútjában négy állapotot különböztet meg; I. állapot: $G - W$. Itt G , azaz a pénz két részre oszlik: olyanra, mely munkaerőt és olyanra, mely munkaeszközt vásárol ($Waare$, $Arbeit$, $Produktionsmittel$)

$$W = A + P_m; W < \frac{A}{P_m}$$

azaz $G - W$ szétesik $G - A$ és $G - P_m$ vételekre. Ezen *minőségi* megoszlás mellett azonban még egy jellegzetes *menyiségi* viszony is jön létre, a menyiben a vásárolandó termelési eszközöknek elégségeseknek kell lenniök azon munkamenyiség absorbeálására, mely a többletmunkát is magában foglalja. $A \ G - W < \frac{A}{P_m}$ folyamat befejeztével a tőkés (mint vevő) a pénzbeli tőkét (G), melyet előlegezett, *productiv tőke* alakjában bírja. $G - A$ a munkás részéről $A - G$ vagy $W - G$, tehát első része a $W - G - W$ egyszerű körfolyamatnak. $G - P_m$ -re csak a $G - A$ alkalmával megvett munkaerő realizálása céljából van szükség. $G - A$ itt jellemző, nem azért, mert adásvételi szerződésről van szó, hanem mert *pénzen* veszik meg a munkaerőt és mert ez a munkaerő mint *áru* jelentkezik. A munkás az ő munkaerejével mit sem tehet; most már pénz-viszonyban áll ugyan a tőkessel, de a tőkés termelési eszközei a munkás produktív tevékenységének *feltételei*. $G - A$ illetve $A - G$ tehát igaz, hogy adásvételi viszony, de olyan, mely feltételezi, hogy az egyik tőkés, a másik munkás; azaz feltételezi az *osztály-viszonyt*. (Classenverhältniss.) Nem a pénz természetete adja meg ezen viszonyt, hanem az a körülmény, hogy ezen viszony *már fennáll*, képes egy pusztá pénz-functiót kapitalistikus eljárásá változtatni. (A rabszolgavásár is adásvevés, de csak a *rabszolgaság ténye* mellett lehet pénzt kiadni rabszolgákért. A rabszolga vétele tehát nem a pénz természetéből következik.) Hogy ezen *kapitalistikus* functió végbe mehessen, ahhoz *história*,! előzmények szükségesek,

melyek folytán a munkás a termelési eszközök *nem tulajdonosává* lesz. Akár termelő, akár termelési eszköz lett légyen ő maga előbb. $G - W - P - W - G'$ tehát már feltételezi a bérmunkásosztály fennállását, nem kevésbé a tőkét a *produktív tőke formájában*, tehát ezen produktív tőke körútjának (Kreislauf) formáját.

II. *Állapot a produktív tőke funkciója*, $G - W < \frac{Pm}{A}$.
 P-nél a pontok azt jelentik, hogy itt a tőke forgalma megszakadt – bár körútja tovább tart – amennyiben az áru-forgalom sphaerájából a termelés sphaerájába lép. $AG - W$ aktus felteszi, hogy az illető pénznek tulajdonosa, minthogy azonban az egész cselekvény a pénz *kiadásában* áll, az egész cselekvénynek csak úgy van értelme, ha épen a cselekvény által a pénz hozzá újra visszaháramlik, ami csak az áru újból való elidegenítése által történhetik – tehát *ezen aktus felteszi, hogy az illető árutermelő*. Mihelyt azonban a bérmunkásokkal való termelés általános, az áru-termelésnek kell a termelés általános formájának lennie. Amely mértékben a $G - A$, oly mértékben fejlődik a $G - Pm$ is, tehát az áru-termeléstől a termelési eszközök termelését különböztetjük meg. A bérmunkás-osztály létezése először általánosítja az áru-termelést, majd azt fokozatosan kapitalistikussá teszi. Hogy termelés egyáltalán létrejöhessen, kell, hogy munka és eszköz egyesüljön. Sem az egyik, sem a másik magában véve nem tőke; ezen jelleget csak bizonyos történetileg fejlődött feltételek mellett nyerik. Minthogy a munkaerő csak mint a tőke egyik tényezője működik, tehát a többletérték a *tőke gyümölcse*; a termék nemcsak áru, hanem $(P + M)$ többletértékkel megtermékenyített áru.

III. *Állapot $W - G'$* . $Ez W$ nem abszolút, hanem csak relatív értéknyagság, viszonyítva a termelése által elfogyasz-

tott tőkéhez, P-hez. Ez a produktív tőke egyenlő volt W-vel, mely a $G - W$ állapotban az eladók kezében mint áru állott a tőkessel szemben. Az új W azonban ennél többet foglal magában – $W + d W$, mely incrementumot w-vel jelölve, $W + w = W$. *Magában* tekintve, $W - G$ egy változatlan érték átalakulása áru-ból pénz-formában. Az egyes individuális tőke szempontjából azonban $W - G'$ az *áru hordozta tőkeérték és többletérték realizálódása*, tehát az árutőke átalakulása áru-formából pénz-formába. Míg a tőke, mint áru fekszik a piacon, a termelés szünetel; minél hamarabb veszi fel újra pénzalakját, annál inkább növeli a forgalmi processus a tőke hatékonyságának és expansiójának – érték nagyságától különben független – tényezőit. Ha w-t pénzben g-nek nevezzük, a körút $G - W - P - W - G'$ így alakul:

$$G - W < \frac{A}{P_m} - P - (W + w) - (G - g)$$

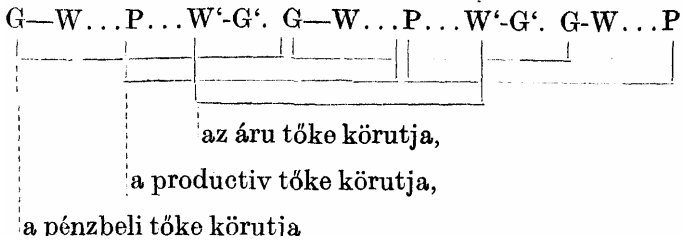
„w” a termelési folyamat alatt jött létre, tehát most lép *először* a piacra a „w-g” folyamatban, melyet g-w ellentétes folyamat egészít ki. Másképp áll a dolog az eredetiig előlegezett G-vel, itt 1) $G - W$; 2) $W - G$ az egész körútját megfutotta; ami a többletértéknek az *első* pénzzé alakulás, az neki *visszatérés* az eredeti pénzformába. A pénz visszatér eredeti formájába, a folyamat $G - W - G$. Igaz, hogy most már nem G hanem $G' = (G + g)$ van a tőkés kezében, de ez csak az előlegezett érték *nagyságában* mutatkozó, nem pedig – *formai* különbség. G' minus $G = M$ (többletérték) ez a *menyiségi* különbség, de van *minőségi* különbség is, G' -ben az eredeti G nem mint puszta pénz, hanem mint pénzbeli tőke jelentkezik, mely „g-nek”-nek mint okozatnak oka. Azonban $k G = 422$, $g = 78$ és $G' = 500$ £ akkor ebben a tőkealkatrészek, a termelésben való különböző eredetre visszavezethető differenciák elenyésznek. $(W + w)$ -nél ezt nem mondhatjuk, mert itt

W = P-vel. De G' már P-vel semmi vonatkozásban nem áll. Hogy a G'-ben minden minőségi különbség elenyészett, mutatja az, hogy a pénzbeli tőke körútja soha G'-vel nem kezdődhetik, hanem mindig csak G-vel. – $G-W \times \frac{A}{P_m}$ – ben G kizárólag mint pénz működik. G' ellenben G és g-ből állván, már az *értékesített* tőkeértéket fejezi ki. G' anynyiban G+ g, amennyiben $W + w = W$. G' és W ugyanazt fejezik ki, csakhogy különböző formában. Úgy különböznek egymástól, mint pénz és áru. Közös bennük az, hogy mindkettő ugyanazon tőkének – a pénzbeli és árutőkének – *létezési formái*.

IV. *egész körút* G–W–G' formulában G–W–W–G' is bennfoglaltatik, míg az első = 1) G–W₁ 2) W₁–G' a második = 1) G–W₁ 2) W'₂–G' tehát a kettőben –bár az utóbbiban kétféle árurol van szó – közös az, hogy mindkettőben a pénz visszatér kiindulási pontjához és az eredmény több pénz, mint az előlegezett. Ha a $G-W \frac{A}{P_m} G-P$ –W' (W + w)–G' (G + g) explikált formában a tőke G–W-ben akad meg, kincs képződik, ha W–G'-ben el nem adható áruhalmaz támad, A példában feltettük, hogy az előlegezett pénzbeli tőke egyszerre lép a következő stádiumba, ami pedig pl. a gépre, az épületekre nézve nem áll, azért itt csak az átlagos elhasználódásról lehetett szó. A képletben a „P” terméke mint a produktív tőke elemeitől anyagilag különböző valami szerepel, holott ez például a közlekedésben, szállításban nem áll, ott maga a *helyváltogatás* adatik el és a haszon. béli eredmény csak a *termelési folyamat alatt fogyasztható el*. (A szállítási processus képlete tehát hasonlít a nemes fémek

termelésének képletéhez, $G-W < \frac{A}{P_m} A \text{-----} P \text{---} G' - (G + g)$ csakhogy itt a haszon, mint eredmény, nem természeti formája a termelési folyamatból kikerülő aranyinak.)

A $G-G'$ folyamat tehát egyrészt az *általános áruforgalomnak ágense* – szerepeljen akár mint pénz, akár mint áru, – tagja az áruvilág általános átalakulási sorozatának. Másrészt leírja a tőkés mint egyén számára a *maga külön körútját*, hol a productió sphaerája az átmeneti állapot és hol kiindulási pontjához tér vissza. $G-W-P-W-G$ -ben 1. a pénzbeli tőke körútja jelentkezik, nem a használati, hanem a csereérték, a pénzcsinálás mint öncél jelentkezik. 2. P , azaz a termelési folyamat mint eszköz szerepel a gazdagodáshoz, mint öncélhoz. 3. $G-G'$ -t jellemzi, hogy az előlegezett tőkeérték az eszköz, a pénzalokban értékesített tőkeérték a cél. 4. $G-W$ $\overset{A}{P_m}$ -ben csak a produktív *consumptió* van kifejezve; azonban a munkásnak (és tőkésnek), hogy éljen, fogyasztania kell. Ez nem tartozik a forgalom-folyamat körébe; csak az $A-G$ fázisban történik reá indirekt utalás, ugyanis ez a képlet így nyer befejezést $A-G-W$ (élelmiszer) Tehát „ $G-A$ ” mint munkaerőben kifejezett tőke mindig újra megjelenik, valamint a „ g ” is, mely a tőkés magánszükségleteinek kielégítésére szolgál. A „ $G-W-G'$ ”, nem nyújt más magyarázatot, mint azt, hogy W áru értékén felül adatik el; ezzel szemben a $G-W-P-W-G'$ képlet az áru-termelést, mint szükségszerű elemet tünteti fel. Ezen egész körút ilyen alakban már feltételezi a termelési processusnak, valamint a bérmunkásnak létezését. Még a „ P ” második körútja – mert a $P-W-G-W-P$ is körút – nincs befejezve, midőn „ G ” második körútja befejezést nyer. Valamint még a P második körútja előtt nyer befejezést a $W G'$. $G-W-P-W$ folyamat, röviden ($W-W$), azaz az árutőke első körútja a háromféle tőke egybekapcsoló folyamatainak szemléltetésére a következő teljes képlet szolgálhat:

A legelső „G—W” az egyes tőkénél nincs előre meghatározva (mint ahogy a többi forma egyik a másiktól folyik) hanem maga a termelési processus által adva és feltételezve. Ugyanis ez a G—W az eladóra nézve W—G' volt, tehát ezen árutőke már előbbi kapitalistikus termelésnek az eredménye, a mi tehát mint valami apriorikus feltételeztetik.

A produktiv tőke körútjának képlete: P—W—G'—W—P. 1. még előbb P megszakította a pénzbeli tőke körútjának két fázisát (G—W) és (W—G')-t most a *tulajdonképeni forgalom csak mint periodikusan megújuló és ezáltal „folytonos” reprodukciónak közvetítése jelentkezik*, 2. még előbb G—W—G tehát a pénz, most W—G—W, tehát *az egyszerű áruforgalom alakja szerepel*. Ha az egyszerű reproductiont tételezzük fel, akkor a többletérték a tőkés személyes fogyasztásába menvén át, csak az eredeti tőkeértéket képviselő összeg forog tovább. W—G' == W—(G + g) folyamat által 1. a W'-ben még oszthatatlan tőke — és többletérték külön választható, 2. ez a „g” mint a tőkés revenue-je kiadatik, míg G folytatja körútját. 3. W—G' a tőkeérték realizációjának befejezését jelenti. Az egyszerű reproductionnál feltesszük, h^ogy g—w teljesen különválnak G—W-től és a „W—G—W”, valamint a „w—g—w” folyamat az egyszerű áruforgalomhoz tartozik. Hanem azért szoros összefüggésben marad a tőke körútjával; a többletérték fogyasztására a tőkés existenciája

céljából van szükség, még a fogyasztást megszorítják és a termelésbe vonják „g”-t, ha W–G’ egyszer nem sikerül 5 W nem adódik el, w-g-w-ben „g” csak mint érempénz szerepel, célja a tőkés egyéni fogyasztása. A produktív tőke körútjának második fázisában G–W-ben (G=P értéke t. i. többletérték nélkül). Bár más helyen van, nem más mint a pénzbeli tőke körútjának első fázisa. 1. W–G-ben a pénz mindig elmúlt munkának eredménye. De G a G–W processusra vonatkozólag oly áruk átváltozott alakját jelentheti, melyek még csak a jövőben lesznek a piacon. G–W-nek csak akkor kell végbemennie, mikor W újra termeltetett. A bérben a tőkés a munkásnak az ő elmúlt munkájának egy részében utalványt ad saját jövőbeli munkájára. 2. W–G–W-ben a pénzbeli tőke jelenléte csak elenyésző mozzanat. 3. W–G–W < $\overset{A}{P_m}$ -ben a pénzbeli tőke működése nem más, mint az árutőkőnek visszaváltoztatása alkatrészeivé A-vá és Pm-é. Kell, hogy W’ teljesen elkeljen. W–G–W árunak helyettesítése ugyanoly értékű áruval, csak hogy W kell, hogy egyenlő legyen W árumennyiség termelési tényezőivel. G siet megint productív tőkévé lenni, mert mint veszteglő pénz nem bír a tőke szerepével.

$$P-W' \left\{ \begin{array}{l} W \\ + \\ w \end{array} \right\} - \left\{ \begin{array}{l} G \\ + \\ g \end{array} \right\} - W < \overset{A}{P_m} \dots - P$$

A pénzbeli tőke átalakulása produktív tőkévé = áruk vásárlása árutermelés céljából. Csak *amennyiben e fogyasztás produktív, esik magának a tőkének körútjába.* (A–G–W-ből G–W már kívül esik) W akár produktív, akár individuális fogyasztásra vétetett meg – az az individuális tőke körútját legkevésbé sem érinti.

A tőkeérték körútja változatlanul folyik tovább, akárkinek adatott is el W' .

A reprodukció legszebben virágozhatik, mikor az áru a közvetítők kezében még mindig eladatlan. Beáll a szükség az árut eladni bármi áron, aminek a fogyasztás, hanem a reproductió csökkenése az eredménye. Midőn a G A -vá és Pm -é átalakul, természetes, hogy a termelési folyamat úgy hozza magával, hogy e G pénz egy része teszi csak meg ezen $G-W$ folyamatot, a többi része a G -nek mint kincs vesztegel addig, míg a termelési viszonyok a $G-W$ mozgást megkívánják, itt a pénz veszteglése nem más, mint annak funkciója, mint pénzbeli tőke. E veszteglést azonban a forgalmi folyamat fennakadása is eredményezheti, mikor is latens pénzbeli tőkéről van szó.

II. *Accumulation vagyis szélesebb alapon való MC-tió.* Ezen formában $P-W-G'-W \prec_{Pm}^{\Delta}$ – $P'-P$ azt jelenti, hogy itt a többletérték tőkésítettett, míg előbb az a $P-P$ formában $w-g-w$ folytán a tőke körútján kívül esett. Amily helytelen a pénzt mint pénzt és árut mint árut jellemző tulajdonságokat, a funkciókat azok tőkejellegéből magyarázni, – ép oly ferde dolog viszont a produktív tőke tulajdonságait az ő minőségéből mint termelési eszköz bevezetni. A megnagyobbodott P' ép úgy, mint a G' , ha új körutat kezd, megint mint egyszerű P , illetve G kezdi azt meg. Mert a megkülönböztetés csak egyik körútnak a másikkal való összehasonlításában áll, az egyes körútra vonatkozólag azonban nem létezik.

III. *Pérez-accumulatio* „g”-nek, míg a $G'-W \prec_{Pm}^{\Delta}$ folyamatban a G' -nek része lehet, vesztegelnie kell, hogy a $P-P$ processus esetleg többszöri megisméltése által azon minimális nagyságot elérje, hogy aktive szerepelhessen. Ez

nem a funkciójában megakasztott, hanem a funkciójára egyelőre még nem képes *latens pénzbeli tőke*.

IV. *Tartalékalap*. Az accumulált alap úgy is belekerülhet a tőke forgalmi folyamatába, hogy azért a P–P' forma nem következik be, mikor t. i. a W–G' folyamat időn túl elnyújtatik és pénzre van szükség, akkora G' hiányzó részét kiegészíti. A tartalékalap különbözik a forgalmi körüton belül latens pénztőkeként működő tőkétől, ő része a még aktiv tőkévé nem vált többletértéknek. Ha P=P akkor G a $[G-W < \frac{A}{P_m}]$ folyamatban =G' minus g; ha ,P^P' akkor P–W–G'. $G-W < \rho^{\wedge}-P (P')$, $G >$ mint G' minus g; tehát egészben vagy részben pénzbeli tőkévé lett.

Az árutoké körútja; W–G'– W–P–W. Míg G–G'~ben a forgalmi forma G–W–G', addig W'–W'-ben, valamint hogy P–P-ben is – W–G–W.

Az I. és II. körfolyamatok megisméltésénél G' és P' mint egyszerű G és P kezdik az új körfolyamatot (ha bennük van is a többletérték). Az árutőke körfolyamata azonban sohasem kezdődhetik a tőkeértékkel, hanem mindig az áruban étékesített tőkeértékkel, tehát mindig W'-el. A W csak mint más ipari tőkének alapja jelenhetik meg, amennyiben a termelési eszközök ennek termékei. Csak W'-nek magának körfolyamata alatt oszlik meg a tőkeérték és a többletérték és a W–G–W $< \frac{A}{P_m}$ folyamat végbemehet, mikor még a w–g–w meg nem történt, tehát W' még egészen realizálva nincs.

I. G–P–G' egy zárt üzleti folyamat, lehet első, lehet utolsó.

II. P–W'–G'– W–P (F) a produktív tőkének újból való jelenlétét fejezi ki, alkalmas a termelési folyamatnak célként való feltüntetésére, minél többet és olcsóbban

termelni és a terméknek minél többoldalúbb cseréjét eszközölni részint új termelés, részint fogyasztás által; ez a *lapos rationalismus* természetessége.

III. W–W abban különbözik az előbbi kettőtől, hogy itt a már áruban értékesített tőkeérték a kiinduló pont. Már *első fázisában magában foglalja a többletértéket*, melynek tehát ha nem is minden egyes körútban, de azok átlagában – akár mint revenue ki kell hogy adassék – akár mint tőke-accumulatio kell hogy működjék.

I és II-ben az előlegezett tőkeérték mozgása szerepel. III-ban az *értékesített* tőke áruformában a kiindulási pont. A mozgása csak a pénzzé való átalakulás után ágazik szét *tőke-* és *revenue-*mozgásra.

G' mint I-nek végpontja a körfolyamaton kívül G-nek létét feltételezi, valamint P, mint II-nek végpontja, A-nak és Pm-nek létét. G vagy P az első pénzbeli, illetve produktív tőke lehet, mely a pódiumra kerül. III-ban

$$W' \left\{ \begin{array}{l} W - \\ - G' \\ w - \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} G - W < \frac{A}{Pm} \text{ ---} P \text{ ---} W' \\ g - w \end{array} \right.$$

W kétszer van a körfolyamon kívül feltételezve, mint *idegen áru idegen kézben*. E tulajdonságánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy mint a körforgalom *általános* formája, mint mozgási formája úgy a társadalmi tőkének, mint az ezáltal termelt többletértéknek. W–W magába foglalja úgy a produktív, mint az egyéni fogyasztást, amely termékrészei W-nek más-más szerepet fognak játszani, a szerint, amint a társadalmi ösztőke, vagy az egyes egyéni tőke mozgásaként szemléljük. Ezen forma W'–W' tehát mindenkép az egyéni

tőke körútján kívül a más egyéni tőkék átalakulásainak összefonódásaira utal. Mig III-ban a tőkeérték mozgása csak egy része az össztermék mozgásának, addig I és II-ben W' mozgása csak egy *mozzanat* az egyéni tőke körútjában. $W-W$ mozgás feltételezi, hogy a többlettermék tőkésítendő részében a produktív toldalék-tőke anyagi feltételei megvannak, azaz hogy a többlettermék mindjárt a *toldaléktőke-funkcióra alkalmas alakban termeltetik!* (Ouesnay is $W-W'$ -et és nem $p-p$ -t választ $G-G'$ ellentétéül.)

A körforgalmi folyamat 3 alakja (Figuren). Ha C_k az összforgalmi folyamatot jelenti

I. $G---W---P---W-G'$

II. $P---C_k---P$

III. $C_k---P (W')$.

Az összfolyamat, mint a termelési és forgalmi folyamat egyiségeként mutatkozik. Az érték értékesítése az indító motívum, a cél. — A három forma egymástól való különbözősége csak a megfigyelőre subjektíve létezik, míg a valóságban azonban minden egyes egyéni tőke mindhárom formában egyszerre működik. A példákban feltettük, hogy a tőkeérték, mint egész összérték, egyszer *egészen* mint pénz, — *egészen* mint produktív, *egészen* mint árutőke lép fel. Mikor minden állapot nemcsak feltételezi (a múltban t. i.) a másik kettőt, de ki is zárja. Pedig az a 10.000 font fonál, ami most esetleg mint árutőke a piacra kerül, valóságban nem az egész össz-tőke, hanem annak csak egy *része*. Tehát a tőke megoszlása teszi lehetővé e folyamatok egymás mellett való lefolyását.

e különös körutak képezik az összefolyamat mozzanatainak úgy egymásmellettjét, mint egymásutánját. Ez az *összfolyamat folytonossága*. Az egyes foglalkozási ágakban (mezőgazdaság, heringhalászat) az egyes egyéni tőkére vonatkozó *megszakítás* nem rontja le az összefolyamat *általános* formáit. – Ha a társadalmi tőke értékforradalmat szenved, az egyéni tőke elpusztulhat. Minél gyakoriabbak a forradalmak, annál inkább lép háttérbe a normális productió az abnormális spekulációval szemben, ami az értéknek — mint tőkének — a nyert és mozgása alatt kiélesedett *önállósulását bizonyítja*. Bailey szerint csereérték – érték, azaz áruértékek nem hasonlíthatók össze, ha nem aktív csereértékek. De elfelejti, hogy az érték csak annyiban tőkeérték, amennyiben *különböző fázisokban* önmagával azonos. Ha a termelési elemekben változás állott be, akkor egyrészt G–G', másrészt P–P' és W–W is megváltozik. A termelési eszközök áremelkedése pénztőke lekötését, azok esése, – ennek felszabadulását eredményezi. Az ugyanazon termelési ágban alkalmazott egyes tőkékre való hatás, – melyet a termelési elemek áremelkedése vagy sülyedése okoz – nagyon különböző lehet) a szerint, hogy éppen melyik állapotban van, hogy pl. W–G az árváltozás előtt vagy után ment-e végbe. Az a Pm, amely a körfolyamatba újonnan belép, a pénzzel szemben mint „*áru*” jelentkezik, *közömbös* azon termelési folyamat jellege, melyből származnak ; szintúgy a pénz és „világpénz”. Mihelyt G–Pm folyamat be van fejezve és csak az ipari tőkének egyik létezési alakja. A Pm mint kereskedői tőke áll szemben az ipari tőkével — amelyet bár a *kapitalistikus* forgalmi folyamat *egyes részleteinek* megvilágításánál alkalmilag felteszünk, —itt azonban az általános analízisnél közvetetten eladást veszünk alapul tőkés és tőkés közt.

$$\text{II } P \text{ --- } W' \left\{ \begin{array}{l} W \text{ --- } G \\ \text{--- } G' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} G \\ \text{--- } W < \frac{A}{P_m} \\ w \text{ --- } g \text{ --- } w \end{array} \right. \text{--- } P \text{ --- } (P')$$

$$\text{III } W' \left\{ \begin{array}{l} W \text{ --- } G \\ \text{--- } G' \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} G \text{ --- } W < \frac{A}{P_m} \\ \text{--- } P \text{ --- } W' \\ w \text{ --- } g \text{ --- } w \end{array} \right.$$

1. habár a vevő részéről G–W (P_m) az eladó részéről mindig mint W–G jelentkezik – ez nem mindig *tőke* átalakulások összefonódása, mert pl. lehet rabszolgamunka eredménye.
 2. Nem áll, hogy azon meghatározott működési formának, melyet az egyes egyéni tőkében előforduló átalakulás ölt, a másik tőkében *mindig az ellenkező* átalakulási forma feleljen meg.

Természet, pénz- és hitelgazdaság nem egyenértékű fejlődési fázisokat jelképeznek. A *kapitalistikus* termelésnek alapját a vevő és eladó közti pénz viszony teszi – mely nem a forgalom módján, hanem a termelés társadalmi jellegén alapszik.

A tőkés célja, hogy az ő kínálata nagyobb legyen keresleténél: keresletének maximuma C–c + w, kínálata azonban c + w + m, tehát nagyobb. Ha kereslete és kínálata egyenlő, nem értékesíti a tőkét. Ha ösztőke = 5000 £ fix: 4000, forgó: 1000 £, kell, hogy a forgó 5-ször megforduljon, hogy az egész egyszer (egy évben). Ha az álló tőke 10 évenként megújítandó 10 % évi amortizációval, marad 3600 £ álló tőke. Bár egyszeri megfordulásnál egy évben 5000 £ marad a tőke, az előlegezett tőke = az évi kereslettel; mégis az állandó része csökkennék a forgó rész növekedése mellett.

M eg fordulási idő. A termelési eszközök termelési ideje

1. a termelési eszközül való szereplés idejét, 2. a folyamat szüneteit, 3. azon időt is foglalja magában, midőn a termé-

kek már produktív tőkét képeznek ugyan, de a folyamatba be nem léptek. Ilyenkor a produktív tőke *latens*; midőn t. i. a termelési sphaerában van, de még nem működik. Azon idő, mely alatt a termelési eszközök *latens* módon hevernek, se értéket, se többletértéket nem termelnek, de előbbre viszik evvel is a termelést, aminthogy a gép is nemcsak azon időmértékben ruház át értéket a termékre, melyben dolgozik, hanem abban is, melyben *nem dolgozik*. Mindig csak szabályos, periodikus megszakításokról van szó.

Bármilyen viszonyok közt haladja is túl a termelési idő a munkaidőt, ezen idő alatt a termelési eszközök nem szívnak fel munkát, tehát többletértéket sem, Innen a tendencia a túlhaladás időközének *lehető megrövidítésére*.

Minthogy a tőke a forgalmi idő alatt nem termel még egyszerű *értéket* sem, annál nagyobb lesz tőke termelékenysége, minél közelebb áll a forgalmi idő a zérushoz. A tőke körforgalmi folyamata negatíve korlátozza az értékesítési processust, melyet néhány jelenség: 1. hogy az idő a nyereség meghatározásánál pozitív okként szerepel, 2. hogy forgalmi idő látszólag megfordulási idő, 3. az accumulált tőke áttétele megnövekedett variabilis tőkévé a forgalmi folyamatban történik. – W–G és G–W nemcsak időben, hanem térben is különbözhetnek, ezért van szükség úgy termelési – mint forgalmi – ügyvivőkre. W–G' tartamát korlátozza az áru tartóssága; a gyorsan romló áru nem alkalmas kapitalistikus termelésre.

Forgalmi költségek. I. tiszta forg. költségek. 1. A vétel és eladás ideje. Azon idő, melyen keresztül a tőkés mint eladó, illetve vevő a piacon időzik, üzleti idejének szükséges része. Ha egy hasáb fával befutok, nem az égést, hanem a fát használok fel meleg képzésére. Így az árucserre vagy piaci

alku, – mely pedig időbe és munkába kerül, – *nem növeli az értéket*, csak átalakítja, ami azonban az ügyvivőt nem készíti arra, hogy a tőkés szép szemeiért ingyen” járj on közbe. Egy kereskedő (ő itt egy *ügyvivő* az eladás és vételre vonatkozólag) *sok* termelő eladási erejét megrövidítheti. Ha őt *bérmunkásnak* (!) vesszük, akkor – ha 10 órában 2 a többletmunka – ez $\frac{1}{5}$ *pozitív* haszon a tőkésnek, mert a tőkeértékesítésnek a *negatív* korlátai szűkülnek. Az egész kiadás úgy tűnik fel, mint a tőkekiadás megnövekedése, esetleg egy „gép” számára.

2. *Könyvvitel*. A könyvvitel költségei ugyancsak a forgalmi költségekhez tartoznak, bár más legyen is ezúttal alakjuk. *A folyamat ezen ideális összefoglalása, ezen ellenőrzés annál szükségesebb, minél inkább megy végbe a folyamat társadalmi fokozaton és veszti el individuális jellegét*. Szükségesebb a kapitalistikus, mint a paraszt- vagy kézműves-gazdaságnál, de még a kapitalistikusnál is szükségesebb a *közös* gazdaságban.

Ez a hely mutatja, hogy milyen a második kötet tulajdonképeni jelentősége. Egy schéma ja akart lenni az egész társadalom gazdálkodásának akkorra, mikor már a termelési eszközök *társadalmi tulajdont* fognak képezni. Csatlakozhatunk akkor Marx azon kijelentéséhez, hogy akkor valóban e kötetre vonatkozólag alig lehet szó másról, mint *formai jelentőségről*.

3. *Pénz*. Maga a termelés társadalmi formája kívánja meg, hogy az áruk bizonyos része mint arany és ezüst folyton a forgalomban „tanyászszanak” és így a társadalom gazdagságának azon részét képezzék, melyet – mint a *társadalom összforgalmának költségeit* – a forgalomnak fel kell áldozni.

II. *Megőrzési költségek.* Az érték pusztán alaki változását eszközölő forgalmi költségek az értékképzésbe be nem folynak. Más természetűek azonban azok, melyek produktív jellege csak a forgalmi forma alatt rejtőzik. Ily költségek, melyek az árut drágítják, anélkül, hogy használati értékét fokozzák – a tőkésre nézve a gazdagodás forrásai.

1. *Készletgyűjtés általában.* A termelési és fogyasztási folyamat közti időben lévő termék = készlet. A $W-G'$ állapotban való hosszas időzés céltalan dolog, miért is minél gyorsabban lebonyolítandó. Míg $G-W$ szempontból kell, hogy legyen mindig készlet. Ezek is költségek, de míg a sub I. alatt felsoroltakkal nem egyeznek abban, hogy értékátalakulást nem eszközölnek, egyeznek abban, hogy értéknövekedést sem hoznak létre, csak az érték lassú csökkenését teszi lehetőleg még lassúbbá. A készlet a produktív tőke, az individuális fogyasztási alap és az árukészlet formáiban létezik. Smith Á. a készlet formáját magával a készlettel zavarja össze és azt hiszi, az csak a kapitalistikus termelés egyedüli jellemvonása. A produktív tőkében tehát a termelési eszközökben lévő készlet is kell, hogy túlhaladja a napi vagy heti szükségletet, ez tehát relatíve csökkenhetik, míg abszolút növekedik. Minél bizonytalanabb azok beszerzése, annál nagyobb e latens-készlet. 1. A belföldi nyersanyag-termelés (pl. szén), 2. a közlekedés költséges volta, 3. a hitelrendszer fejlődött foka, 4. a mezőgazdasági termények periodikus termelése nagy mértékben szabályozzák, illetve befolyásolják a nagy vagy kisebb készlet beszerzésének szükségét.

2. *A tulajdonképeni árukészlet.* A kapitalistikus termelés folytán az áru a termék általános formájává lesz. Ez csak változott társadalmi formája a készletnek, ha az árukészletnek nemcsak relatív, hanem abszolút mennyisége is

növekedik, – ez azért van, mert a kapitalistikus termelés az össztermék mennyiségét is megnagyobbítja. Az árukészlet megőrzéséhez szükséges épületek, edények stb. mint költségek *nem* nagyobbítják a megőrzött áru értékét *akkor*, ha a készletképződés stagnációnak a következménye. Mert készletképződés nélkül egyáltalában – áruforgalom sem képzelhető. A készletképződés szükséges, hogy az áru eladathassék és pedig meg kell haladnia a közepes keresletet. Elegendőnek kell lennie azon időre, míg az árukészlet megújítható. A készletképződés költségei a társadalom gazdagságából levonandók, bár ép annak létfeltételét teszik. Csak a mennyiben készletképződés ily feltétel, annyiban normális. Ellenkező esetben az áruk realisatiójánál értékvesztéssel jár. Minthogy a normális és anormális stagnáció formailag hasonló, könnyen össze is téveszthető. A készletképződés költségei: 1. a termékmennyiség csökkenése; 2. a minőség rosszabbodása; 3. a termék fenntartására fordított munka.

III. *Szállítási költségek.* A dolgok használhatósága csak a fogyasztásban érvényesül, tehát a fogyasztó-sphaerába kell hogy vétessék. Csak úgy kész a fogyasztásra. A szállítási iparvállalatokba fektetett tőke a szállítási munka által értéknövekedést idéz elő, ezen növekedés a szállítási ipar termelékenységével és az áru értékével fordított arányban áll, egyenes arányban a távolsággal és az áru súlyával vagy nagyságával.

6. A tőke megfordulása.

I. A megfordulási idő és a megfordulások száma. II. (P–P)-ben, a reprodukció folyamata *tényleg*; I. (G–G')-ben csak annak *lehetősége* jut kifejezésre; III. (W–W')-től abban különböznek, hogy mindkettőben az előlegezett és nem az értékesített tőke kezdi meg a folyamatot. A *megfordulási idő* a termelési és körforgalmi (körút) idejének összegében van adva. A mérsékelt égalj földtermékeit véve alapul, a megfordulási idő egysége = egy év = U, ha a tőke megfordulási ideje U-3 hónap és *megfordulásainak száma* n, akkor $n = \frac{U}{u} = \frac{12}{3} = 4$. Azaz a tőke háromszor fordul meg egy évben, ha n = 3- ilyenkor a megfordulási időt egy év többszörösei szerint számítjuk.

Álló és forgó tőke közti formai különbségek. A tőke egy része a termelési berendezésekben fixírozva van, pl. egy gép oly mértékben ruházta át a saját értékét a termékekre, amely mértékben elhasználódása által értékéből vészit. Bár ez a tőke is forgalomban lévő tőke, mégis, minthogy mindaddig, míg egész értéke át nem ruháztatott, fix marad, – a tőke többi forgó és folyó részeivel szemben – ezt álló tőkének nevezzük; ennek csak az értéke forog, amely tulajdon-sága egyezik pl. a szénnel, mely nem anyagilag, csak értéki-leg megy át a termékbe, de azért a szén mégsem álló tőke.

A gép mint termék, még forgó tőke, mihelyt megveszik és dolgoznak vele, álló tőkévé lesz, minél lassabban használódik el, annál tovább marad benne állandó tőkeérték lekötve. Az álló és forgó volta valaminek nem függ annak tulajdonságaitól, csak szerepétől; igavonó állat álló, hizott állat forgótőke. A termelési eszközök hosszabb lekötöttsége a termelés ideje alatt – ha egy termelési periódusról van szó – még nem teszi azokat álló tőkévé (pl. vetőmag). Az álló tőke értékének kettős léte van, az egyik rész csökken, amint az elhasználódás előrehalad, a másik rész nagyobbodik, amint az áruk lassan pénzzé válnak. A nyersanyag, mely a termelés folyamán egészen felemésztődik, értékét ^ «en a termékre ruházza. Hasonlóképpen a munkaerő, mely a termékkel együtt írja le a forgalmi sphaera két átalakulási mozzanatát. Bármilyen legyen is a munkaerő és az állandó tőke többi „nem álló” részeinek (t. i. a termelési eszközök) vonatkozása az értékképződésre – megfordulásuk közös természeté folytán az álló tőkével szemben a forgó vagy folyó tőkét képezik. Az a közös természetük t. i., hogy megújíttatásuk soha megszakítást nem szenved, hanem folytonosan közvetíti ezen folytonosságot a termék állandó megfordulása.

1. Az álló és forgó tőke közti formai különbség a *‘produktív tőke* különböző megfordulási módjaitól ered. De nem áll ezen ellentét sem a pénzbeli, sem az árutőke keretén belül, mert ezek igenis *forgalmi* tőkék (Cirkulations-Kapital) a produktív tőkével szemben, de nem *forgók* (cirkulirendes Kapital) az állóval szemben.

2. Az álló tőke egyszeri megfordulása a forgónak többszöri megfordulását foglaltatja magában.

3. Az álló tőke egyszerre előlegeztetett és csak lassan vonatik ki a forgalomból. Értékének egy része folyton forog

az áru értékében, de megújítása csak teljes elhasználtatása után történik.

4. A forgó tőke megújítása ezzel szemben folyton tart.

Megfordulási ciklusok. Az előlegezett tőke össz-megfordulása nem más, mint alkatrészei megfordulásának átlaga. Az állandó tőke részeinek különös (sonder) megfordulásai tisztán mennyiségi különbségre csak akkor redukálhatók, ha $G-G'$ vétetik alapul. A fix tőke megfordulása hosszú évek ciklusát foglalja magában, de azért a megfordult tőkeérték nagyobb lehet az előlegezett tőkénél a folyó tőke többszörös megfordulása következtében. Az előlegezett tőkeérték megfordulása tehát nem egyezik a reális alkotó részek reprodukciójának idejével. Az egyszerre előlegezendő tőke (pénz) fordított arányban áll a fizetési periódusokkal. A munkaerőnek és a nyersanyagoknak pénzürtékké való visszalakulása egy időben történik ugyan, de a pénznek egyrészt munkaerővé, másrészt nyersanyaggá való válása külön-külön megy végbe a fizetési határidők különbözősége, hitel stb. folytán.

Elméletek az álló és forgó tőkéről. (Physiokraták és Smith A.) Quesnay „avance primitiv” és annak egyedül az árendára vonatkozó fogalmai Smith A.-nál a forgó és álló tőke alakját öltik. De ő a kereskedelmi tőkét veszi példának ott, ahol egyedül a produktív tőke megfordulásainak különbözőségeiről kellene hogy szó legyen. Smith A. forgó tőkének nevezi azt, amit Marx *forgalmi tőkének* nevez a productív tőkével szemben. Smith itt a tőke értékét érti, a mely a forgalmi processusban van (árutőke és pénzbeli tőke), mert szerencsétlenül oly példát választ, hol az egyáltalán nem szerepel, mint productív tőke. „The capital of merchant is althogether a circulating oapital”. A kereskedői tőke *általában véve* mint forgalmi tőke a productív tőkével *szemben* áll és így mint

annak alkatrésze (forgó tőke) nem szerepelhet. „(Some.) Instruments of trade – yield a revenue or profit without changing masters – may very properly be called fixed capitals” (II. 174. lap). E szerint egy rézbányában csakis fix tőke volna – nem gondol arra, hogy az álló tőke összes alkatrészei, – úgy a forgó, mint az álló tőke – *mint productiv* tőke állnak szemben a forgalmi tőkével (áru-pénzbeli tőke). Smith az adás-vevést W–G–W folyamatot egy kalap alá foglalja a termelési elemeknek terméké válásával. Smithnek álló tőke az, ami, hogy jövedelmezzen, kell hogy *elhagyja a termelő kezét*. Pedig a tőke nem azért álló, mert a munkaeszközökben fixírozva van, hanem mert a munkaeszközökre kiadott *értékének egy része* ezekben fixíroztatik, míg *egy* más rész mint a termék értékalkatrésze forog. Smith azt a hamis látzatosat kelti, mintha a? álló tőke *értéke* nem forogna, pedig Ő maga már előbb kifejtette annak természetszerű felhasználódását. *Forgó tőke az, mely a termékben egész értékével szerepel. Smith ezt összehaverja az áru- és pénzbeli tőkével, mely kettő pedig forgalmi tőke szemben a productiv tőkével, de nem forgó tőke szemben az állóval.* Smith szerint a vetőmag, ha *gazdát cserél*, forgó, ha nem, álló tőke! Pedig mindkét esetben forgó tőke, mert a termelés érdekében felemésztyődik. De ezen pótlás által – akár visszatartok *egy* részt, akár eladom az egészet és új magot veszek – egyik esetben sem lesz *nyereség*. Ennek itt semmi helye. Míg ha a termék újra termelési eszközül szolgál – tehát *gazdát épen nem cserél*, – forgó tőke. Mert az *értéke egészen átment volt a termékbe és ujjal volt helyettesítendő*. Marx szerint hasonló tévedés, melyet azonban *egy* helyen Smith maga is bevall, – hogy a tőke álló voltát, mint a tárgyak objectiv tulajdonságát állítja oda, pl. *egy gép, mielőtt a gyáros eladja, árukészlet*

(mely eladásra *van szánva*) *se álló, se forgó tőke*, aki megveszi, annak álló tőke. Az árutőkének neve nála *forgalmi tőke*, minthogy ezt a – csak a productív tőke keretén belül létező – forgó tőkével keveri össze, a munkaerő nála nem talál rubrikára. Hibája Smithnek, hogy 1. fogyasztási alap, 2. álló-, 3. forgó tőkére osztja a társadalom gazdagságát. Pedig Marx számára csak 1. fogyasztási alap, 2. „tőke” megkülönböztetés létezik. Hogy Smith azt mondja, hogy minden álló tőke forgóból származik, ez fentebbi tévedéséből magyarázható. Smithnek társadalmi szempontból részben igaza van, hogy a termékek, ha csak nem hasznavehetetlenek – kell hogy eladatásuk után fix tőkét képezzenek. De ez csak a termék természetétől függ, mely fogyasztásra is szolgálhat. Egy épület a vállalkozónak, aki építette t. i., elidegenítési célból nem fix tőke, de aki megveszi, annak kell, hogy az legyen. A munkás élelmiszere Smithnek forgó töve, 1. mert a forgalmival zavarja össze, 2. mert a physiokraták kísértik. – Hogy a munkaerőre kiadott tőke folyó, azaz forgó, ez irreleváns arra a szerepre vonatkozólag, *melyet* a munkaerő az értékesítési processusban játszik. Az állandó és változó tőke közti különbség megértését Smith az által teszi lehetetlenné, hogy a munkaerő helyett az *élelmiszert* állítja oda, mely pedig a productív tőke többi elemeitől csak anyagilag különbözik.

Ricardo szerint: álló tőke = munkaeszközök; folyó tőke = munkára kiadott tőke. 1. A jelenségek felületes szemlélete az álló tőke különböző tartalmát és az állandó megváltozó tőke szerves összeállítását könnyen egyértelműnek veszi, 2. a mintaanyag (nyersanyag) Ricardonál logice sem az álló, sem a forgó tőke oldalán elő nem fordulhat, hát egészen elmarad.

1. A variabilis tokét az jellemzi, hogy többletértéket

termel. Természetes, hogy ezen az állandó tőkével való különbség rögtön elenyészik, mihamint az egész dolog csak a *forgalmi folyamatai* szempontjából vizsgálhatók.

2. Fontos az, hogy itt érték cserélődik ki – hogy pénzben vagy természeti alakban, az mellékes – egy *értéktermelő* erővel szemben. Nem a munkaeszközök kisebb-nagyobb tartóssága, hanem azoknak a termelési folyamatban játszott szerepe lényeges azok álló vagy forgó tőkei minőségére nézve. A *munkafolyamat* szempontjából az anyagokkal és munkaeszközökkel mint tárgyi tényezőkkel szemben a *munkaerő* mint *személyes* tényező áll szemben. Az *értékesítési folyamat* szempontjából a munkaerő mint variabilis tőke azokkal mint *állandó* tőkével áll szemben. „According as capital is rapidly perishable and requires to be *frequently* reproduced or is of *slow* consumption, it is classed under the heads of *circulating*, or *fixed* capital.” (Ricardo Principles 27. lap.) „*A division not essential*” Ricardo szerint (még az a physiokratáknál mint fontos megkülönböztetés szerepelt.) A munkaerőnek mint forgó vagy folyó tőkének megkülönböztetése másodrendű dolog, ezáltal *munka* és *nyersanyag* egyenértékű részei a tőkének, tehát állandó és variabilis tőke egy rubrikába kerül, azután, ha szembe is állítatnak, ez nem az *értékesítési folyamat szempontjából* történik. *Smith* confuziója ezeket eredményezi:

1. az *álló* és *forgó* tőke közti különbség összezavartatok a produktív és *árutőke* közti különbséggel. 2. minden forgó tőke a munkabérben kiadott tőkével azonosítatik (I. St Mill) 3. a konstans és variabilis tőke közti különbségek tisztán az *álló* és *forgó* tőke különbségekre redukálhatván – egészen elmaradnak 4. álló és forgó tőke – felmondás nélküli és előre felmondott tőke.

A *mwikaperiodus*. Oly munkaidő, melyet számos összefüggő munkanap alkot, azaz egy összefüggő termelési actus. A fonálgyáros egy hét alatt megfordíthatja a forgó tőkét és újra kezdheti, a lokomotív-gyáros esetleg 3 hónapig kénytelen előjegyezni új forgó-tőkét, míg pénzt lát, a megfordulás gyorsulásában való különbség mindenestre összefügg a periódussal. De itt az álló és forgó tőke közti különbség a maga gyakorlati jelentőségében mutatkozik, egy gőzgép akár pamutfonalat, akár lokomotívet hoz létre *álló* tőke marad, akár gyorsabban vagy lassabban szivárog vissza az értéke. Ezzel szemben az előlegezendő *forgó* tőke mennyisége a periódus hosszával emelkedik, de *nem* vele *arányosan*, a tőke *tovább* előlegezendő, azaz nagyobb része van a termelési folyamatban lekötve. A termelési technika javításai megrövidíthetik a munka-periódust, de ez megint nagyobb álló tőkeberuházással jár. Az álló és forgó tőke megkülönböztetések tehát azon szerepből folynak, melyet azok a munkafolyamatban játszanak.

A termelési idő. A termelési processus hosszabb a munkaprocessusnál, (pl. a bevetett mag, a szállítandó fa, a bőrcserzés)– minél jobban emancipálódik a folyamat a természet erőtől, annál inkább rövidíthető meg mesterségesen. Az a *mezőgazdaságban* tapasztalható körülmény, hogy a munkaperiodus igen kicsiny a termelési periódushoz képest» annak a vidéki kis iparral való társulását eredményezi, de annak kapitalistikus kezelése a mezei munkás helyzetét mind rosszabbítja. Itt az álló tőke élettartama nagyban különbözik az ő productiv szereplésétől. Az ugarnélküli terményváltó gazdaság ugyan képes munkát és munkaeszköz-funktiót egyenletesebben szétosztani az év folyamára, de nagyobb tőke alkalmazását kívánja meg. A gazdaság üzleti tőkénének

nagy része a készletben van, melynek nagysága a piaci viszonyoktól függ. Az a körülmény, hogy a tőke mily mérvben előlegezendő, részint oly tényezőktől függ, melyek a termelési folyamat, – részint olyanokból, melyek a forgalmi processus sajátjai.

A megfordulási idő = termelési + *forgalmi idővel*, melynek legfontosabb része az *eladási idő*, melyben a tőke mint árutőke szerepel. Ez annál hosszabb, minél távolabb van a piac; a piac távolsága a közlekedéssel megrövidülhet, viszont relative meghosszabbodhatik; de másrészt lehetővé válik a világpiacon számára való dolgozás. A *vételi idő* az, mely alatt a tőke kell, hogy pénzalakban visszaszivárogon a produktív tőke elemeibe, itt fontos az a mérv vagy mennyiség, melyben kell, hogy az előlegezett tőke egy része *pénzalakban* szerepeljen és pedig az áru – és productív tőkealakkal egyidőben.

A megfordulási idő hatása az előlegezett tőke nagyságára. Legyen a munkaperiodus = 9 hét, a forgalmi idő = 3 hét, tehát a megfordulási periódus 12 hét = 3 hónap. De úgy, hogy minden 3 hónapban 3 *hétig szünetel* a termelés. A produktív tőke = 900 £. Esik egy hétre 100 £. Ha akarjuk, hogy a termelés ne szüneteljen, azt csak úgy érhetjük el, ha a termelés mérvét megszorítjuk, $900 : 12 = 75$ esik egy hétre, 225 £-al $\frac{900}{4}$ -el kevesebb, a mely felszabadult rész úgy viszonylik az ösztőkéhez, mint a forgalmi idő a megfordulási időhöz = $\frac{1}{4}$ ha a termelés fokának eme megszorítása nem lehetséges, több forgó (pót) tőkét (itt 300 £-al többet) kell alkalmazni. 1. Az első megfordulási periódusban még a 900 £ és 300 £ megkülönböztethetők a másodikban (a 13-ik hét eleje) már keresztezik egymást. Ez csak abban az esetben kerülhető ki, ha azon kivételes esetet tesszük fel,

hogy munkaperiodus = forgalmi periódus. 2. A tőke, mely a munkaperiódus alatt működött, a forgalmi periódus alatt hever. A pót-tőke nagysága nem az évi forgalmi időtől, csak annak a megfordulási időhöz való viszonyától függ. 3. A megfordulási idő meghosszabbodása pót-tőkét nem kivan, ennek csak feladata a forgalmi idő által a munka processusban támasztott hézagokat kipótolni. 4. A tőke visszafolyásánál egy rész fenntartandó a munka fizetésére, míg a másik rész *producta v készletté* válhatik.

A pót-tőkének az első munkaperiódus alatt részben már állandó forgó-tőke alakban, részben pénzben már előlegezve kell lennie, míg a *productiv* tőkébe beléphet. Ami az előlegezett tőkének eredeti és pót-tőkére való bontásával eléretik, az az, hogy az előlegezett tőkének mindig egyforma nagyságú része szerepel mint *productiv* tőke. Hogy 1000 £ állandóan a termelési processusban lehessen, 2000 £-nak kell egészben előlegezve lennie. Vagyis egy rész csak azon feltétel alatt szerepelhet *állandóan* mint *productiv* tőke, – hogy egy más rész áru- és pénztőke-alakban a termeléstől ép oly állandóan elvonatik.

a) ha a forgalmi idő = a munkaidővel, vagy ha nagyobb, de annak többszöröse, eredeti és póttőke egymást felváltják;

b) ha 1) a forgalmi idő kevesebb a munkaidőnél, vagy 2. ha nagyobb, de annak nem többszöröse, keresztezés és *felszabadulás* forog fenn. – Természetes, hogy csak „b”-nek van gyakorlati jelentősége; a felszabadult tőke a termelés előrehaladásával nagyobbodik. – Mindez természetesen a termelés *folytonosságát* szolgálja mint célt. Engels szerint Marx az ezen folytonosság céljából történt felszabadulásnak túlságos jelentőséget tulajdonít; hogy a termelés félbe ne szakadjon, ahhoz pénz kell, hogy visszafolyjon, hogy most

már felszabadult vagy nem, az Engels szerint mellékes. – Ha a termelés félbeszakad, nincs felszabadulás. Tény az, hogy az ipari tőke egy jelentékeny részének mindig pénzalakban kell szerepelnie, egy még jelentékenyebb részének meg időközönként kell pénzalakot öltenie.

1. Tegyük fel a termelés fokának azonossága, a termelési eszközök és termékek árának azonossága mellett, hogy a forgalmi, úgy a megfordulási idő is változik.

Ha a forgalmi idő megrövidül, akkor pl. a 900 £ tőke 800 £-ra redukálódik, minek folytán 100 £ egészen kivonatik a forgalomból, mert a tőke megfordulásához nincs rá szükség. Ez feloszlik 20 £ hetibér-pénztőkére és 80 £ feles termelési készletre pl. a pamut, mely annyival hosszabb ideig fekszik a pamut-kereskedőnél, minél rövidebb ideig kell, hogy feküdjék, – a megrövidült forgalmi periódus folytán a gyáros raktárában.

Viszont, ha a forgalmi idő megnyúlik és így az egész megfordulási periódus is, pót-tőkét kell a tőkésnek felvennie és így nyomást gyakorol a pénzpiacra, kivéve, ha hitelre kap termelési anyagot.

2. Minden egyéb tényező változatlan, csak a *termelési anyagok árváltozása* forog fenn. 720 £ termelési anyag -f 180 £ munkába = 900 £; ha a termelési anyag ára felére süllyed, akkor az ösztőke 540-re apad, mi 360 £ felszabadulást jelent. A termék piaci árának változása: ársüllyedésnél a tőke egy része elvész a forgalomban, ha véletlen conjuncturák okozták directe, ha tényleges értékváltozás van, indirecte nyer a vevő. Áremelkedésnél nem előlegezett tőke-rész folyik vissza a forgalomból.

A variábilis tőke megfordulása.

I. A többletérték évi részlete (Rate). Úgy tekintjük,

mintha a forgalmi tőkét csakis a variabilis alkatrész tenné ki. Az évi többletérték összegének viszonya az előlegezett variabilis tőkéhez a többletérték *évi részlete* ($\frac{5000}{500} = 1000\%$), mely egyenlő a variabilis tőke által egyetlen megfordulás alatt termelt többletértékkel szorozva a megfordulások számával.

A többletérték mennyisége adott részlet mellett nem az egy évre előlegezett, de az egy év alatt *alkalmazott* tőke szerint alakul. Az évenként egyszer megforduló 5000 £-nál (B) épen akkora, mint a 10-szer megforduló 500 £-nál. (A) Az alkalmazott tőke mindkettőnél 5000 £, tehát a részlet 100 % évi részlet = M' , a valódi (itt 5 heti) részlet = m' , megfordulások száma = n ; $M' = \frac{m' \cdot v \cdot n}{v} = m' \cdot n$, ha $= n = 1$; $M' - m'$; $M' < m'$, a mint $n < 1$.

Tehát az évi többletérték egyenlő a valódi többletérték szorozva a megfordulások számával. $M' = m' \cdot n$; minthogy $m' = \frac{\text{többletérték mennyisége}}{\text{a variabilis tőke}}$ lesz $M' = \frac{m \cdot n}{v} \cdot 500 \text{ £}$ azáltal hogy 10-szor megfordult, egy tízszer akkora tőke munkáját végezte.

II. Az egyes *variabilis tőke* megfordulása. Úgy A-ra, mint B-re nézve az első 5 hét végén 500 £ előlegeztetett és kiadatott. Ugyanekkor a munkaerő úgy A-ra, mint B-re nézve az alkalmazott variabilis tőke értékét nemcsak megtérítette, de még ugyanakkora többletértéket is termelt. Még azonban ezen újabban előlegezendő 500 £ A-nál eredeti pénzalakjában létezik, addig B-nél oly alakban van, mely mint variabilis tőke nem működhetik. B-nek abból a meglevő 4500 £-ból kell tovább előlegezni. A-nak egy évre csak 500 £ kell, B-nek 5000 £. A és B évi többletérték részletei tehát kell, hogy úgy arányuljanak, mint azon variabilis pénzbeli tőkék nagyságai, melyeket előlegezni kellett, hogy ugyan-

azon munkamennyiséget lehessen mozgásba hozni. (A különbség csakis a megfordulási periódusban rejlik.)

$$A : \frac{5000 \text{ n}}{500 \text{ v}} = 1000 \% ; B = \frac{5000 \text{ m}}{5000 \text{ v}} = 100\%$$

$$d\delta : 500\text{v} : 5000\text{v} = 1 : 10 = 100 \% : 1000\%.$$

Az, hogy a megtérült érték előbb vagy utóbb ölt-e pénzalakot, az a többletérték termelésére nézve irreleváns, csak az *egy évre egyáltalán előlegezendő* tőkemennyiséget változtatja és evvel az évi többletérték részletét.

III. A variabilis tőke megfordulása *társadalmilag* tekintve. A is B is hetenkint 100 £-ot fizet 100 munkásnak> tehát 50 hétre 5000 £-ot. Míg 1. azonban A a munkásokat saját értékalkotásuk, saját terményük értékének pénzbeli alakjával fizeti, addig B-nél a pénz csak fizetési eszköz, de nem a munkásnak megaranyozott munkaterméke. 2. a munkás, ki élelmiszert vesz, pénzt ad ugyan, de nem megfelelő árut, melyet e pénzen meg lehetne venni. Product iv tőke állandóan elvonatik a piactól és egy pénzgyenértékkel pótoltatik, emelkedik a fizetéképes kereslet, emelkednek az árak, gyors kiterjeszkedés, majd krach. 3. több megfordulás mellett a variabilis tőke akár állandó akár variabilis része – *részben* saját termékéből állhat.

A többlet-érték forgalma. Az A és B-re nézve úgy a saját fogyasztása, mint az álló tőke jókarban tartására szükséges költségek mint *előlegezett* tőke szerepelnek – míg B-nél azonban ez a tényleg, az eredetileg előlegezett tőke, addig A-nál a többletértéknek tőkeként alkalmazott reze.

I. *Egyszerű reproductió.* (A realizált többletérték óvenkint improductive fogyasztatik el.) Az arany- és ezüsttermelés azon határok között mozog, melyet a pénznek évi elhasználása, az áruk értékemelkedése stb. vonnak. G–W–P–G

az aranytermelés alakja, P-ből a termék a forgalomba kerül, de nem hogy onnét megint pénzalakban visszavonassák, hanem, hogy ott maradjon; a munkás saját terményével fizettetik, a mely pénz; ilyen az alakja a visszaszívargó álló tőkének, ilyen a többletértéknek. Az évi pénztermelés csak arra szorítkozik, hogy a pénzmennyiség egyenlő legyen azzal, amit a forgalom követel, + a forgalom terjedelmi változásainak kiegyenlítésére szükséges kincscsel. A tőkés annyi többletértéket dob a forgalomba áru tőke alakban, mint a mennyit productív tőke alakjában onnét kivon. De hol a pénz, mely e többletértéket megarányozza? Erre több meddő felelet adatott, pedig tulajdonképen *az egész kérdés nem létezik*. Az áruk forgalmához szükséges pénzmennyiségre nézve közbős, vajon ezen áruk értékében többletérték van-e, vagy nincs. Ha van kérdés vagy *probléma*, az az, hogy honnan van *az áruk forgalmához* szükséges pénzmennyiség? Erre az a felelet, hogy azt a pénzt, mely a többletérték megarányosodásához szükséges, *maga a tőkés-osztály dobja a forgalomba*, de nem mint tőkét, hanem mint saját egyéni fogyasztására szolgáló fizetési eszközt. Az első évben ezt mégis csak saját zsebéből kell, hogy fedezze és nem a munkások ingyen termeléséből. Úgy látszik, hogy ő csak 5000 £-ot dobott a forgalomba és 6000 £-ot vont ki abból, pedig ő 6000 £-ot dobott a forgalomba: 5000£-ot mint termelő; 1000 £-ot mint fogyasztó. Itt föltettük, hogy a fogyasztás = a többletértékkel, ez az egész tőkés-osztályra kétségtelenül áll egyszerit reproductionál. Eltekintve attól, hogy az évenként termelt árumennyiség forgalmára már előbb accumulait pénz szolgál, az áru-alakban termelt többletérték már ezért is talál pénzre az ő megarányozódására, mert másrésről többletérték termeltetik rögtön *arany* alakjában.

II. *Accumulatió és szélesebb alapon való reproductió.*

A többletérték nem individuális fogyasztás tárgya, hanem a productiv tőkéhez csatolódik, nagyobb tehát az árumennyiség is, mely a forgalomba taszítatik. E forgalomhoz több pénz kell, mint előbb kellett; ha nincs tartalék és a pénzforgalom sebessége sem fokozható, külföldre kell az árut eladni arany fejében. Arany és ezüst drága *forgalmi eszközök*, sok termelési és fogyasztási eszközt elvonnak a társadalomtól, (a hitel ezt olcsóbban végzi.) Az általános accumulációt véve szemügyre az tényleg vagy depozitumokból, állampapírokból vagy részvényekből áll, ami tulajdonképen nem pénz-accumuláció, mert hiszen hogy a tulajdonos vagy a hitelező adja-e ki a pénzt, az mellékes. Kincsképződés a kapitalistikus termelés *célja* soha nem lehet, mindig csak *tőkeképződésről* lehet szó – egyelőre latens alakban – hogy később productiv tőkévé legyen.

7. Az összes társadalmi tőke reproductiója és forgalma.

Ha az első könyv a kapitalistikus termelési folyamatot és a forgalomból egyedül a munkaerő adásvételét tárgyalta, a II-ik könyv a forgalmi folyamatban a productiv, – pénzbeli – és árutőke alakzatokat tárgyalta eddig, amint az egész tőkeérték egyidejűleg szerepel e három alakban. De mindkét könyv csakis az *egyéni tőkével* foglalkozott és nem a *társadalmi tőke* összeségével.

A pénzbeli tőke szerepe. 1. a pénz a tőke eredeti alakja, a primus motor. 2. a megfordulási idő és részeinek viszonyai szerint váltakozik az előlegezendő pénzbeli tőke, mely a productiv tőke nagyságát korlátozza. Az egyéni, mint a társadalmi forgalmi tőke a működő pénzbeli tőke terjedelmétől függ, anélkül, hogy benne abszolút korlátokra találna. A természeti tényezők legnagyobb mérvű kihasználása gyarapítja a productiv tőkét a pénzbeli tőke gyarapodásának szükségére nélkül. Azaz, *tudomány vívmányai a tőkésnek nem kerülnek semmibe!* (Kapital II. 346. és III. 56.) A termelési elemekkel (termelési eszközök, munka) a pénzbeli tőke adva van, de azon *mérv*, melyben termékképző szerepet ölt – változó. A menyiben a pénzbeli tőkének szükséglete a munkaperiódus hosszától függ, két körülmény határozza meg 1. hogy a

tőke *pénz* formában előlegezendő; 2. hogy a munka és termelési eszköz vonatik el a társadalomtól, anélkül, hogy pénzzé tehető termék nyújtatnék.

A physiokraták közül Quesnay helyesen ismerte fel a mezőgazdaság kapitalist jellemvonását. Egyetlen motívum a többletérték, melynek szülőhelye a termelés és nem a forgalom. Smith ezzel szemben hanyatlást jelez; nem ismeri fel a reproductionális folyamat jelentőségét, ebben csak az ő „forgó” és „álló” tőke megkülönböztetéseire lát illusztrációt.

Smith Ádám szerint munkabér, nyereség és földjáraadék, minden jövedelemnek forrása és különbséget tesz bruttó és nettó jövedelem közt a tőkére vonatkozólag, de elfelejti, hogy a jövedelem egy része sem nem bér, sem nem profit vagy földjáraadék, hanem tőke, melyet előbb előlegezni kell, tehát kell, hogy már eleinte létezzék. Smithnek álló tőke az, ami nyereséget hajt, a nélkül, hogy gazdát cserélne. Szerinte 1, az álló, valamint az annak fenntartásához szükséges vagy pedig fogyasztási tárgyak termelésében tevékeny forgó tőke a tőkés egyéni jövedelméből ki van zárva. 2, az egyéni forgó tőke része a társadalomnak. 3. míg az egyéni forgó tőke az egyéni tőkés jövedelmének részét nem képezheti, addig a *társadalmi* forgó tőke — fogyasztási tárgyakból álló része — a *társadalom* revenuejének része igen is lehet.

A társadalom évi terméke két részre oszlik: *termelési eszközökre*, ezeknek azon része, melyben csak a tőke értéke jelenik meg újra, sohasem revenue, hanem mindig tőke; de úgy a munkabérek összege, mint a tőkés nyeresége is — igaz, hogy a termelésben részt vett ágenseknek (munkás és tőkés) jövedelem, — de a *társadalom* számára megint csak tőke. Ezzel szemben a *fogyasztási eszközök* a kapitalistikus termelőnek, ki őket termelte és bírja, tőkét képeznek, míg a társa-

dalom szempontjából a revenue-nek részét képezik. Smith a csereértéket feloldja ($w + m$)-re. Smith szerint úgy minden jövedelemnek, mint minden csereértéknek örök forrása a munkabér, profit és földjáraadék. Persze, hogy aki nem vesz személyesen részt, nevezetesen nem vesz közvetlenül részt a termelésben, az fogyasztási cikkeit csak azoktól kaphatja, kiknél az első ízben jelentkeznek, az tehát ám/átszármaztatás, mert mindenki mégis csak sub titulo, király, pap, tanár, kéjhölgy, katona stb. kapja és ezen minőségében eredeti revenue-nek tekintheti. Miután Smith megmutatta igen helyesen, hogy a jövedelmek az érték alkatrészei – egyszerre megfordít mindene, és a jövedelmeket állítja oda minden csereérték forrásának.

Smith a tőke állandó érték részét az áru-értékből úgy szólván eliminálja. Az érték, melyet a munkás a tárgyhoz hozzáad – szerinte – egészen független attól, hogy e tárgynak azelőtt volt e már értéke vagy sem. Ami az egyes munkásról, az az egész munkásosztályról is áll, hogy t. i. az érték, mit ők hozzáadnak részint a munkabérnek aequivalense, részint többletérték, az a munkásosztály, ez a tőkés-osztály jövedelmét képezi, de ha az értéktermék $v - f - m$, hol marad hely az állandó tőkének?

Smith hibája, hogy nem tesz különbséget 1. „termék-értékű” (Produktenwerth) és 2. „érték-termék” (Werthprodukt) közt, míg az előbbit oly érték is alkotja, mely a múlt évi munka által se nem termeltetett, se nem reprodukáltak, addig az utóbbi kizárólag a múlt évi terméke. Smith azáltal, hogy a „hasznos munka” egyoldalú álláspontjára helyezkedik, elfelejti, hogy $2. < 1.$

Tőke és jövedelem Smith Ádámnál. Ő a forgalmi és termelési folyamatokat nem különbözteti meg eléggé; a for-

galmi processusban a munkaerő *áru*, melyet eladnak; a termelési processusban a *tőkének* része, mely a tőkésnek használ; hogy az adás-vevésen kívül ez a munkaerő jövedelem-vagy nem, az mellékes. (Egy vonal hosszára nézve közömbös, hogy egy háromszög alapja vagy egy ellipsis tengelye-e.) Nem a pénz működik kétszer, először mint a variabilis tőke pénzbeli alakja, aztán mint munkabér, hanem igenis a *munkaerő* működik egyszer mint áru, másodszer mint tőke. Igaz, hogy a munkás által létrehozott termék azon része, melyért a tőkéstől egyenértéket kap, a munkás számára jövedelmi forrás. Ez azonban az áru ezen érték részének nagyságán nem változtat. Minden munka feloszlik 1. szükséges és 2. többletmunkára, az mint munkabér a munkás, ez mint többletérték a tőkés jövedelme. Az évi termékben felemészített termelési eszközök, tehát az állandó tőke – hogy az új termék értékébe hogyan megy át, nem tudjuk – de in ultima analysi szintén csak $(v + m)$ -re oszlik. A társadalmi szempontból tehát az állandó tőke érték eszik, $c + v + m$.

Az áru termék mielőtt pénzzé válik, egészen a tőkésé: egy hasznosság, mely teljesen az övé. Nem így az *értéke*. Egy része az az érték, mely a termelés előtt a termelési eszközökben létezett és most újra megjelenik, az álló tőke elhalasztásának egyenértéke „ c ”; a másik része a munkaerő értéke, melyet a munkás a termelési folyamat alatt termel mint munkabére egyenértékét „ v ”; a harmadik a többletérték; szintén megjegecesedett munka, csak hogy a tőkésnek nem kerül egy fillérbe sem „ m ”. Az egész áru termelés Smithnél a kapitalistikus termeléssel azonos. Az áru érték a priori úgy jelenik meg, hogy egyrészt tőke-reproduciót, másrészt többletértéket foglal magában. Így kéz alatt az alkatrészekből források lesznek, *A jövedelmek minden értéknek forrásai!* –

Pedig az áru *értéknagyságára nézve egészen közömbös, hogy később revenue-je lesz-e X. Y.-nak* vagy sem.

Egyszerű reproductio. – A kérdés megoldásához a

$$W' \quad \left\{ \begin{array}{l} G-W-P-W \\ g-w \end{array} \right.$$

formula a legalkalmasabb, mert ennek lényege az, hogy ki kell mutatni, mi lesz W minden egyes értékalkatrészből. A kérdés az: hogyan kerül meg a termelésben elfogyasztott tőke az évi termékben és hogyan kapcsolódik ezen megtérülés egyrészt a többletértéknek a tőkések, másrészt a munkabérnek a munkások által való elfogyasztásához. (Felteszszük, hogy értékforradalom nincs!) Nem elég már feltételeznünk, hogy tőkés és munkás egyszerűen a piacon találják a javakat, melyekért többletértéket és munkabért kiadnak – most az összes társadalmi tőkéről van szó. Az egyszerű reproductio *természetesen abstractio*.

A társadalmi termelés két része:

I. termelési eszközök,

II. fogyasztási eszközök,

minden egyes rész feloszlik:

1. variabilis tőke,

2. állandó tőke álló tőke

forgó tőke.

Az álló tőke elhasználódása által a termékre átment érték-részeokről a társadalmi össztermény szempontjából mindaddig kénytelenek vagyunk eltekinteni, míg az állandó tőke az óv folyamán természetben (in natura) is meg nem térült. Álló tőke = c ; variabilis tőke = v ; többletérték = m .

I. Termelési eszközök termelése:

$$\text{Tőke} - 4000_c - f 1000_T = 5000$$

Ártermék $- 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000$ létezik termelési eszközökben.

II. Fogyasztási cikkek termelése:

$$\text{Tőke} - 2000_c + 500_v = 2500.$$

Ártermék $2000_o + 500_T + 500_m = 3000$ létezik fogyasztási cikkekben.

Összérték 9000. melyből a tovább működő álló tőke ki van zárva.

1. $(500_v + 500_m)$ II = 1000 a II-es rubrikán belül mint fogyasztási eszköz vész el, tehát a számításból kimarad.

2. $(1000_v + 1000_m)$ I kell hogy szintén fogyasztási cikkekben adassék ki, tehát kicserélődik 2000 II_c -vel. kimarad a számításból mindkettő.

3. Marad 4000 I_c , mely csak I-en belül használható el mint termelési eszköz az állandó tőke elhasználódásának pótlására.

Átalakulások egyikből a másikba, I $(v + m)$ -ből II_c -be. – I-ben 1000 £ – 1000_v -t fizet a tőkés a munkásnak, a munkás az 1000 £-t kiadja fogyasztási cikkekre, így + II_c pénzzé válik, melylyel a II-ösök megint 1000 £ ára termelési eszközt vesznek az I-esektől, kik tehát az eredeti 1000 £-ot megint munkabérből adhatják ki.

a) A II-ösök előlegeznek 500 £-ot és vesznek I-től termelési eszközöket, $\frac{3}{4} II_c$ natura pótolatott; az I-esek ezen 500 £-al fogyasztási cikket vesznek, az 500 £ visszatér mint pénz II-höz. 5) Másrészt I az ő 1000_m -jének feléért – annak eladatása előtt (a) és b) is anticipando) 500 £-ért fogyasztási cikket vesz. Ezen 500 £-ért II megint termelési eszközöket vesz, miáltal az egész 2000 II_c in natura helyre

állott és az egész $1000 I_m$ fogyasztási cikkekben realizálódott. II-nek volt $2000_c + 500$ £ pénz, I-nek volt $1000_m + 500$ £ pénz, egyik sem lett gazdagabb. *A pénzből, melyet a tőkések – most már akár az állandó árutőke (II₀), akár az ányalakban létező többlettérték kontójára – az áruforgalmak közvetítésére előlegeznek, annyi térül meg, amennyit előlegeztek, kell hogy $I(v + m) =$ legyen II_c-vel.*

Szükséges átalakulások II. keretén belül. Élelmiszer és luxuscikk. Az egész II. osztály két részre oszlik, a) a szükséges élelmiszer, b) a fényűzési cikket termeli, ha $v = 500$ és $m = 500$;

$$IIa (400_v + 400_m) = 800,$$

$$116 (100_v + 100_m) = 200,$$

feltéve, hogy mindkét osztályban $\frac{3}{5}$ kiadás esik szükséges élelemre, $\frac{2}{5}$ fényűzésre a realizáció így fog alakulni:

$$500_v (a + b) \text{ (realizálva } 400_o (a) \text{ és } 100_m (ar)\text{-ban)}$$

$$+ 500_m (a + b) \text{ (realizálva } 300_m (a) + 100_v (b) + 100_m(b)\text{ban)}$$

	v		m		$= 800$
a)	-----+-----				
	$400_v (a)$		$240_m (a) + 100_v (b) + 60_m (b)$		
	v		m		
b)	-----+-----				
	$100_m (a)$		$60_m (a) + 40_m (b)$		$= 200$
					1000

$$IIa 1600_e + 400_v + 400_m = 2400,$$

$$IIb 400_c + 100_v + 100_m = 600 \text{ szükséges fényűzési}$$

$$2000_c + 500_v - 500_m = 3000; II_0 = (IIa)c + 4(Hb)c.$$

II_c kicseréltetett I (v -f- m)-mel, melyből tehát 1600 esik szükséges cikkek, 400 fényűzési cikkek előállításához kívántató termelési eszközökre.

Feltételezések:

1. Az, hogy $I(v + m) = II_c$ -vel, szükségképpen feltételezendő, mert egyszerű reproducióról van szó.

2. Valamint I ($v + m$) csak II_c -ben realizálható és II_c mint productiv tőke csak ezen realizáció által újulhat meg, úgy $(IIb)_v$ csakis $(IIa)_m$ -ben realizálható és $(IIb)_v$ csak így lehet megint pénzzé, ami feltételezi, hogy ez a v kisebb legyen az egész m -nél. Természetesen nem tételezhető fel, hogy az egyes tőkések IIa és IIb -ből mind ilyen arányban egyenlítik ki szükségleteiket, és élvezeteiket. Ez minden konkrét esetben adva van. *Fődolog az, hogy az egész többletérték a fogyasztási alapon találjon realizációt.*

Mínthogy $(IIb)_v$ – $(IIa)_m$ -ben realizálódik, mindenválság, mely természetesen a fényűzést lelohasztja, $(IIb)_v$ -nek pénzzé való visszaalakulását meglassítja és annak munkásait a köveztire dobja. Tudjuk, hogy nemcsak II ($v + m$) oszlik meg, hanem II_c is $(IIa)_c$ és $(IIb)_c$ -re, tehát minden válság gyökerében támadja meg a termelés mennyiségét.

Az átalakulások közvetítése pénzforgalom által.

$$I. 4000_c + 1000_v + 1000_m.$$

$$II. \dots\dots\dots 2000_c + 500_v + \overbrace{500_m}^{400_m}$$

$$II. \left\{ \begin{array}{l} IIa \quad [400_v] + \overbrace{[240_m] + 160_m} \\ IIb \quad \quad \quad \quad \quad \quad \underbrace{100_v + 60_m + [40_m]}_{100_m} \end{array} \right.$$

a bekerített tagok azok, melyek csak alosztályuk keretén belül mozognak. – „A forgalmi processus nem szűnik meg azáltal, hogy a használati értékek helyet cserélnek, hanem a pénz mindig olyan helyre csap le, melyet az áruk elhagytak”. (I-ső könyv.)

Mikor II 500 £-t kiad, hogy I-től termelési eszközöket vegyen, ezen I megint II-től fogyasztási cikkeket vesz – az 500 £ visszatér II-höz. Bedobott 500 £ árut és 500 £ pénzt;

Ugyanannyit von is ki a forgalomból. *De a forgalomnak az I 500 £ árujához és a II 500 £ árujához csak 500 £ pénzre van szüksége*, hogy azok átalakuljanak. A pénznek tehát a forgalomban főszerepet kell vinni. Tegyük fel, hogy I-nél négyszer egy évben fizetnek munkabért, akkor $4 \times 250 = 1000$, míg előbb 5000 £ áru forgalmához 500 £, most csak 250 £-ra volna szükség. A többletérték nem mint előbb felenkint, hanem fokozatosan %-kint realizálódik. Paradoxonnak látszik, hogy a tőkés-osztály, az *6 saját tér-realizációjához szükséges pénzt maga dobja a forgalomba*, pedig hát csak hót osztály van, és valóban ezt a munkás-osztály előlegezésének nevesni – valóságos paradox volna. A valódi tényállást elhomályosítja 1. a kereskedői és pénzbeli tőke megjelenése, 2. a többletérték szétforgácsolódása: földjáraadék, uzorákamat, hivatalnoki fizetés stb.-re.

Az I. osztály állandó tőkéje. – Ha a II. osztály keretén belül az árutermék egy része az ottani egyéni fogyasztás tárgya volt, az I. osztály 4000 Ic-je is természetes alakjában alkalmas arra, hogy állandó tőke elemeiül szolgáljon. Csere történik t. tőkések közt az I osztályon belül. A termék, amennyiben nem lehet saját ágának termelési eszköze, más termelési ágba megy. Ez egyszerű hely változás. Minden egyes sub I. tőkés abban a mértékben, melyben a 4000 £ álló tőkének társulajdonosa – húzza abból a maga megfelelő termelési eszközeit.

Variabilis tőke és többletérték mindkét osztályban. Tudjuk, hogy az egyszerű reproductionál az évi fogyasztási cikkek mennyisége egyenlő kell, hogy legyen az évi termékkel. Ez vezette Smith-t arra, hogy *az évi termék „szétesik” v +m-re*, ez annyiban áll, hogy $Ic = I(v + m)$, persze mindig *társadalmi szempontból*. Mindamellet látjuk, hogy a társadalmi munkának $\frac{1}{3}$ része *állandó tőke* termelésére fordítatik. Hogy mind-

mellett a társadalmi munkanap értékterméke $(v + m)$ -re oszlik, azt megfejtí az a körülmény, hogy a II. termékek értékének $\frac{2}{3}$ -a, melyben tőkés és munkás az ő $v + m$ -jét realizálja, értékét tekintve *egy ezen év előtti rég elmúlt munkanap terméke. Az állandó tőke mindkét osztályában.* Az évi munka értékterméke $(v + m) = 3000$, az összes termékek értéke $(c + v + m) = 9000$. A társadalmi termékek értékalkatrészeinek, annak tárgyi alkatrészeivel való összehasonlításáról van szó; a *fogyasztási cikkek összértéke* egyenlő úgy az I, mint a II alatti új értéktermékkel azaz $II (c + v + m) = I (v + m) + II (v - f - m)$. Ezzel szemben *termelési eszközök összértéke* egyenlő úgy az I, mint a II-ben írt megjelenő állandó tőke-értékkel. Azaz $I (c - f - v + m) = II (c - f - v + m)$. A társadalmi össz-tőkét szemlélve a reproductió tárgyi elemi természeti alakjukban kell, hogy a terméknek magának részeit képezzék, A társadalmi munkanap *termelési eszközöket* termelő része semmi egyebet nem termel, mint *új állandó tőkét* (mely tehát társadalmilag $v + m$ -re nem oszlik), – a *fogyasztási cikkeket* termelő része pedig semmi egyebet nem termel, mint *oly terméket*, melynek természetes alakja arra alkalmas, hogy az I és II alatti $(v + m)$ -et realizálja. Az egész társadalom egy részvénytársaság, melynek minden más részvénytársasággal az a közös tulajdonsága van, hogy mindenki tudja, mit dob bele, de *nem*, mit húz ki belőle. – Smith azt mondja, hogy az évi termék értéke „ultimately” a fogyasztóktól kell, hogy megfizettség – ez csak akkor volna helyes, ha egyrészt egyéni, másrészt productiv fogyasztókat különböztetnének meg, de akkor a termék egy részének productiv fogyasztása nem jelent egyebet, mint hogy tőkeként kell szerepelnie. Ha pedig $(v + m)$ -et csak revenue-nek tekintjük, akkor Ramsay val kénytelenek vagyunk a tőkét csak állandónak tekinteni. Csak-

hogy Ramsay álló tőkét mond, mikor állandót gondol, Smith régi fogalom zavarának sajnos következménye.

Tőke és revenue: variabilis tőke és munkabér. – I_v átalakulása II_c -vé a *munkás szempontjából*: W (munkaerő) – $G-W$ (fogyasztási cikk) a *tőkés szempontjából*: W (fogyasztási cikk) – $G-W$ (termelési eszközök).

A variabilis tőke átalakulása: $1000 I_v$ 1. pénz, mely munkaerővé cserélődik ki; eredménye az, hogy valamint a II munkaosztály 500 £ pénzzel szerepel a saját tőkéseivel szemben, úgy most az I-es munkásosztály 100 £ pénzzel mint vevő szerepel a II eladótőkésekkel szemben, 2. a tényleg variabilis értékteremtő alak, mely a termelési folyamatban érvényesül, 3. mint eredménye a termelési processusnak $I = 1000_v + 1000_m = 2000 (v + m)$, tehát még egyszer akkora, mint az eredeti előlegezett v . rész. Az $1000I_v$ -nek II_c -vé való eladása által az áruból megint pénzzé lesz; a pénz visszatért, de a piacon s megint ott van, a munkás, aki azt kiadta. 1. pénztőke, 2. a productiv tőke eleme, 3. az árutőkeérték része, 4. pénz szemben a megvehető munkaerővel, *a variabilis tőke tehát valamilyen alakban mindig a tőkés kezében van, nem, mondható tehát, hogy valakinek jövedelmévé alakul át.* A variabilis tőke II_v mint az állandó tőke II_c fogyasztási cikkekben reproducálódik; – ami jövedelemmé oldódik fel, mindkét esetben a *munkabér*.

Az álló tőke pótlása. II osztály – $2000_c -f-500_v +500_m$: $7\frac{3}{4} + 76_v + V_m^6$ arányt minden egyes tagban érvényesítvén;

$$1. \quad 1333^1/3_c + 333^1/3_v + 333^1/3_m = 2000_c$$

$$2. \quad 333^1/3_c + 83^1/3_v + 83^1/3_m + 500_v$$

$$3. \quad 333^1/3_c + 83^1/3_v + 83^1/3_m = 500_m$$

$$2000_c + 500_v + 500_m$$

Látható, hogy az egész állandó értéke II-nek bennfoglaltatik 2000_c-ben, hogy most már természetes vagy pénzalakban-e, az mellékes. Tény az, hogy a II osztály minden átalakulása 2000 II_c-re szorítkozik, épen úgy, mint I-nél 4000 I_c-re.

1. Az elhasznált értékrész pótlása pénzben. Az álló tőke igen kis részletekben ruházza át értékét a termékre; a forgalomból ezen elhasználódás értéke ép oly kis részletekben folyik vissza és halmozódik fel pénzalakban mindaddig, míg az egész álló tőke elhasználódott, mikor is pénzértéke ott fekszik mellette. Ilyen pénzfelhalmozódás II-nél csak úgy lehetséges, ha II, bár elad I-nek 2000-et, de tőle csak 1800-at vesz, akkor I-nek egy saldot kellene 200 £-al kiegyenlíteni, amely 200 £ hozzá nem folyik vissza.

$$\text{I. } \underbrace{1000_v + 1000_m}$$

$$\text{II. } 1800_c + 200_o \text{ (d) = déchet (elhasználás);}$$

de akkor 200 I_m-el el nem adható, nem realizálható. Ami ellentmond a reproductió normális lefolyásának, mely azon hypothézist, hogy 200 II_c (d) az I áltai előlegezett pénzzel aranyoztassék meg – egyszerűen kizárja.

2. Az álló tőke pótlása természetben. Nem marad más hátra, mint az előbbinél látszólag még ízetlenebb azon feltevéshez folyamodni, hogy II maga dobja a 200 II_c (d) meg-aranyozásához szükséges pénzt a forgalomba. *Látszólag* azért, mert a II. osztály igen különböző fokán áll az álló tőke reproductiójának. Legyen rész 1. az, mely az álló tőkét természetben pótolja; rész 2. az, mely az álló tőke elhasználódását pénzben felhalmozza.

$$\text{I. } \underbrace{1000_v + 1000_m}$$

II. 2000_c. . . -ben mutatkozó nehézséget vissza-
vezetjük:

II. 1. 200 pénz + 200_c áru + (2) 200_c áru; az egymást megsemmisítők törlése után a tiszta probléma ebben jut kifejezésre: I. 200_m áru,

II. (1) 200_c pénz + (2) 200_c áru, ha $\Pi_C(1) > \Pi_C(2)$, I_m -nél pénzfelesleg van és idegen áru behozatala szükséges, ha $\Pi_0(1) < C \Pi_C(2)$, akkor a Π_C elhasználódási részének pótlására fogyasztási cikkek kivitele szükséges, tehát mindkét eset külkereskedelmet követel.

Ha az elhasznált és a régi formában tovább működő álló tőke közt határozott arányt fel nem tételezünk, akkor majd emelkedik a reproducálható fix alkatrészek mennyisége, majd apad, tehát vagy tulproductió, vagy az össztermelés csökkenése áll elő. Ezen esetről-esetre külkereskedelem segíthet, de ez csak szélesebb alapra helyezi az ellentmondásokat. Egy évben több álló tőke termeltetik, mint szükséges, másik évben fölös nyers anyag hever. Ez a *relatív túltermelés*, a forgó és álló tőke közti helytelen arány az álló tőke egyszerű fentartása mellett is jelentkezik. Ez a társadalom ellenőrzése saját reproductiójának anyagi eszközei felett, hanem a kapitalistikus társadalomban egy *anarchikus* elem.

A pénz anyagának reproductioja. Igaz ugyan, hogy kapitalistikus termelés külkereskedelem nélkül lehetetlen, de az egyszerű boncolgatásnál ennek mérlegelésre vonása csak zavar, miért is itt tekintetbe nem jön. – Már az első évi reproductio eredménye, hogy a többletérték egy része mint kincs halmozódik fel, a kapitalistikus termelés előrehaladott korával ezen kincs szaporodik.

1. Azon kérdésre, honnan a pénz, mely az áruk összmenységét megfordítja, homályt vet azon körülmény, hogy 1. nem látjuk a tőkés revenue-jét pénzalakban a kéz-

ben, hogy 2. ezen jövedelemnek forgalomba dobása egyenértékűként tűnik fel, pedig a tőkésnek semmibe sem kerül, – 2. Minden ipari tőke eleinte az *egész* álló tőkének megfelelő pénzt dob a forgalomba és azt csak successive vonja megint ki. Míg egyrészt több pénz vonat ki, másrészt kevesebb. – 3. Az aranytermelők *csakis* pénzt dobnak a forgalomba. – 4. A pénzmennyiségnek – mely az évi terméket forgatja – egy része latens alakban van jelen, más része forog.

a) A pénzforgalmat és általában a pénzbeli tőke jelentőségét a bérmunkarendszer, azaz a kapitalistikus termelés fejlettsége nagyban emeli, b) Az előlegezési idők, az előlegezések visszafolyásának különbözőségei, mint gyakorlati jelenségek a hitelgazdaság intézményeinek alapját képezi.

Destutt de Tracy szerint a profit onnan származik, hogy a tőkésék mindent drágábban adnak el, mint a termelés került, Teszik ezt nemcsak egymás közt, de nevezetesen a munkásokkal szemben, kiknek béréből való levonás képezi gazdagodásuk forrását. Azaz a tőkés 100 £ bért fizet, de ezért csak 80 £ árut ad. D. de Tracy elfelejti, hogy ez nem nyereség, hanem hiábavaló előlegezése egy 25%-kal nagyobb összegnek a forgalom számára. Az az összeg, melyet a „henye” tőkésneknek földjáraadék, tőkekamat stb. alakjában fizetnek az ipari tőkésék, szerinte gazdagodási forrás, másszor levonás a profitból. Tracy szerint a tőkésék táplálják és tartják fenn a munkásokat, mert a pénz, melylyel a munkásokat fizetik, mindig megint visszatér hozzájuk.

Szélesebb *alapon való reproductió és accumuláció.*

A többlettermék mindaddig kincsképződést eredményez, míg a productiv tőke bizonyos mérvű megnagyobbításához elégséges. Ez a kincs nem új társadalmi gazdagodás, mert ez már előbb képezhetett kincset másnál, csupán func-

tiójára nézve – potentialis gazdagság, *Új* gazdagodásról csak az aranytermelőnél lehet szó, tehát úgy látszik, hogy ennek többletértéke volna az egyedüli alap a többi többlet-érték megaranyozásához,

I. *Accumuláció az I. osztályban.* (Termelési eszközök termelése.)

1. *Kincsképződés.* Bár pl. *A* az ő többletértékéért pénzt von ki a forgalomból és azt accumulai] a, másrészt árut dob oda be, anélkül, hogy azért más árut kivonna; ezáltal *B*, *B'* *B''* stb. képesítetik pénzt oda dobni és *csak* árut kivonni. Amennyiben csak *egyoldalú* megfordulások történnek, csak az esetben van egyensúly, ha az egyoldalú vétel az egyoldalú eladást fedi, lévén ez pedig ritka véletlen, egyszersmind a pénz szerepe nemcsak mint forgalmi eszköz, hanem mint pénzbeli tőke is adva van.

2. *Az álló tőke pótléka.* A szélesebb alapon való reprodukció anyagi alapja az egyszerű reproductio keretén belül adva van. A többlettermék, mint az accumuláció reális alapja *A*, *A'*, *A''* kezében csak mint virtuális (lehető) álló tőke-pótlék létezik, actuálissá csak *B*, *B'*, *B''* kezeiben lesz, mind ipari tőke. Az *A*-k és *B*-k felváltva nyújtanak a többlettermék átalakításához pénzt, mi mellett kell, hogy az ország pénzbősége nagyobb legyen, 1. mert minden áru kénytelen a pénzalapon átmenni, 2. mert az árutőke értékének nagysága gyorsulva növekszik, 3. mert mindig újabb variabilis tőke fordul meg, 4. mert a terjeszkedéssel nagyobb kincsképződés jár.

3. *A variabilis tőke pótléka a munkaerő készlete* mint a kapitalistikus termelés alapja mindig készen van, hogy miért, az I. könyvben mutattatott meg, tehát most feltehető.

4. II. *Accumuláció II. osztályban.*

Ha *A* (I) az ő többlettermékét nem egy *l*-es, hanem a

II-es B-nek adja el, akkor I-nél virtuális pénztőke pótlék; II-nél fogyasztási hiány, árukészlet eladhatatlansága és relatív túltermelés; I-nél fölös pénzkészlet. II-nél reproductiónális deficit jelentkezik. 500 Π_0 árualakban ragad II-nél. (Ezen nehézséget avval lehetne elütni, hogy azt a reproductió folytonosságához elkerülhetetlennek declaráljuk, de ha II-nél tekintetbe vesszük, I-nél is kell.) – III. Schema.

I

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 376_v + 376_m = 2252 \end{array} \right\} = 8252.$$

Arról van szó, 500 I_m és $(376_v + 376_m)$ II hogyan cserélődnek ki. I-nél is az 500_m mint állandó tőke accumuláltatik. Π_m -ben is 188; % = 48 variabilis; marad állandóvá teendő 140, ami csak II részéről egyoldalú vétellel történhetik, a hozzá való pénz – azáltal, hogy II-nél a munkások saját terméküket eszik meg – azok becsapásával és a tőkésék egymás közti megcsalásával teremthető elő.

I accumulatiojának részlete $\frac{1}{2} m$.

1. tehát $I (v + \frac{1}{2}m) = \Pi_C$, 2. ha $I (v + \frac{1}{2}m) > \Pi_C$, akkor Π_C Π_m -ből pótolja a hiányt és ez már accumuláció, 3. ha $I (v + \frac{1}{2}m) < \Pi_C$, akkor Π_C a megfordulás által az álló tőkét nem reproducálta teljesen; pótolandó I-nél vétellel.

$I (v + m)$ soha Π_c -vel egyenlő nem lehet; $I (v + \frac{m}{x}) \succ$ lehet Π_c -nél, csak legyen kisebb II $(c + m)$ -nél és pedig Π_m -mel kisebb, mert azt a II tőkés osztálynak el kell fogyasztania.

Meg kell vallani, hogy bizony ez a második kötet keserves egy rész. Sivatag, melyen csak a *legnagyobb nélkülözések* mellett lehet áthatolni. Nélkülöznünk kell mindazt, ami a társadalmi gazdaságban pozitív alapot képez: a konkrét tényeket, a statisztikai adatokat, a valóságnak friss levegőjét. Ez a rész bizonyára Marx munkájának is keserves részét

képezte. Beteg testtel négy fal közé szorulva kutatott íróasztalában, hol sok régi feljegyzést, vázlatot, befejezetlen matematikai képlet-sorozatot talált volt. Megszokta a munkát és betegen is dolgozott. Igyekezett a részben kidolgozott fejezeteket befejezni, az egyes fejezetek közti összefüggést ujak megírásával helyreállítani, ami általánosságban – a kidolgozás terjedelmének egyenetlenségei itt még aránylag legkisebbek – és *tisztán formai tekintetben* mondhatjuk, hogy egészben véve sikerült is. De azért meglátszik az egész kötetben a szerző közvetetten érdekeltségének, a benső meggyőződés hevének a hiánya, bizonyos unottság, kelletlen munkálkodás az a benyomás, melyet a második kötet előadása reánk tesz. önkéntelenül azt érzi az ember, hogy itt a szerző maga sem volt túlságosan meggyőződve az ő álláspontjának helyességéről és épen azt igyekezett elpalástolni a feltétlen matematikai bizonyosság látszatával, hogy így egy reá nézve eléggé kellemetlen, de ki nem kerülhető *tudományos kötelezettségnek* legalább *formailag* eleget tegyen,

Marx a gazdasági mozzanatokra a természettudományok kísérletező módszerét alkalmazza; kutatja a *hatást*, amelyet bizonyos szándékosan előidézett állapot szül. Ennyi hydrogen, ennyi oxigén, egy electromos szikra, durranógáz; az eredmény: víz. Marxnak chemikusnak kellett volna lennie. Elővesz egy retortát és azt mondja: *vegyünk* x állandó tőkét, y variabilis tőkét és z többletértéket; eredmény ez és ez. Electromos áram itt is van: az áru „salto-inortale”-jének «ikeré. Hanem azért a kétféle kísérlet között mégis nagy a különbség. Igaz, hogy a természettudományok háta megett is rejlik metaphysikai hypothesis, mint atom, molekula stb. Hanem atomelmélet ide, atomelmélet oda, ezt a dolgot: „Hydrogen” vagy „Oxigén” mégis bírjuk, ismerjük tulajdonsa-

gait és tudjuk az előállítás módját. De ez a dolog „többlet-érték” tisztán elvont gondolati valami, egy fogalom, egy meghatározás, melynek nincsen semmi realitása, nem folyékony, nem ég, azt sem tudjuk, hogy létezik-e vagy sem. Annyiban azonban mégis hasonlít a durranógázhoz, hogy *durran*; a különbség csak az, hogy a durranógáz akkor robban, ha electromos szikra éri, a többletértéknél pedig ellenkezőleg, akkor van válság, azaz „*krach*”, ha az áru „salto-mortale-jének folyton működő electromos árama egyszerre megfordul. Ez a különbség eredményezi bizonyára azt, hogy míg a természettudományokban be szoktuk jelteni, hogy íme, most villamos áramot fogunk indítani, hogy ezen határozott eredményt elérjük; – addig Marx az ő bizonyításainak eredményességéhez elkerülhetetlen körülményt: a többlet-érték realizálódását egyszerűen megtörténtnek veszi, magától értetődőnek tekinti.

Marx az egész forgalmi folyamatot határozatlan egyenletnek tekinti, melybe sorra mindenféle számokat helyettesít be, várva, hogy mi lesz az eredmény. Amint hogy nem tagadja senki, hogy matematikai formulákkal sokszor öszszemérhetetlen dolgok egyes *részleges vonatkozásai* per analogiam könnyebben szemléltethetők, ha azért még legtagabb értelemben vett matematikai formulázhatóságról *épen nem* lehet is szó – és mindamellet a matematikai formulák következetes alkalmazását a társadalom gazdaságban feltétlenül el kell vetnünk; úgy a természettudományok azon módszerét, melynél fogva bizonyos adott körülmények *hatását* kutatják – a társadalom gazdaságban részleges kérdéseinek megoldása szempontjából szintén nem mondhatjuk céltalannak, pedig annak köteteken keresztül való következetes alkalmazása csak meddő eredményekre vezethet. A társa-

dalmi tudomány a legkomplikáltabb jelenségekkel foglalkozik, hol egyetlen módszernek erőszakos alkalmazása egyoldalúságot jelent; a társadalom gazdaságtan a különböző módszereket egymás *ellenőrzésére* használja fel, „egyik módszerrel megerősítjük azt, amit a másik által találtunk”. (Földes I. 25.)

Egyébiránt, mint részleges disciplina a *hatás kutatásának* megvan a maga jogosultsága és Marxnak mindenestre érdeme, hogy azt a társadalom gazdaságtanban *először alkalmazta* (Wenckstern), annyiban azonban elhanyagolta a dialektikát, amennyiben nem törekedett valamennyi okot megállapítani, melynek hatását kutathatta volna, hanem csak egyes Önkényesen kombinált okokat választott ki, hogy azok hatásait azután a legnagyobb körülményességgel kutassa. Ez egyik főhibája. Kiragadta a „kereset és tulajdon” rendszerét, mint okot – azután érték vagy nem érték, többletérték vagy nem többletérték, accumuláció vagy válság stb. mindezeket teljesen önkényesen kombinálta. A hasonló önkényességgel felvett számokra csak az a megjegyzésünk lehet, hogy semmi pozitívra nem támaszkodván, *nein is mondanak semmi pozitívot*, „könnyebb megérthetés kedvéért” felvett példák, melyek tisztán formai jelentőségű schemák megvilágítására szolgálnak. Ezeken nincs mit magyarázni; ha a többletérték áll, ha az értékelmélet áll, a forgalom schemája is áll. Hogy a többletérték egy phantom, láttuk; – hogy az értékelméletnek immár a socialista táborban sem akad híve, tudjuk.

G)

AZ ÖSSZFOLYAMAT.

8. A nyereség és nyereségi részlet.

Wenckstern a maga véleményét a harmadik kötetről, nevezetesen pedig annak második részéről (melyet W. IV. kötetnek nevez) a következőkben foglalja össze: „Vielfach Excerpte, selten durchgeführte Darstellungen gerade überall da, wo das zinstragende Kapital, der Kredit, das Umlaufmittel, Geldkapital als Wirkliches-Kapital betrachtet wird.” Ha az ember elolvasta a III. kötetet, látja mily igaz ez a rövid jellemzés. Hihetetlennek látszik, hogy egy 900 oldalas nagy kötetben minduntalan kivonatokról beszéljünk és az ember kénytelen felvetni azt a kérdést, hogy hát tulajdonképpen hány kötetre tervezte Marx az ő „Kapital”-ját, ha még egy 2000 oldalas monumentális munka is befejezetlennek kell, hogy tekintessék és abban is vázlatokra, kivonatos jegyzetekre találunk? Azt kell gondolnunk, hogy Marx még néhány vaskos kötettel akarta munkáját kiegészíteni, vagy pedig – s ez korántsem oly jogosulatlan mint némelyek hiszik – azt is feltehetjük, hogy Marx maga az ő munkája végleges befejezésének tervével komolyan csak igen rövid ideig foglalkozott. Tudjuk pl., hogy egyszer a második kötet kézirat-anyagára mutatva, azt mondta Engelsnek, hogy ebből majd neki kell „valamit csinálni”. Engels pedig ezen kijelentést barátja végrendeletének fogta fel és igyekezett

kötelezettségének a mennyire csak lehetett megfelelni. Mindamellet, midőn a III. kötet előszavában mentegetőzik, hogy annak kiadásával oly soká váratott magára, maga is bevallja, hogy soha sem hitte volna, hogy neki – aki pedig Marx gondolkodásmódját oly jól ismerte – a III. kötetnek kiadása oly óriási munkájába fog kerülni. – Eléggé keservesen panaszkodik az anyag rendezetlensége, egyes témák végtelen *bőbeszédűsége* mellett mások, rendszeren a fontosabbak *fragmentáris* természete, Marx kézirásának helyenkint teljes olvashatatlansága stb. miatt. Engels maga mondja, hogy egyes részekkel foglalkozhassék, kénytelen volt öreg napjaira előtanulmányokat tenni, megvallja, továbbá, hogy a differencial-járadékokra vonatkozó számítások nem egyszer hibásak, azokat ő – egy matematikus barátja segítségével – új számításokkal pótolta, de azért a régieket is lenyomatta, minthogy a szöveg ezekhez igazodik és Marx oly nagy férfin, hogy annak még a hibás számtani példáival is bárki érdeemesnek tarthatja foglalkozni. Mindenesetre elismerhetjük, hogy Engels munkája nagy *nehézségekkel* járt és hálátlan volt, de biztosak lehetünk benne, hogy Marxnak még sokkal nagyobb mértékben eshetett volna neheze ébből az anyagból „valamit csinálni.” Még egyszer kiemeltük, mért volt a II. és III. kötet kiadásának ez a módja Marxra is Engelsre is még aránylag a legelőnyösebb. Marx az ő olvasóinak kötelességeit az által igyekezett megelőzni, hogy minden kérdéses és vitás pontra a „Kapital” további kötetei folyamán végleges és teljes megoldás vár. Teljes bizonyossággá vált ez akkor, midőn Engels az 1885-ben kiadott második kötethez irt előszavában a legkategorikusabb módon kijelentette, hogy a legközelebb megjelenendő III. kötetben meg lesz található a „legbonyolultabb gazdasági problémáknak a

megoldása.” Megjegyzendő, hogy itt oly problémákról van szó, melyek megoldásához minden eddigi – úgy a közön-séges, valamint a classzikus nemzetgazda, mint pl. Ricardo elégtelennek bizonyult. Mennyiben felelt meg Engels s vele Marx ezen ígéretnek, mindjárt látandjuk. Tény az, hogy a III. kötet nem „legközelebb”, hanem csak 1894-ben volt megjelenendő.

A formula $c + (v + m)$ így is alakítható $(c + v) + m$, a mivel azt fejezzük ki, hogy a többletérték egyformaképen ered az előlegezett tőke azon részéből, mely befolyik a saját-árba, mint abból, a mely nem folyik be, – azaz egyformán ered az alkalmazott tőke álló és forgó részéből. A tőkés tőkéje minden részéből egyforma hasznot remél. Ilyenformán az árutőke értéke, jobban mondva az *áruérték*, $W = c + v + ni$ így alakul $K + p$ (Kostenpreis) vagyis *sajátár + profit* (nyereség). Ebből látható, hogy az áru az *értékén alul* adható el mindaddig – és pedig *nyereséggel* – míg az ár a sajátáron felül marad. Ami könnyen arra a helytelen fölfogásra vezet, hogy itt a többletérték realizációjánál arról van szó, hogy az eladási ár meghaladja az értéket és nem az *érték halad/ja meg a sajátárt*. A sajátár így mindig kisebb az áru értékénél; ha $W = k + m$, akkor $k = W - m$.

A nyereség részlete. (Profítrate.) Ha „C” az ösztőke, akkor $\frac{m}{c+v} = \frac{m}{c}$ a nyereségi részlet. Itt a többletérték az ösztőkével, nem a variabilis tőke-részszel áll viszonyban ($\frac{m}{v}$). A többletérték részlete nem érdekli a tőkést, csak a *nyereségi részlet*, mely a többletértéknek a *munkától* független forrásaként jelentkezik. A többletértéknél a tőke és a munka állottak viszonyban; míg, mikor a nyereség és a tőke közti viszonyt vizsgáljuk, a tőke úgy jelentkezik, mint olyasvalami, a mely önmagával áll viszonyban. *Egyelőre* többlet-

érték és nyereség mennyiségileg azonosak csak a részleteik– és $\frac{m}{v}$ és $\frac{m}{c}$ különböznek mennyiségileg. A nyereség a többlet-érték misztifikált formája.

A nyereségi részlet és a többletérték-részlet *viszonya*

— $p' = \frac{m}{c} m' = \frac{m}{v}$; $m = m' v$; $p' = m' \cdot \frac{v}{c} = m$, $\frac{v}{c+v}$
 azaz $p' : m' = v$: O pl. $80c / 20v + 20m = 100$, $m' = 100\%$,
 $p' = 20\%$, tehát a nyereségi részlet és a többletérték
 részlet úgy viszonylanak, mint a variabilis és az ösztőke.

I. m' állandó Σ változó.

Két tőkének – melyeknek többletérték-részlete azonos – nyereségi részletei úgy aránylanak, mint a variabilis tőkék azaz:

$$p' : p'_1 = v : v_1$$

Legyen 1) m' és C állandó; v változó és 2) m' állandó; C a v változása folytán ugyancsak változó, e két eset csak a mérvben különbözik egymástól 2)-nél c állandó, 1)-nél- a v -vel ellentétesen változik, – 3) m' és v állandó; c és C változó, akkor $p : p' = x C$: C_1 azaz a nyereségi részletek az Ösztőkékkel fordított arányban állanak. – 4) Jelöljük $\frac{c}{v}$ -t „E”-vel és $\frac{v'}{v}$ -t „e”-vel, akkor p' esik, ha $E > e$; p' állandó, ha $E = e$; p' emelkedik, ha $E < e$.

II. m' változó.

1) m' változó, $\frac{v}{c}$ állandó; $p' : p'_1 = m' : m'_1$ egyforma összetételű ($\frac{v}{c}$) tőkéknél ez az arány, de ha v és C absolute is azonosak, akkor $p' : p' = m : m_1$; azaz úgy aránylanak, mint a többletérték – *mennyiségek*, ami a 2-ik esetben fontos, mikor m' és v változó, C ellenben állandó. – 3) m' és v , valamint C is változó; ezen eset mint általános formula tartozik a II-es rubrika alá. Ezen legáltalánosabb normák felállításával az algebrai formulákkal való operálás körülbelül be van fejezve, mert a differential-járadéokra vonatkozó kimutatások

közlése nemcsak céltalan, de majdnem lehetetlen. Nem is találunk ezekre még csak célzásokat sem a Marx-szal foglalkozó művekben.

Marx szerint már most két tőke nyereségi részletei *egyenlők*: 1. egyenlő percentualis összetételük ($\frac{v}{c}$) és egyenlő többletérték részletük mellett; 2. ha különbözőségük mellett is v m' fordított arányban állanak; – *különbözők* ha 1. egyenlő percentualis összetételük mellett úgy aránylanak, mint a többletérték részleteik; 2. egyenlő többletérték-részlet, de nem egyenlő percentualis összetétel mellett úgy aránylanak, mint a variabilis alkotó-részeik. 3. ha úgy az m' , mint a percentualis összetétel egyenlőtlensége mellett úgy aránylanak, mint az m' , v -termékek, azaz mint a percentuálisan az ösztökére vonatkoztatott többletérték mennyisége.

A *megfordulás hatása* a nyereségi részletre. Egyenlő percentualis összetétel, többletérték-részlet és munkanap mellett két tőke nyereségi részletei megfordulási időikkel fordított arányban állanak. Hogy $p' = m', \frac{v}{c}$ a nyereség évi részletére exacte alkalmazható legyen, meg kell szorozni a megfordulások számával „ n ”-nel, tehát lesz $p' - m'n - \frac{v}{c}$

Az *álló tőke gazdaságos alkalmazása*. Az álló tőkére vonatkozó kiadások csökkenése: 1. a gépek anyagi javulása, 2. általában a gépgyártás tökéletesedése, 3. speciális javítások, 4. a hulladékmennyiség csökkentése stb. folytán – a nyereségi részlet olyatén növekedését okozza, mely más ágak munkaproduc t_i vitásának köszönhető. Egy más növekedés az álló tőke tényleges takarékos alkalmazásban áll, de ez a termelési eszköz abszolút értéknövekedését nem zárja ki, hiszen csak azok relatív olcsóbbodása. Marx szerint a tőkések takarékosága abban áll, hogy a munkásokat egészségtelen helyiségekben zsúfolják össze és hogy a legszükségesebb elővigyá-

zati intézkedések megtételét is elmulasztják: a mint hogy az gyárakban, zárt helyen végzett munkánál szellőzés hiányában stb. nyilvánul. Áll tehát a takarékoság 1. a takarékoskodásban a munkafeltételekre vonatkozólag a munkások rovására, 2. az erő előállítására és átruházására vonatkozólag, valamint az épületekben, 3. a hulladékok hasznosítása által, 4. a találmányok alkalmazása által. A tőkés kizsákmányolja a tudományt ép úgy, mint a munkást.

Az árváltozások hatásai, $p' = \frac{m}{c+v}$, minthogy a *nyersanyag* minden árváltozása az össztóke nagyságát: C-t változtatja, egyúttal a p' -t is módosítja, mely a nyersanyag árváltozásával fordított arányban változik. A tőke-érték emelkedése, elértéktelenedése, felszabadulása és lekötöttsége az állandó tőkének úgy az álló, mint a forgó részét, nemkülönbén a variabilis tőkét is illethetik. A gépek elértéktelenedése pl. (minthogy most olcsóbban reprodukálhatók) oka annak, hogy némely vállalat csak másodkézben prosperál, minél fejlettebb a kapitalisztikus termelés, annál nagyobb a relatív túltermelés gépekben és a relatív termelési hiány nyersanyagokban. Mindig újra visszatér a nyersanyagok relatív drágulása, majd ennek következtében azok elértéktelenedése. Marx az 1861–65-iki pamutválságból szolgál gyakorlati példákkal. (Pamut-hulladékok; keletindiai pamut alkalmazása; befolyása a munkabérre; a gépek javítása, a pamut pótlása keményítővel stb. ez utóbbinak hatása különösen a finomabb számú fonalakat készítő munkásoknál. Az úgynevezett „támogató bizottság” egyetértése a gyárosokkal. „Experimenta in corpore vili.” Házbérlevonás. Kivándorlás. Ez rövid néhány célzással a Marx által leirt válságnak a vázлата.) Hogy a tőkés a nyereséget a többletértékkel azonosnak nem tekinti, annak oka 1. hogy a forgalomban elfelejti a termelési folyamatot;

2., adott $\frac{m}{v}$ mellett még nagyon is függ az individuális képességektől, hogy milyen $\frac{m}{c}$ -ben jut ez majd kifejezésre.

A nyereség átalakulása *átlagos nyereséggé*. A tőke összetétele, a mennyiben annak technikai összetétele által van meghatározva – a tőke *organikus összetétel*, ez különböző tőkénél független azok abszolút nagyságától. Mindig arról van szó, mennyi benne az állandó és mennyi a variabilis rész; minek folytán különböző termelési sphaerákban alkalmazott nem egyenlő nagyságú tőkék nyereségei azok nagyságával arányban nem állhatnak. Hasonlóképpen módosítja a nyereségi részleteket a *megfordulási idők különbözősége*. Az álló és forgó tőke-megkülönböztetés csak annyiban szerepel, a mennyiben az előbbi körülményt jelzi. A különböző nyereségi részletek átlagának megfelelő nyereség az átlagos nyereség.

Átlagos nyereségi részlet és *termelési ár*. A különböző nyereségi részletek átlagának megfelelő nyereség, hozzáadva a sajátárhoz, adja az árutermelés árát. Mikor a tőkés eladja az árut, annyi pénzt von vissza, a mennyibe a termelésben felémésztett tőke *néki* (sajátár) került. De a saját előlegezett tőkéből a *nyereséget csak annyiban húzza eme saját előlegezett tőkéjének arányában, a mennyiben az egész társadalmi össz-tőke hányadát képezi*. Az általános (átlag) nyereségi részletet két tényező határozza meg:

1. az egyes termelési sphaerák különböző nyereségi részletei;

2. a minden egyes termelési sphaerában egy különös nyereségi részletre elhelyezett tőke relatív nagysága. – A rendes nyereségi részlet törvényeinek az a jelentősége, hogy 1. azok az átlagosnak is törvényei, ingadozásaik lassúak és egymást ellensúlyozók; 2. e törvények – mint különösek – az ingadozási periódusokon belül állanak fenn.

Mihelyt *általános nyereségi részletről* van szó, már pusztán véletlen, hogy többletérték és nyereség fedik egymást, most már nemcsak – mint eleinte – azok részletei, hanem ök maguk is rendszerint különböznek.

Az általános nyereségi részlet a verseny által kiegyenlítődik. Piaci ár és érték. Surplus nyereség. – A termelési ár emelkedését és esését az érték törvény szabályozza. Hogy az egymással kicserélődő áruk árai az értéküket megközelítsék, kell, 1. hogy a csere ne legyen véletlen, 2. hogy az áruk mindkét részről a szükségleteknek megfeleljenek, 3. hogy ne forogjon fenn sem természetes, sem mesterséges egyedáruság. Hogy az áruk értékükön cseréltesse ki, ahhoz kell 1. hogy a *verseny* az individuális értékeket az egy piaci értékre egyenlítőse ki; 2. hogy a kereslet fedje a kínálatot. Kereslet és kínálat feltételezi az értéknek piaci értékkel alakulását. Minden egyes termelési ágon belül a piaci érték a legelőnyösebb feltételek mellett termelő számára *surplus profitot* tartalmaz. – Itt tehát már egy egészen másféle légkörben mozgunk, egy egészen másféle terminológiát használunk. Verseny, kereslet-kínálat, nyereség, *profit* ilyen szavakat az első két kötetben nem volt alkalmunk olvasni. Az első és a harmadik kötet terminológiájára vonatkozólag igen tanulságos a „*Value, price and profit*” című, Marx leánya által később kiadott dolgozatot, illetve beszédet összehasonlítás tárgyává tenni, mely a „*Neue Zeit*”-ban németül jelent meg. „Régibb dolgozataiban – mint itt is – (ezen) *többletértéket* Marx *profitnak* nevezte, mely általában a fizetés nélküli munkát jelentette és melyből egy rész jut a földbirtokosnak, egy rész a capitalisztikus vállalkozónak.” (Földes I. 508. lap, jegyzet.) Helyesebb azt mondani, hogy Marx a „*többletérték*” (surplus value) és a „*profit*” elnevezéseket itt rendszertelenül felváltva *egymás helyett* használja,

de *mind a kettőt* használja. E körülményre világot fog vetni az említett dolgozat két egymás után következő fejezetének címe: X. *Profit is made by selling a commodity at its value*” és „XI. The different parts into which *surplus value* is decomposed.” Hogy itt Marx a két kifejezést egy értelemben kívánja használni, mutatják épen a XI. fejezetnek kezdő sorai: „The *surplus value*, or that part of the total value of the commodity in which the *surplus labour or unpaid labour of the working man* is realized, I call *Profit*.” (66. lap.) „I shall use the word *Profit* for the whole amount of the surplus value extracted by the capitalist without any regard to the division of that surplus value between different parties, and in using the words *Bate of Profit*, I shall always measure profits by the value of the capital advanced in wages.” (71. lap.) Tehát itt „többletérték” és „profit” szavak vegyesen szerepelnek a fizetetlen munka jelzésére. A többletérték-részlet fogalmának jelzésére pedig csak az egy „nyereségi részlet” elnevezés használatik. Láttuk, hogy a III. kötetben Marx a kettőt mily élesen megkülönbözteti az egyik „-”, a másik $\frac{m}{c+v}$; itt még a kettő közötti különbség egyáltalában tisztázva nincsen. Marx bizonyára itt még nem volt tudatában annak a nagy fontosságnak, melyet ő még a nyereségi részletnek tulajdonítani fog, amelylyel szemben a többletérték szerepe csaknem el fog enyészni.

De térjünk vissza a III. kötet tartalmára. A munkabér általános ingadozásainak hatása a termelési árakra a következő: a munkabér emelkedése folytán az áru *termelési ára* 1. változatlan, átlagos összetételű tőkénél; 2. emelkedik, alacsony összetételű; 3. esik, magas összetételű tőkénél. A munkabér csökkenésénél az ellenkezők állanak. – Az áruk termelési ára változhatik 1. az általános nyereségi

részlet változása folytán, 2. annak változatlansága mellett saját értékváltozása folytán.

A verseny az átlagos nyereséget, a termelési árak ingadozását, a piaci áringadozást tünteti fel – és úgy látszik, hogy a többletértéknek, a nyereségnek ezek a forrásai, nem pedig a fizetetlen többletmunka. A tőkéseknek a többlet-értékre való *egyforma igénye a compensatio* okaiban jut kifejezésre.

A nyereségi részlet esési tendenciájának törvénye. – A társadalmi termelő erők fokozódása a kapitalisztikus termelés által – egyrészt a nyereségi részlet esési tendenciájában, másrészt a nyereség abszolút mennyiségének emelkedésében jut kifejezésre. Úgy hogy a variabilis tőke és a nyereség *relatív* csökkenése, azok abszolút emelkedésének felel meg. Amily mértékben fokozódik azonban a munka termelő-ereje, oly mértékben jelentkezik a munkásság relatív túlnépesedése. A nyereségi részlet csökkenése az árapadásban is nyilatkozik. Ha megfordult tőke egyenlő az össztőkével, akkor az előbbire számított egyenlő az utóbbira számított nyereségi részlettel. Ha az előbbire számított részlet alacsonyabb, az utóbbira vonatkozó magasabb és megfordítva.

Ellenható okok. A tényezők, melyek folytán a nyereségi részlet esése akadályoztatik és így csak esésre vonatkozó tendenciának mondható: 1. a munka fokozott exploitatiója; 2. a munkabérnek értéke alá való leszoríttatása; 3. az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása; 4. a relatív túlnépesedés; 5. a külkereskedelem; 6. a részvénytőke emelkedése. – Mindezek okokat szemügyre véve, azok legnagyobb részénél feltűnik, hogy ugyanazon okok, melyek a nyereségi részlet esését meghatározzák, egyúttal ezen csökkenést lassítják is.

A törvény belső ellentmondásai. Csökkenő nyereségi

részlet és fokozott accumuláció mindkettő a termelő erő növekedését fejezi ki. Az accumuláció gyorsabbá teszi a nyereségi részlet csökkenését, ez viszont megint a tőke fokozott koncentrációját mozdítja elő. *A közvetetten exploítáció és annak realizációja nem azonos.* Azt a társadalom termelői, ezt annak fogyasztó ereje korlátozza. A nyereségi részlet nem azért esik, mert az exploítáció mérve csökken, hanem mert az alkalmazott tőkéhez képest kevesebb munka szerepel. A termelés kiterjesztése és az értékesítés között conflictus jön létre. A tőke egyrészt a termelési erők absolut fejlesztésére, másrészt a létező tőkeérték legnagyobb mértékben való értékesítésére tendál. Csakhogy a kapitalistikus termelés nem a társadalom fejlődő életfolyamata számára való termelés (nicht für die erweiternde Gestaltung des Lebensprozesses für die Gesellschaft der Produzenten), hanem a kapitalistikus termelés *csakis a tőke számára való termelés*, miért is a *kapitalistikus termelés valódi korlátja, maga a tőkei* (III. kötet, 232. és 322.)

Marx általában felsorolja a forgalmi folyamat sima lebonyolódásának feltételeit; de hogy ki számítja ki, hogy határozott időben mily mennyiségű áru, mily helyen fog biztos piacot találni, hogy erre való tekintettel hogyan rendezendő be a termelés, mely a régi kedvezőbb időnek megfelelő minőségű és mennyiségű termelési eszközt és munkaerőt biztosít stb. – ki számítja ezt ki, ki viseli ennek kockázatát? – Mindebből Marx csak a kockázatot vette tekintetbe, de nem a speculációt, calculációt. Szerinte a tőkésnek hibája 1. hogy egy vizsás célt, az „*érték értékesítését*” tűzte magának ki; 2. hogy az összefolyamat nem értése folytán helytelen módokat használ ezen cél elérésére, miért is a tőkés korlátlan önkénye, a *termelési anarchia* mutatkozik, mint a társa-

dalmi munkamegosztás törvénye. A Marx-féle tőkés csupán ebben a két minőségben szerepel (Wenckstern), szereti Marx az összforgalmi folyamatot, mint valami „naturwüchsiges” „gesellschaftliches Gebilde” odaállítani, a mely mystikus dolognak legfontosabb jelenségei a *tőkés háta megéli*, tőle függetlenül mennek végbe. Láttuk, hogy 1. a termelés a *tőke* és nem a társadalom szükségletei számára való termelés; a termelés korlátja tehát maga a tőke; – hogy 2. a nem értett összefolyamat és a gyakorlatra ráerőszakolt értékesítési folyamat *periodikus válságokban* mutatkozik. Láttuk, hogy Marx az ő communisitikus követeléseit ezekre építette fel – felépítette a kapitalistikus termelésnek említett napról-napra mind nagyobb mértékben végbemenő összeomlására.

Wenckstern most már azt mondja, hogy ha az említett összeomlás arra a vádra épül fel, miszerint a kapitalistikus termelés immanens hibája az, hogy egyedüli célja a csereérték termelése, – akkor az bizony gyöngé vádra épüli Mert ellenkezőleg, épen abban az esetben, ha csakis használat, értékeket akar termeim a tőkés és pedig a lehető legtökétebb módon, akkor esik abba a hibába, hogy termel a termelés kedvéért, de nem veszi meg senki a termékeit. Ezzel szemben, ha a tőkés elejétől fogva arra fekteti a fősúlyt, hogy az általa termelt minőségű és mennyiségű árut biztosan absorbeálja a piac, ha a termelésével szorosan hozzásimul a társadalom nagyságához, ízléséhez és *bugyellárisához*, akkor – tehát épen csakis akkor, ha mások számára termel használati értéket, azaz csereértéket – csakis ebben az esetben fogja elérni azt, hogy a forgalmi folyamat nem szenved válságok által megszakítást. – Az „Elend der Philosophie „-ben Engels már maga is sokallotta a válság nélküli időt és *chro-*

nikus stagnationának nevezte a gazdaság rendes menetét. – Legyen meg neki ez az öröme. – (Wenckstern.)

Tőkebőség a túlnépesedés mellett. Mihelyt a tőke a munkássághoz képest oly arányban növekedett, hogy sem az abszolút munkaidő, sem a relatív többletmunkaidő többé nem nyújtható meg, – mikor a megnövekedett tőke csak ugyanannyi vagy kevesebb nyereséget képes hozni, mint azelőtt, akkor abszolút túlproductió áll be. Kell hogy a társadalmi ösztőke egy része parlagon heverjen; hogy melyik rész, azt a verseny határozza meg, melyet az accumulációval kapcsolatos hanyatlása a nyereségi részletnek szükségképen előidéz. A kapitalistikus termelésbe épen az az *ellentmondás*, hogy míg a termelő erők abszolút fejlesztésére tendál, épen a termelés különös, specifikus feltételeivel jön összeütközésbe. Nem túlságosan sok gazdagságot termelnek, de túlságosan sokat kapitalistikus formában. 1. a termelő erők fejlesztése a nyereségi részlet csökkenésében oly törvényt hoz létre, mely ellensége lesz magának a fejlődésnek; 2. nem a társadalom szükségletei, hanem a nyereségi részlet magassága határoz a termelés kiterjesztése vagy ki nem terjesztése dolgában. Ilyenformán Marx szerint a kapitalistikus termelés egy *történeti átmeneti forma*. 1. A termelési eszközök kevesebb kézben összpontosíthatnak; 2. a munka szerveztetik; 3. világpiac létesül.

Az árukereskedői és a pénzkereskedői tőke. Az árutőke, míg egyrészt a társadalmi munkamegosztásnak egy különös formája, másrészt önálló jelleget nyer azáltal, hogy a kereskedő tőkét előlegez, hogy a közvetítő tevékenységet folytathassa. A kereskedői tőke megfordulása *több* – akár különböző termelési sphaerába is tartozó – vele egyenlő ipari tőkével egyenlő. Forgalmának gyorsasága 1, az egyes ter-

melési folyamatok megújulásától, 2. a fogyasztás gyorsaságától függ. Megfelel azon tartalékalapnak, melyre, a gyárosnak szüksége volna, ha nem volna kereskedelem, vagyis annak a feladatait is a gyárosnak kellene végeznie.

A kereskedői haszon nem onnét ered, hogy a kereskedő az árut értékén felül adja el, hanem onnét, hogy értékén alul veszi. Az áru végleges eladási ára egyenlő az értékével = termelési ár + kereskedői haszon (Kostenpreis + P-rofit + Handelsprofit). A kereskedői tőke oly mértékben vesz részt az átlagos nyereségi részlet leszállításában, amily mértékben része az osztókének. 1. A nyereségi részlet annál kisebb, minél nagyobb a kereskedői tőke az iparihoz képest; 2. ennek folytán az átlagos nyereségi részlet *még kisebb* mértékben tünteti fel az exploitáció tényleges mérvét. Míg a productiv tőkének a bér munka« fizetetlen munkája köz vetetlenül termel többletértéket, addig a kereskedői alkalmazott a kereskedői tőkének csak részesedést biztosít a többletértékben. A kereskedelmi alkalmazottal más viszonyban áll a tőke, mint a productiv munkással. Az előbbinek bére nem áll szükségképen arányban a nyereség mennyiségével, melyet reálisai ni segít. – Népszerű az az előítélet, hogy a kereskedő a nyereség mérvét önmaga határozza meg; pedig az ellenkezőleg függ 1. az áruk termelési áfától, 2. az átlagos nyereségi részlettől, ami mindkettő nem függ az ő tetszésétől. – A kereskedői tőke megfordulása különbözik az ipari tőke megfordulásától. Minél nagyobb ezen tőke megfordulásainak a száma, annál nagyobb a nyereség mennyisége. A kereskedői tőkénél a nyereségi részlet adott valami. A megfordulás! gyorsaság annyiban döntő, amennyiben a kereskedői tőke absolut nagyságával fordított arányban áll. A kereskedői nyereséget nem a megfordított árutőke mennyi-

sége, hanem azon pénztőke nagysága határozza meg, melyet a megfordulás közvetítésére előlegezett. A kereskedő szempontjából a megfordulás mint ármeghatározó tényező tűnik fel. „Small profits and quick returns”, azaz a nyereség az adott árutőkét megforgató pénztőke megfordulásaival fordított arányban áll.

A pénzkereskedői tőke. A kincsképződésre vonatkozó és az avval kapcsolatos functiókat az ipari tőkés helyett — akár a pénztáros — a pénzkereskedő végzi. Amint a pénzforgalom az áruforgalom következménye, úgy a pénzkereskedés az árukereskedésé. A pénzkereskedés itt — a hiteltől eltekintve — az áruforgalom egyik technikai momentuma.

A kereskedői tőke története. Nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedői tőke is öregebb, mint a kapitalistikus termelés — sőt a tőkének történetileg legelső szabad létezési formája. A kereskedés feltétele a kapitalistikus termelésnek 1. mert a pénzbeli vagyonnal összpontosítására való előkészítés; 2. minthogy a kapitalistikus termelés nem egyéb, mint a kereskedés számára való termelés. A kereskedői tőke a termelést a csereérték irányában fejleszti, szélesebb alpra fekteti azt, nemzetközivé teszi és világpénzt teremt. A kereskedői tőke mindenütt feldúlja a fennálló termelési viszonyokat, hogy azok azonban mivé fejlődnek, az azok saját természetétől függ. — 1. A kereskedő nagyiparos lesz; 2. a kereskedő kis kézműveseket „middlemen”-ékké tesz, de önállóan hagyja őket; 3. az iparos lesz kereskedő és köz vetetlenül nagyban termel a kereskedelem számára.

A kamatozó tőke. Ha az ipari és a kereskedői tőke között minden különbségtől eltekintünk, csak a „tőke” fogalma marad meg. A tőkének, mint árunak, az a használati értéke van, hogy többletértéket hozhat létre, $G-G-W-G'-G$.

az összefolyamat jele; itt kétszer fordul elő 1. a pénzbeli tőke kiadatása, 2. a realizált tőke visszafolyása. – A kamatozó tőke maga mint áru szerepel. A tulajdonosa mint „tőkét”, azaz árut dobja a forgalomba, hogy értékesítse; de mint sajátos fajta árunak különös elidegenítési formája is van: a kikölcsönzés, ami azonban nem jelenti azt, hogy a kapitalistikus reproductiótól teljesen független dolgok kölcsöntárgyát képezhetik. A kikölcsönzött használati értéke: átlagos körülmények közt átlagos nyereséget termelhetni. Úgy a kölcsönvevő, mint a kölcsönadó ugyanazon összeget tőkeként adja ki, de csak az utóbbi kezében működik mint ilyen; hogy mégis mindkettő számára működik, – mutatja a nyereségen való megosztás: a kamat. A tőke is áru; de míg az ár magasságát – ha kereslet és kínálat fedi egymást – a kapitalistikus termelés belső törvényei szabályozzák, addig a kamatrészlet meghatározására nincs „szabály”; – a verseny kénye-kedve határozza meg. A tőke a termelési folyamat alatt nem szerepel mint kikölcsönözhető valami.

A nyereség megosztása. A kamatláb és annak természetes részlete. A kamatlábra és tulajdonképeni nyereségre osztás, mint minőségi megkülönböztetés tiszta mennyiségi felosztásnak az eredménye. Valamint a pénz értéke minden áruval szemben egyszerre változik, úgy a kamatláb is *minden* kölcsönző számára egyszerre emelkedik vagy csökken; ez teszi pillanatról-pillanatra fix-szé.

Qualitative a kamat az a többletérték, melyet a tőke pusztá tulajdona nyújt; quantitative mint a nyereségnek egy része jelenik meg. Ez a nyereség feloszlik kamatra és vállalkozói nyereségre még akkor is, ha a vállalkozó saját tőkéjével dolgozik, csakhogy akkor ő tartja meg a kamatot is, mely őt mint tőketulajdonost, – ezzel szemben a vállal-

kozói nyereség őt, mint actív vállalkozót – illeti meg. A kamatozó tőke, a tőkével, mint olyannal, úgy áll szemben, mint a *tulajdon a functióval*. Így tehát az idegen tőkével dolgozó ipari tőkés a tőkepenzestől abban különbözik, hogy neki van vállalkozói nyeresége, míg a saját tőkével dolgozó ipari tőkéstől abban, hogy ez utóbbi maga tarthatja meg a kamatot. A kamat az a többletérték, melyet a tőke mint olyan hoz, akár alkalmazzák már most tényleg, akár nem, – az a kölcsönvevő dolga – a kamatot meg kell fizetni, mert a tőkében benne rejlik a képesség fizetetlen munka felett rendelkezni. Azonban a felügyeleti bér (wages of superintendence of labour) elvállalása a vállalkozói nyereségből alkalmas arra, hogy a nyereség nem többletérték, hanem mint *munkabér* tüntetessék fel, amely fictiótól azonban a cooperatív tanulás – és a részvényes polgári – vállalatok minden megvontak. Marx különben általában igyekszik a tőkés szerepét a munkamegosztás szervezésénél minél jelenték- telenebb módon feltüntetni.

A tőkeviszony külső megnyilatkozása kamatozó tőke formájában. – A kamatozó tőke formájában a tőke – a termelési és fogyasztási folyamatok egységeként, bizonyos időben többletértéket hozva – mint a kamat mystikus és önmagától termelő erővel bíró forrása jelenik meg. A tőke-*fetisch* benne befejezést nyer. Az elmúlt munka terméke itt magában véve jelen és jövő többletmunkával viselős. De ezen termékek uralma az eleven többletmunka felett csak addig tart, míg a tőkeviszony tart, azaz azon socialis viszony, melyben elmúlt emberi munka mint önálló hatalom áll az elevennel szemben.

Hitel és fictiv tőke. – Amint a termelők és kereskedők kölcsönös előlegezései alapját képezik a tulajdonképeni hitel

nek, úgy azok forgalmi eszköze: a váltó az alapja a tulajdonképeni hitelpénznek (bankjegy). A pénz kölcsönzése és kölcsönvétele üzleti foglalkozást képez, a bank egyrésztől a kölcsönadók, másrésztől a kölcsönvevők összpontosítását jelenti és haszna abban áll, hogy alacsonyabb kamat mellett vesz, mint ad kölcsön.

Pénzbeli tőke accumulatiója; annak befolyása a kamatlábra. – Itt különböző szakemberek kijelentéseinek ellentmondásaival igyekszik Marx a praktikus pénzembereknél a tőke mibenlétére vonatkozó fogalomzavart illusztrálni. Norman szerint a tőke annyi, mint – „árúk és szolgáltatások a termelés szolgálatában használtatva.” Tény, hogy a vett áruk piaci árával azok kereslet és kínálatával valami összefüggésben van a nyereségi részlet, mely a kamatrészlet határait általában megvonja, de hogy miképpen, arra Norman nem felel.«

Overstone azt akarja megmagyarázni, hogy miért szed ő a „pénzeért” 10%-ot, mikor a tőke oly ritka. Egyszer a kamatlábbal, máskor a nyereségi részlettel azonosítja a tőke értékét. A magas kamatlábra vonatkozólag, úgy látszik, nem tudja, hogy az jele oly adósok felléptének, kik nem a nyereségből, de idegen tőkéből fizetik a kamatot. Ha a kamatláb emelkedett, úgy bizonyára azért, mert a pénzbeli tőke utáni kereslet gyorsabban növekedett, mint a kínálat, azaz az ipari termelés a hitelgazdaság alapján terjeszkedett. Könnyű Overstone-nak mondani, hogy soha össze nem *keveri* a „pénz” és „tőke” fogalmakat, egyszerűen azért, mert soha meg nem különböztette őket.

A *hitel* részvénytársaságok alakulását teszi lehetővé, ami *átmeneti formát képez az új asszociált termelési módban*. A hitelgazdaság segíti a kapitalistikus termelést, hogy törté-

neti missiójáj'; betöltse, egyúttal magában rejti a kapitalistikus termelés felbomlásának csiráit.

Took és *Fullarton* felfogása. Forgalmi eszköz és tőke.

— *Took* a bankár álláspontjára helyezkedik és különbséget tesz forgalom (currency) és tőke között. A megkülönböztetés „vételi eszköz” és „fizetési eszköz” a pénznek magának tulajdonságai, de nem jelenti a pénz és tőke közötti különbséget.

— Nem áll a *Fullarton* állítása, hogy a stagnációt a kölcsönök utáni nagy kereslet jellemzi; nem a *nagyság* határoz, hanem a nehézség, melylyel kielégítést talál. Arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen mire van hát a válságban szükség, pénzre-e, tőkére-e? – Marx azt feleli: *nemzetközi csereeszközre* van szükség, a valóságos aranyércre, amely egyúttal tőke, csak hogy nem árutőke, hanem pénzbeli tőke. Nem a pénz és tőke utáni *keresletben* van a különbség, hanem a tőke azon *formájában*, melynél fogva majd pénzbeli, majd árutőke. Bizonyára nem árutőke hiánya okozza a válságot, hiszen éppen azzal vannak a piacok elárasztva!

Ez körülbelül Marx harmadik kötete első részének tartalma. Itt egyúttal szükségesnek mutatkozik *Slonimski* álláspontját röviden kifejteni, amint I. és III. kötet tanait mereven szembeállítja. Miután Marx két kötetten keresztül kimutatta, miképpen keletkezik a többletérték fizetetlen munkából, hirtelen egyet fordul, bevallja, hogy minden törvénye és formulája a valósággal homlokegyenest ellenkezik hogy minden productív tőke egyenlő mértékben hoz több értéket a nyereség formájában még ott is, ahol bérmunkásul nem is alkalmaztatnak. *A többletérték, a fizetetlen munka semmi szerepet többé nem játszik*, hanem előtérbe lép az átlagos nyereségi részlet. „Hosszú tévelygés után tehát Marx visszatér a közönséges gazdaságtannak (Vulgäroökonomie) régi járt útjára, mi-

dón egyidejűleg kijelenti, hogy ezáltal tanainak belső értelme végleg meg világítottatott és teljes indokolást nyert.” (Slonimski 98.) Marx maga elismeri, hogy az értékelmélet a dolgok tényleges menetével össze nem egyeztethető, ellentmond a termelés tényleges jelenségeinek és hogy így valószínűleg végleg le kell mondanunk arról, hogy az utóbbiakat megértsük. Most már azután Marx a különböző termelési sphaerákra vonatkozólag – melyekben a legkülönbözőbb többletérték-mennyiségek fordulnak elő – egy átlagos nyereségi részletet úgy állapít meg, hogy a többletértéknek semmi szerepet nem juttat, hanem most már szerinte is a *termelési költségek* határozzák meg *verseny* útján az *árakat*, aminthogy azt már Ricardo és Malthus is régen tudták. „Mihelyt a fizetetlen munka egy bizonyos mérvet elért, a tőkésék abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy *nyereségük egy részét versenytársaiknak és egyéb vállalkozóknak átengedhetik*, nehogy talán valamelyik a rövidebbet húzza. (101.) Más szóval a verseny megszünteti a többletértékek különbözőségeit, a mennyiben azokat egységes százaléki részletre redukálja. Ha így áll a dolog, akkor a többletértékre vonatkozó minden fejtegetés tárgytalan. Ha a nyereség csak egy formája vagy kifejezése a bér-munkából nyert értéktöbbletnek, akkor a nyereségek különbözőségét a verseny mindaddig nem szüntetheti meg, míg ezen egyenlőtlenségnek oka – az egyes különböző vállalatokban alkalmazott munkások számának és az általuk termelt többletmunka mennyiségének különböző volta – fennforog. Ha a nyereségek a többletmunka- és többletérték-mennyiségektől függetlenül egyenlítődnék ki, úgy azt kell következtetnünk, hogy a nyereség nagysága nem függ a Marx által mondott körülményektől. Az egyes ipari ágakban alkalmazott munkások különböző száma a vállalatok különböző jellegétől

függ, tehát a verseny folytán ki nem egyenlítődhetik; ergo a verseny a nyereségek különbözőségére – minthogy az a munkások számának és a többletérték mennyiségének különbözőségétől függ – semmi befolyást nem gyakorol és nem is gyakorolhat. (Slonimski 104–105.) Marxnál magánál olvastuk a 189. lapon (III. 1. rész) „Εζβη érdekközösségnek az a felfogás képezi alapját, hogy minden egyes ipari ágnek a tőkéje csak egy része az össztőkének, minden tőkés részvényesnek tekintendő, aki az össztőkében való részesedésének irányában vesz részt az össznyereségben.” Hogy ez a nyereségnek eme barátságos átengedése milyen naiv és mennyire az ábrándok országába való, az kézenfekvő dolog; hogy Marx, – aki pedig a tőkést mindig csak a kapzsiság egyetlen tulajdonságával szokta volt felruházni–mégis leírta, ezt csak az a körülmény magyarázhatja meg, hogy *más kibúvót már igazán nem tudott találni!*

9. Kamat, vállalkozói nyereség és földjáraadék.

A bank-tőke alkotórészei: 1. készpénz, arany, bankjegyek; 2. értékpapírok. – Minden évi jövedelem a kamat jellegét nyeri és egy megfelelő fictiv tőkére vonatkoztatatik; ezt nevezzük kapitalisatióknak. A hitelgazdaság fejlődésével minden tőke a 2-3-szorosára emelkedik azon formák szerint, melyekben megjelenik. A pénzbeli tőke legnagyobb része fictiv.

Pénzbeli tőke és valóságos tőke. – 1. Arról van szó, hogy a valódi pénzbeli tőke accumulatiója mennyiben jele a reproductió kiterjesztésének; 2. arról, mennyiben fejezi ki a kölcsöntőke hiánya a valódi (productiv-, árutőke) hiányát.

A tiszta *kereskedelmi hitelnél* 1. a kölcsönös követelések kielégítése függ a tőke visszafolyásától, 2. a hitelrendszer nem küszöböli ki a készpénzfizetések szükségét. Tehát feltétele 1. a gyáros vagy kereskedő tartalékalapja, 2. maga a visszafolyása a tőkének. Itt kölcsönhatás annyiban áll fenn, hogy a termelés fejlődése szélesbíti a hitelt, mely viszont alapja az ipari és mercantil operatiók kiterjesztésének. A reproductió folyásának megakadása a hitel szűkebbre vonását eredményezi, de azért az üzlet látszólag mindig a lehető legegészségesebb és virágzóbb, közvetlenül a válság előtt. Az aranynak kifolyása a válságnak pusztá jelensége, de nem oka. Az arany eme kifolyása nem egy nemzeti jelenség, hanem sorba min-

den gazdaságilag fejlett országnál bekövetkezik. A válságban az árutőke azon tulajdonsága, hogy potenciális pénzbeli tőkét fejezzen ki, nagy mértékben veszendőbe megy.

1. *A pénz átalakulása kölcsöntőkévé.* A kölcsönözhető tőke a valóságos (productiv) accumulatioval csak annyi összefüggésben van, hogy vele fordított arányban áll. A vidéki bankok kis tételei a Lombard-Streetben összpontosíttatnak. A depositor azt hiszi, hogy a bankár a letétet egy ismerős magánszemélynek adja; fogalma sincs arról, hogy az egy londoni billbroker kezére bizza, aki felett egyiküknek sincs legcsekélyebb ellenőrzésük sem. A depositumok nagy száma a forgalmi eszköz viszonylagos kis mennyisége mellett 1. az ugyanazon pénzdarab által végzett adásvételek számától; 2. a depositumok a bankokhoz való visszatéréseinek számától függ. A válság előtti virágzás termék-kiviteli minimuma a válság után, mint maximum jelenik meg.

2. a tőke és revenue átalakulása kölcsöntőkévé a pénznek másik átalakulása productiv tőkévé. – A pénzbeli tőke plethorája nem jelent szükségképen túlproductiot, még a tőke alkalmazhatásának hiányát sem, de jelenti és bizonyítja a *kapitalistikus termelés korlátait*. Overstone arra törekszik, hogy kimutassa, hogy a kölcsön- és az ipari tőke érdekei azonosak, pedig az ő bank actája épen arra tendál, hogy a kettő között fennálló különbséget a pénzbeli tőke javára kihasználja. Ércre tényleg csak a nemzetközi kereskedés saldoinál volna szükség, ha t. i. a belföldi termelés *szervezve* volna.

A körforgalmi eszköz a hitelrendszerben. A jegyeket kiadó bankoknak nem áll hatalmukban a forgalomban lévő jegyek számát szaporítani, míg azok kell, hogy minden percben pénzre legyenek kicserélhetők. (Kényszerforgalmi jegyekről itt nincs szó.) A jegyek száma a forgalom igényeihez alkal-

mazkodik. Míg olyan az üzletek menete, hogy a visszafolyás szabályszerűen megtörténik, a forgalom mérve az iparosok és kereskedők igényeihez alkalmazkodik. De mihelyt kitör a válság, már csak fizetési eszközről van szó. A forgalom abszolút mennyisége a kamatlábra csakis a válságban (Klemme = szorultság) van hatással. Még Chapman is, ki maga is pénzaristokrata, – rosszalja, hogy Londonban egy pár hatalmas ember a szorultságot még rosszabbá teheti. Gurney mondja: „A kamatláb nagy ingadozásai előnyösek azoknak, kik értenek a dologhoz.” A legnagyobb hatalom természetesen a „Bank of England”, mely mint félig állami intézmény mégsem gyakorolhatja hatalmát oly kíméletlenül, mint a magánosok. Hogy azért saját érdekeit senkinek fel nem áldozza, mutatja az 1844-iki actus.

A „Gurrend Principle” és az angol banktörvényhozás 1844-ben. – Ricardo szerint az áru periodikus árváltozását a pénz hasonlóképen periodikus értékváltozása okozza. Szerinte az arany érem-pénz; ha sok pénz forog közkézen, magassabbak az árak és megfordítva. A Currenci Principle-féle iskola ezen tant magáévá tette, amely az 1844-iki banktörvényhozásban gyakorlati megvalósulást nyert. Ekkor a bankot két egymástól független departements-re osztották és ezzel mindennemű válságot örökre kikerülni véltek. A pénz kölcsönzését igen jövedelmező foglalkozássá tették, a részvény-bankoknak lehetővé tették, hogy 20 %-ot is fizeszenek. De a becsületes üzletembert – ki állandó discount-részletre számít – ez igen károsítja. A magas kamatláb volt az egésznek a célja. Overstone még 1857 július 14-én dicsénetet zeng az 1844-iki törvényekre és már november 12-én jön a levél a kormánytól, mely azt felfüggeszti, hogy megmentse a bankot a bukástól.

Nemes érc- és váltóforgalom. Nemes érc-bevitel előfordul

1. az alacsony kamatlábnak a válságot követő korszakában;
2. a kamatláb emelkedése mellett ugyan, de csak úgy, hogy közepes magasságát még el nem érte. Nemesérc-kivitel a látszólagos virágzásnak hirtelen felépült korszakában, a piacok árutömöttsége. a kölcsöntőke utáni nagy kereslet és közepesnél magasabb kamatláb mellett. – Ha Angliának többet kell Németországnak fizetnie, mint ennek neki, akkor itt addig esik a £ és ott addig emelkedik a márka, míg azt – váltó helyett – ércben elszállítani érdemes. Wilson megkísérli, hogy azt a hatást, melyet nemesére kivitele gyakorol a váltó-árfolyamra, azonosítja avval, melyet általában a tőke kivitele gyakorol. Pedig a váltók hathatnak a kamatlábra és viszont, de azért az egyik változásával a másik állandó maradhat és megfordítva. De ha a tőke főleg – beleszámítva a nemesércet is, – általában hat a kamatlábra, akkor *A* tőke nagy részének átvándorlása egyik országból a másikba nemcsak kamatláb, hanem váltóárfolyambeli különbséget is fog teremteni. A pénz túltömöttsége mellett bizonyára igyekszik a tulajdonos azon olcsón túladni. De a *kamatláb* emelkedhetik kölcsöntőke utáni kereslet következtében; csökkenhetik, ha a kereskedelmi hitel élénksége még a bankhitei utáni keresletet alacsony fokon tartja. Marx szerint a monetár-rendszer a katolikus, a hitelgazdaság a protestáns. A hit egymaga is boldogít, az áruk szellemében, a kapitalistikus termelés rendjének praedestinációjában, a személyesített tőkében való hit. Csakhogy mint a katholicismus alól a protestantismus, úgy a monetár-rendszer alól a hitelrendszer sem tudta magát emancipálni.

Kapitalismus előtti dolgok. Uzsora és kereskedés egy meglévő termelési módot használnak fel, nem változtatják

meg. Az uzsora directe conservatív. Minél kisebb szerepe van a forgalomnak a reproductióban, annál virágzóbb az uzsora, természeti szolgáltatások mellett, használati értékre irányuló termelésben fejlődik ki. Hatása, illetve céljai: 1. hogy a kereskedővel szemben önálló pénzbeli vagyona tegyen szert, 2. hogy a *munka feltételeit* magához ragadja. Azáltal, hogy azok régi tulajdonosait tönkre teszi, az ipari tőke hathatós előkészítője.

A surplus-nyereség átalakulása földjáradékká. A földtulajdon egyes egyének abbeli monopóliumát jelenti, melynél fogva a földterület bizonyos részében saját, magán, egyéni akaratát mások kizárásával érvényesítheti. E monopólium történeti előfeltétele és folytatólagos alapja a kapitalistikus termelésnek, de a tulajdonnak megfelelő formáját maga a termelési mód hozza létre, midőn a mezőgazdaságot a tőke alá rendeli. Eredménye e termelési módnak, hogy e gazdálkodást a tudományos mezőgazdaság tudatos alkalmazásával teszi, rationalisálja, A telek a beruházások által nyer és a földjáradék emelkedik. Az adott évi jövedelem kapitálisaiható. A földjáradék azon forma, melyben a földtulajdon gazdaságilag önmagát értékesíti. Ha az évi árendát kamatnak tekintjük, akkor a telek ára a kamatláb szerint változik. Angliában a képviselőház a „földbirtokosok háza” lévén, ők befolyásolják a törvényhozást, melynek általános tendenciája a munkabér leszorítása. Tény, hogy ezen a címen „földjáradék”, a bérlő levon a munkabérből és fizet a tulajdonosnak. A földjáradék többletmunka terméke, amely munkának objectív feltétele a termékenység. A járadék pénz járadéki alakja nem a mezőgazdaság sajátja, ez csak oly mértékben árutermelés, amely mértékben vele szemben és tőle önállóan a *nem* mezőgazdasági termelés kifejlődik;

csak ezáltal lesz a mezőgazdasági termék áru, csereérték és érték, mint olyan.

A differential járadékról általában. Ha egy gyáros az ő gyárát egy vízesésnek az erejével hajtja, mondjuk, míg más gyárosnak 100 £ a saját ára, neki csak 90, ha tehát a termelési ár 115, másnak 15, neki 25 a nyeresége. Ez a 10 £ surplusnyereség, különbség az átlagos nyereség és az egyéni nyereség közt nem azért illeti meg őt, mert természeti erőt alkalmaz, hiszen más is alkalmazza és nem fizeti meg, pl. a gőz expansióját, a víz halmazállapotának megváltozhatását stb. Ez a vízesés nem, mint a gőzgép, mindenki által alkalmazható, ez egy *monopólium*. A földtulajdon képesíti a tulajdonost, hogy az átlagos és egyéni nyereség közti különbséget megtartsa.

Differential járadék I. Itt azon eredményben” különbség tétetik megfigyelés tárgyává, melyet ugyanazon nagyságú tőke különböző telkeken alkalmazva felmutat. Ezen eredménybeli különbségek oka 1. a termékenység; 2. a fekvés. A differential járadékok táblázatának sorozata 1. lemenő irányzatot tüntet fel; 2. a legrosszabb telek termelési ára az irányadó piaci ár; 3. a differential járadék ebből ered, hogy egyenlő tőkék különböző telkeken alkalmaztatnak; 4. lehet le- és felmenő irányú; 5. kifejlődhetik a termék állandó és változó ára mellett. Minél nagyobb részét teszik ki a jobb telkek a földfelület összeségének, annál nagyobb az átlagos járadék telkek szerint és megfordítva.

Differential járadék II. Az első számú járadék különböző termékenyséű telkek egy időben való megművelésére vonatkozik. A járadék II. is felteszi ezt, de itt már a tőkének különböző bérlők közötti megoszlása is hozzájárul. Ricardo azon egyetlen esetet postulálja normálisnak, melyet Marx

kivételesnek mond és melynek kivételével a *járulékos* (zusätzlich) tőke productivitásának arányos csökkenése az irányadó (regulierend) nyereségi részletet érintetlenül hagyja. Ha az A, B, C, D talajfajokon alkalmazott járulékos tőke az (legrosszabb) A-nak megfelelő nyereségi részletet tünteti fel, akkor nincs surplusprofit, tehát járadék sem, ép úgy, mint ha az A-ból járulékos talaj műveltetett volna meg. Marx a differential-járadék három esetét különbözteti meg, t. i. állandó, csökkenő és emelkedő termelési ár mellett, az utolsó eset Marxnál kidolgozva nem volt, miért is Engels szükségesnek tartotta azt a számoknak lehetőleg még nagyobb halmazával feltálatni. Az egész differential járadékok táblájaira csak azt lehet megjegyeznünk, hogy itt *maga Engels* bevallotta, hogy számításai bizony *monstrosus eredményekre* vezetnek; mindenesetre igyekezett magát enyhén kifejezni, mi azonban Slonimskival constatálhatjuk, hogy ezen végtelen, céltalan számítgatások, táblázatok stb. tényleg csak az egész munka eredetiségének hiányát és tartalmatlanságát voltak hivatva eltakarni.

Az absolut földjáradék. A differential-járadék törvénye ettől független. Ha a gabona termelési ára oly magas, hogy az A-talajon a járulékos tőke az átlagos nyereséget hozza a tőkésnek, akkor ez elég ok a járulékos tőke alkalmazására. Kérdés, hogy a tulajdon monopóliuma ezen járulékos tőke alkalmazására vonatkozólag oly korlátokat állít-e fel, melyek tisztán kapitalistikus szempontból nem léteznének. Tényleg maga a földtulajdon hozza létre az áremelkedést, melyre szükség van, hogy a legrosszabb talaj is járadékot hozhasson azáltal, hogy a termelési árat a piaci ár meghaladja. Hogy az absolut földjáradék az érték és termelési ár közti egész különbséggel egyenlő-e vagy nem, a mezei termékek monopol áron

fognak elkelni, nem mert az ár magasabb, mint az érték, hanem mert – ha kisebb is, mint az érték – magasabb a termelési árnál.

A telekár-ról szóló fejezet gyakorlati kijelentéseket idéz. Bennünket csak annak elméleti magva érdekel: „A termelési viszonyok, ha egyszer elértek ahhoz a ponthoz, mikor át kell alakulniok, a titulusnak anyagi, – gazdaságilag és történetileg jogosult, a társadalmi életfolyamatból származó – forrása minden rajta alapuló módozattal együtt elesik. Egy magasabb társadalomgazdasági forma szempontjából a *magántulajdon* épen oly félszegnek fog tetszeni, mint ahogyan ma tetszik az egyik embernek a másik feletti magántulajdona. Az egész társadalom, egy nemzet – az emberiség sem tulajdonosa a földnek, csak *birtokosa*, élvezője, kötelességük, mint jó paterfamiliásoknak, hogy a jövőendő nemzedékre megjavítva hagyják reá.”

A kapitalisticus földjádék genesisise. A physiokraták felfogása igen helyesen az, hogy a tőke képződésének a többletérték termelésének természetes alapja a mezei munka productivitása. Itt a járadék kérdése egyenlő a többletérték kérdésével, mert amaz ennek egyedüli realisationális formája. Általában a mindenkori specificus államforma legbensőbb titka és veleje az a viszony, mely a termelési eszközök tulajdonosai és a közvetlenül termelők között fennáll, ami persze természeti viszonyok, faji jelleg stb. szerint külsőleg – Marxnak ezek külsőségek – számtalanféleképen módosulhat és nyilvánulhat. Itt tehát mégis kénytelen Marx elismerni az ideológiai osztályokat, amelyek ma ugyan még nélkülözhetetlenek, de a jövőben teljesen feleslegesek lesznek. Tevékenységüket az értéktermelésnél ép oly kevésbé veszi tekintetbe, mint a tőkés szakismeretét és organisatorikus mun-

kaját. Marxnak csak az alsóbb rendű munka értékképző. Ilyen kifejezéseket használ: „A munkáslázadás kényszerítette” az államot a gyári törvényhozásra, hogy azonban ez a törvényhozás, ez az állam vagy mi mégis valamelyes mégis csak tekintetbe veendő tevékenység, arról hallgat. Felhossa Anglia példáját, hogy azon okulva az uralkodó osztály az új társadalmi rend „szülési fájdalmait megrövidítse”, hogy ez megint csak tevékenység, mely esetleg „szükséges emberi munka” számba mehetne, arra nem is gondol. (III., rész, 4. lap.)

A járadék genesisének egyik és első stádiuma a *munkajáradék*, a meghatározott mennyiségű többletmunka, a második stadium a többletermék, *termékjáradék*, mely a termék egy határozott mennyiségének szolgáltatása olyképen, hogy majd tere van a közve tétlenül termelőnek megtakarításra, majd a legszükségesebb élelemben is nélkülöz. A tőkének bevonulása a mezőgazdaságba lassan történik; először a legtermékenyebbet lepi el. A földbirtokos és paraszt közti viszony szerződésessé, a járadék *pénzjáradékká* lesz. A klaszikus ó-korban, valamint a feudális tulajdon felbomlását megelőző korszakban jellemző a szabad parcellatulajdon. Pénz kiadása a földdarab megvétele céljából még nem mezőgazdasági tőke, de a föld ára oly magasra emelkedhetik, hogy a termelést lehetetlenné teszi. A mezőgazdaság korlátja és akadálya a *magántulajdon*. Kapitalistikus ipar és mezőgazdaság vállvetve igyekeznek egyrészt az emberi munkakerőt aláásni, másrészt a föld ős-termékenységét kifárasztani.

A trinitár-formula. Tőke – kamat; föld – járadék; munka – bér. Ez a hármas formula. A tőkésnek a tőke, a földbirtokosnak a telek, a munkásnak a munka látszik az ő

specifikus jövedelmének forrásaként, pedig csak össze kell őket adnunk, hogy a társadalmi össz-többlétértéket megkapjuk. A tőke mintegy kiszivattyúzza a többlétértéket a munkásságból. A földtulajdonosnak a termelési folyamat-hoz semmi köze; arra vonatkozik tevékenysége, hogy a többlétérték egy részét a tőkés kezéből a magáéba juttassa. Végre a munkás megkapja az életfenntartásához szükségeltető részt. A formula szimmetrikus incongruitást tüntet fel. Benne a kapitalistikus termelés mystificatioja befejezést nyer. A klaszikus nemzetgazdák érdeme, hogy az általános értelemben vett érték és gazdagság alkotórészeinek ezen személyesítését, ezen mindennapi előítéletekből származó zavart tisztázták és egyrészt a kamatot, mint a nyereség egy részét, másrészt a járadékot, mint az átlagos nyereséget meghaladó többlétet – a többlétértékben egyesítették.

(III. 2. rész. 355. lap.) *A szabadság* abban áll, hogy (a társadalmi ember) az asszociált termelők – a természettel való anyagcseréjüket rationalis módon szabályozzák, közös ellenőrzés alá helyezik a helyett, hogy annak vak uralmát maguk felett elismerik; ezen anyagcserét a legkisebb erőfeszítés mellett emberi mivoltukhoz legméltóbb és legmegfelelőbb módon végzik.

(III. 2. rész, 355.) Marxról a legnagyobb jóindulat mellett sem lehet elmondani, hogy a jövő világról tiszta fogalmat alkotott magának. A munkásság politikai hatalomra és technológiai műveltségre fog szert tenni. (388.) Az érték-meghatározás és könyvvitel fontosabb lesz, mint valaha, ez előbbi fogja a termékek *megoszlását* szabályozni. A dolog igen egyszerűen (II. 302.) arra redukálódik, hogy előre kell a társadalomnak kiszámítani, mennyire van szüksége; a relatív *túlproductio* lesz a társadalom ellenőre. Wenckstern sze-

rint azonban arra mindenesetre szükség lesz, hogy megmérjék a munkaerőt, mert bizony azok a jövőben is különbözők lesznek. Az igaz, hogy a tőkés azért lett ipari vezérférfiú (industrieller Leiter), mert tőkés volt, de csak miután a múltban erre való képességét mindig újra és jelenben is folyton kimutatta, vagyis miután mint ilyen vezérférfiú megállja a helyét – ennyiben parancsolhat, ellenkező esetben rögtön elveszti a hatalmat. Senkit sem szokás gyorsabban detronisálni, mint a pénzkirályt.

Marx a III. kötetben még egyszer visszatér a II. könyv 3-ik részéhez. Az ott kifejtett I., II. osztály hypothesisót akarja a „munkabér + profit + járadék” = termék formulával összeegyeztetni. Az a kérdés, hogy a tőke állandó részének elhasználódása hogyan térül meg? Ez nehézségekbe ütközik; nevezetesen: a „tőke” és „jövedelem” megkülönböztetések az egyéni tőkés szempontjából léteznek, de a társadalom összműködését tekintve, elmosódnak; ami az egyiknek jövedelem, a másiknak tőke. Az újonan termelt érték az egyéni tőkés szempontjából mint jövedelem létezik, de ezen értéket ép úgy lehet individualiter, mint productive fogyasztani. Mit jelent a profitnak tőkésítése egyebet, mint azt, hogy a többletérték felett a tőkés disponálhat hogy ezen áru fizetetlen munka terméke-e vagy sem, az annak értékű mivoltára nézve irreleváns.

Látszólagos verseny. Ha a termék értékváltozását az állandó tőke változása okozza, akkor ezzel szemben a variabilis tőke változása ellenható okként nem működhetik, mert ezt a többletérték megfelelő változása ellensúlyozza. A kapitalistikus termelés nemcsak állandóan reprodukálja az anyagi terméket, hanem a társadalomgazdasági viszonyokat, annak gazdasági feltételeit is. Ha az újonan termelt ér-

ték 100, akkor, munka = x , nyereség = y ; földjáraadék = z – lévén, $x + y + z$ mindig egyenlő 100-al. A plausibilis felfogás azonban más: az értéket x , y és z mint *önálló adott* mennyiségek teszik ki és alkotják meg. Az okozat épen úgy látszik oknak lenni, mint az ok okozatnak. Munkabér, kamat és járaadék mint az érték meghatározásának *önálló tényezői* szerepelnek, mint ilyenek szerepelnek a *világversenyben*. Állandóak természetesen nem abban az értelemben, mintha változnának, hanem mert minden egyes esetben adva vannak.

Jövedelemelosztási viszonyok és termelési viszonyok. A kaptalistikus termelés terméke az áru, motívuma és célja a többletérték termelése. Tőkés és bérmunkás a tőke és munka *személyesítőiként* szerepelnek; őket ezek az adott termelési viszonyok teremtették meg. Az egyes ágensek érintkezésében a verseny látszata mögött az értéktörvény mint *vak természeti törvény* hat. A jövedelemelosztási viszonyok a termelési viszonyokból alakulnak. Valamennyien egyenként és összesen *történeti, véges jelentőségű viszonyok*, melyek, ha egymással ellentmondásba kerülnek, levetik történeti köpenyüket és *magasabb rendű intézményeknek* adnak helyet.

Ez formailag nem is volna olyan rossz befejezés. Csak Engels határozott ügyetlensége rontja el a hatást. Lenyomatja az *osztályokról* szóló töredéknek maradt fejezetet. Komolyan mondom, mikor a 2000 oldalt elolvastam, az volt a meggyőződésem, hogy Marx az első kötet folyamán mégis csak *definálta* valahol az osztályok fogalmát, csak már hamarjában nem emlékszem rá. És akkor Engels figyelmeztet, hogy Marx most, mikor már három kötetten keresztül operált az „osztály”-fogalommal, veti fel a kérdést, hogy tulaj-

donképen: „*mi alkotja az osztályokat?*” Engels itt elrontotta Marxnak szokott geniális taktikáját: elhíttetni az olvasóval, hogy valami már be van bizonyítva, mikor pedig csak fel van tételezve. Engels ezzel bevallja, *hogyan Marx* „*Kapital*”-ja *egy nyílt kérdéssel végződik!*

10. Le Chevalier és Proudhon.

Mielőtt Marx tanai bölcseleti alapjának fejtegetésére áttérnénk, szükségesnek mutatkozik függelékkepen azon álláspontot vázolni, melyet *Wenckstern* Marx társadalomgazdasági tanainak eredetiségére vonatkozólag elfoglalt. Én sem Le Chevalier, sem Proudhon művét nem ismerem, e fejezetért tehát kizárólag *Wenckstern* felelős.

1833-ban jelent meg *Le Chevalier*-nek „*A* socialis kérdés; az ipari reform, mint a positiv politika alapproblémája” című műve. Azzal foglalkozik, hogy minden a vallási, morális, politikai és polgári rendszerben történt reform eddig semmis volt, mert a javítást az ipari rendszeren kell kezdeni. Ezen kijelentéssel *Le Chevalier* – úgy látszik – már meg is vélte tenni a legfontosabb lépést és természetlen lesz abban a pillanatban, mikor a jövő formáit kellene kifejteni. (Miként *Marx* is.) A kérdés már most az: ismerte *Marx* ezt a művet, vagy nem? Az utóbbi legalább is nagyon valószínűtlen; mindenesetre mérlegelés tárgyát képezheti, vajjon ebben az esetben nem illetheti-e *Marxot* azon vád, melylyel *Proudhont* oly kíméletlenül sújtotta: hogy t. i. előzőit ignorálta, vagy őket meg nem nevezvén, erősen felhasználta. Tény az, ha azt olvassuk *Marxnál*, hogy: „a termelési viszonyok összessége az a reális alap, melyen a jog és politika

épülete és nyugszik melynek a társadalom öntudatának bizonyos határozott formái felelnek meg” – jó tudnunk, hogy ezt 26 évvel előtte már Jules Le Chevalier is gondolta volt. Majd látni fogjuk, hogy Marx a „Heilige FamihV”-ben (1845.) *Proudhont* dicséretekkel halmozza el, művét a francia proletariátus manifestumának nevezi és őt Bruno Bauer kritikájával szemben erélyesen védelmezi. Hogy Marx Proudhonnak a rákövetkező évben (1846.) megjelent: „Système des contradictions économiques ou Philosophie de la Misère” című művére – melyről ez tőle kritikát kért – oly feleletet irt, melyről maga is mondotta, hogy barátságuknak örökre véget vetett, annak megvannak a maga sajátos és személyes okai. Ezen sajátos okok pedig nem annyira a különbségekben, mint inkább a *hasonlatosságokban* rejlenek, melyek Marx és Proudhon között fennállanak. Azért, hogy az értéket mint a jövő gazdagság mozgatóját és szabályozóját Proudhon elismeri, Marx nem, azért még Marxnak nem kellett oly szigorúnak lennie. Hanem igenis, – mert eltekintve attól, hogy ahol Proudhon csak általánosságban mozog, Marx erősebben színez és élesebben domborít ki – a Marx relatív értéke tulajdonképpen azonos Proudhon constituit értékével. Az egész rendszerükben párhuzamosság mutatkozik arra nézve is, hogy magukban véve elfogadható fogalmakat önkényesen combinais nyújtják a fejlődés „jó” és „rossz” oldalait. Csakhogy Proudhon nyíltan, Marx elrejtve. Mert többletérték, *accumulatio* – *jó*; nem többletérték, *stagnatio*, nyomor, válság, összeomlás Marxnál a *rossz* oldal. – Marx kénytelen volt Proudhont minden tekintetben tönkretenni. 1846-47 telében bizonyára nagy méreggel tapasztalhatta, hogy az ő kedves barátja, Proudhon, az általa még rendszerben nem foglalt gondolatokat kész rendszerben

nyújtotta a világnak. Ezt kellett szétroncsolni, látszólag tönkretenni minden párhuzamosságot a két mű között; t. i. a Proudhon kész és Marx *megírandó* műve között, hogy a Proudhon constitult értékét, mint saját „viszonylagos” értékét eredetiként tüntethesse fel. 1859, illetve 1867-ben meg is jelent az ő rendszere, újdonsült, őseredeti, korszakalkotó stb. pedig csak át volt mázolja (Wenckstern), megíródott annak a veleje már Proudhon által – 1846-ban – azért hát minden olyan igen feltűnő „argumentum ad hominemnek” megvan a maga oka, leginkább pedig Marxnál, aki különben elég objectiv tudott lenni ellenfelei bírálásánál.

**A SOCIOLOGIAI TANOK ÉS A
BÖLCSELETI ALAP.**

1. Bölceleti előzmények.

„Gott war mein erster Gedanke, die Vernunft mein zweiter, der Mensch mein dritter und letzter Gedanke.” így fejezte ki *Feuerbach* az ő saját fejlődését. És bizonyos tekintetben ez tekinthető Marx fejlődéseként is.

Marx 1818 május 5-én Trierben született. Az egész család 1824-ben tért át a keresztény vallásra. Mondják, hogy Marx családfája atyjától felfelé egészen a 16-ik századig csupa rabbinusokat mutat fel; tény, hogy anyja németalföldi zsidóknak ivadéka. Marx tehát holland zsidóknak az utódja; *azon fajhoz tartozik, amely létrehozta Spinozát.*

Én különbséget teszek productiv és reproductiv tehetőségek között. Talán nem egészen alaptalan állítás, ha azt mondom, hogy nekem úgy látszik, mintha a nemzetek szellemi productivitása a fajok korszakonként előtérbe nyomuló hegemoniájával volna összefüggésben, azaz kölcsönhatásban. Eme gondolatot a zsidó népen tapasztalható je' lenségekkel lehet indokolni. Míg faji egységének megfelelő nemzeti egységet alkotott, volt héber költészet, megteremtett a biblia, de megteremtett a zsidó szellemnek legnagyobb alkotása: a keresztény vallás is. Ezen utolsó alkotás azonban a nemzeti egység megbomlását vonta maga után. A faj az egész földön szétszóródik, az előbbi értelemben vett

productivitás pedig háttérbe szorul. A dolichocephal koponya-alkat által megengedett magasabb szellemi tevékenység most első sorban az egyéni jólét kérdéseire, gazdasági momentumokra, az alkalmas pillanat helyes felismerésére irányul, azaz gyakorlati szellemben érvényesül. Nagy a képesség náluk minden meglévőnek szellemi elsajátítására, de képtelenek újat alkotni. Hogy most már melyik volt a másíknak oka, a szellemi productivitás hanyatlása-e vagy a nemzeti egység felbomlása-e, erre véltem mintegy kitérő választ adni, midőn azok kölcsönhatásáról szóltam. Sok meglévő szellemi terméket ép oly gyorsan, mint tökéletesen képesek magukévá tenni, megtörtént világtörténeti mozgalmakat a legkisebb részletig megérteni és átérezni képesek, de támadó eszmeáramlatok nem ragadják őket magukkal, nem képesek azokat subjective átélni. A művészet terén ez már kevésbbé vihető keresztül, a zene terén legkevésbbé. Mindazonáltal vannak szempontok, melyekből, tekintve a zsidók – különösen az elméleti és bölcséleti productivitás terén – reproductiv szellemeknek tűnhetnek fel. – Most már elismert tény, hogy kivételképen és mondhatni egyetlen kivételképen mutatkozik a zsidó *Spinozának* bölcselite, mint productiv szellemi alkotás. Nem, rendszerének a matematikai bizonyítási mód által megteremtett formai egysége, hanem a „deus sive natura” féle világnézet egy „Sturm und Drang „-korszakot mozgató hatalmas conceptiója, melyből egy Lessing, egy Goethe indult ki, ez Spinoza korát messze túlhaladó szellemi hatalma, productivitása.

Most már kérdés, hogy Marx, ki nagy míveltségű zsidó szülőktől származott, kinek intellectuális művelődésére ifjúkorában bő alkalom kínálkozott – nevezhető-e nagy elődjéhez hasonló productiv szellemnek? – E kérdésre csak azon

bölcseleti alap mérlegelése után leszünk képesek felelni, melyre Marx tanai épülnek.

Nem hiszek a rendszerekben. Minél hosszadalmasabb, s minél részletesebben kidolgozott valamely rendszer, annál valószínűbb, hogy egysége külsőség. Nagyon jól mondja Nietzsche: „Ich trachte nach meinem Werke.” Ki mondhatja halála óráján?: befejeztem munkámat, nincs többé mit mondanom. – „Ti csak az észnek szikráit látjátok, de nem ismeritek az üllöt, nem a pörölynek zord kegyetlenségét!” Hogyan lehet egy embertől befejezett rendszert követelni, egy rendszert, melyben nincsen ellentmondás? – Mert mely emberben nincsen ellentmondás? Nincsen objektív igazság, csak egyéni nézet, többség nézete, kisebbség nézete: mert nem gép az ember, hanem érző, fejlődő élő valami.

Azt lehet erre kérdezni: olvastad Platót az államról? Hol van a következetlenség? Igen. Zárkózzál be szobádba, eresszed le a függönyöket és oltsd el a lámpát, hogy ne zavarjanak a föld jelenségei és alkothatsz képzeletbeli emberekből egy új világot. De vajon mi köze lesz ennek a te képzelet világodnak a valósághoz? És vajon tudomány lesz ez a te alkotásod vagy költészet? – Azt halljuk, minden műnek első kelléke az egység. Én azt tartom, csak a költői művéké, mert azok tárgya a szép. De a tudományos írónak azt mondom: Sohase áldozd fel műved *látszólagos egységének* annak őszinteségét. Ne erőszakold rá egyéniségedre a formai rendszert, mely annak meg nem felel. Hanem világítsd meg minél több oldalról egyéni tudásodat, azt akarom megismerni, mert nem forma, hanem tartalom az, amit a tudománytól várunk kell.

Marx nem nyújtott a legapróbb részletekig kidolgozott bölcseleti rendszert, hanem azért, aki a „Kapital” első kötetét

leolvasta, már megismerheti világnézetét. Bölceleti tanai nincsenek egységes formában letéve. Mikor 1845-ben Engels Marxhoz költözött *Brüssel*-be, hozzáfogtak ugyan egy nagyszabású kétkötetes munkához, amely bár befejezést nyert, de soha napvilágot nem látott, ki nem adatott. Kifejtették benne azon közös álláspontjukat, melynél fogva a „Hegel utáni” német bölcelettel ellentétben állottak; hogy végre leszámoljanak „egykori bölceleti lelkiismeretükkel”. A westfáliai kiadó a kézirat beküldése után megtagadta a kinyomtatást: „megváltozott körülmények miatt.” Értendő ezen változott körülmények alatt természetesen Marxnak Poroszországból történt *kiutasítása*.

Marxnak élethivatásává a bölceletnek kellett volna lennie. Sokáig azon tervvel foglalkozott, hogy logikát és filozofiatörténetet ír. A fejlődés, melyen Marx akkor, midőn az elvont bölcelettől az összerűbb socialis tudományokhoz közeledett – keresztülment, úgyszólván logikus volt. *Bölceleti alapon* épül fel az ő nemzetgazdasági rendszere. De talán épen eme kiinduló pont válik reá, mint társadalomgazdasági tudományra végzetessé. A dialectikai módszer, methodologiai fogások, algebrai formulák, metaphysikai finomságok, öszszerű társadalomgazdasági jelenségek és fogalmak subjeotiv karakterének merev attractiókkal és objectivista analysisekkel való átszövése – mindez bizonyára következménye Marx előzetes bölceleti műveltségének, de nem válik előnyére mint *nemzetgazdának*. Már hangsúlyoztuk, hogy a társadalom-gazdaságtan gyakorlati tudomány. Leghelyesebb hivatása – bár a külföld tudományos vívmányai alapján – de mégis concret nemzeti jelenségekből kiindulva, nemzetileg concrete érvényes törvényszerűségek megállapítása és ezek alapján való következtetés. A társadalom-

gazdaságtan számtalan imponderabiliával kénytelen számolni. A társadalom-gazdaságtannak jelenségei, törvényei nélkülözik azon tulajdonságot, melynél fogva mathematice formulázhatók volnának. A társadalomgazdasági alapfogalmak nélkülöznek minden atomjelleget, azok szerves összetételű, végtelenül komplikált fogalmak, melyek relative sem vehetők egyszerű alaptételekül, hogy azokból a következtetés folyamán összetettebbekhez lehessen jutni. E tudományban a legheterogenebb: anyagi, szellemi, fizikai, pszichikai; reális és ideális motívumokból létrejött jelenségek tömkelege előtt állunk. A társadalom gazdasági structurája nagyon egyenetlen, a egyes egységek melyek egymás mellett és után játszódók száma túlságosan nagy ahhoz, semhogy itt egy gazdasági elv – még ha annak levezetése methodikailag formaliter nem is eshetik kifogás alá – egy ilyen princípium egdűli uralmát a tudomány megengedhetné, illetőleg elismerhetné. A társadalom-gazdaságtan annál valószínűbben következtethet, minél inkább terjeszti kutatásait egy országnak, a hazának gazdasági jelenségeire. Ez, míg egyrészt nem jelenti azt, hogy concret nemzeti jelenségeknek korlátlan jelentőség tulajdoníttassék; nem jelenti másrészt azt sem, hogy a nemzet mások kárából ne okuljon. Általános érvényű törvényekről a társadalmi gazdaságban csak a legáltalább értelemben lehet szó.

Weisengrün egy kategóriák nélküli társadalom-gazdaságot postulat; vázol egy oly gazdasági tudományt, mely a dolgok leírásával magyarázza meg azokat, magyaráz pedig a nélkül, hogy általános tételekhez fordulna és azokból deductió útján következtetne. Valamint hogy a természet-tudományok lehetőleg mellőzni igyekezzenek a metaphysi-

kát, úgy a társadalom-gazdaságtan is Kirchhoff és Mach-féle értelemben legyen *descriptiv*. Ám legyen egy történeti fejlődésre vonatkozó disciplina, de nem abstracto, hanem *concrete*. Ezen társadalom-gazdaságtant az fogja jellemezni, hogy 1. nem vezet le általános törvényekből; 2. tisztán *descriptiv* eljárást alkalmaz; 3. *methodusa* a *concret* történeti fejlődés. „Az általános törvények – és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – a társadalom-gazdaságtani tudomány épületének zárókövei legyenek, ők maguk levezetések eredményeképp jelentkezzenek, de belőlük mi sem vezetésék már le, nekik *consequentiáknak* kell lenniök, de belőlük semminemű következtetések ne vonassanak.” (338.) Az ilyen-társadalom gazdaságtani tudománynak nem kiindulópontja, de befejezése és végeredménye az „értékfogalom”.

A *socialis* tudományban manapság már a „bölcselet”-szónak puszta említése is visszatetszést szül. A *materialismus* lejárt a magát és jelenleg az *empirismus* korszakát éljük. Az általános szemlélődések, a dolgoknak „*sub specie aeterni*” való tekintése gúny tárgyát képezi. Kiki a maga szakmájában a legminutiosusabb részlettel, részleges statisztikai megfigyelésekkel, szám adatokkal akar hatni és kitűnni. A társadalom-gazdaságnak *concret* jelenségekkel van dolga, ezek elismerésének csak egy módja van: „Helyesen kell látni. A történeti egymásutánban a helyes összefüggést észrevenni, a gazdasági chaos vad összevisszaságában az indítóerőket mérlegelni tudni, a *statisztikai adatokat helyes érzékkel interpretálni* – ez az egész, amire szükség van!” (Weisengrün: *Einleitung* 33.) – Ennek a helyeslítésnek most már állítólag a bölcselet akadályát képeznék: „Általános fogalmakkal dolgozik, abstractiókban vész el és természeténél fogva nagyon is hamar *általánosít*,” – Ebből a

nézetből azt lehetne következtetni, hogy most már a bölcséletnek nem kell helyesen látnia. Pedig ez nem áll, a bölcséletnek szemléltetőnek kell lennie, ami nem lehetne, ha képviselői nem törekednének „helyesen látni.” Csak nem kell az imént gáncsolt hibába beleesni és túlságosan sietve általánosítani, – Hegelt a bölcsélettel általában összetéveszteni. A termékeny megismerési elmélet vagy noetika nem azonos egy Hegelnek – ha még oly nagyszerű – de meddő és holt világschematismusával. Nem egy symptoma arra vall, hogy a megismerési elmélet diadalútjának nézünk elébe minden téren. Ez a *megismerési elmélet* azután nemcsak hogy a valószínűséggel és a statisztikai helyes interpretatio valóság-érzékével nem ellenkezik, de egyúttal a bölcsélet mai törekvéseinek is legmodernebb kifejezése. (35.)

Marx maga Weitling művének hatása alatt az európai proletariátust következő módon jellemezte: az angol proletár a nemzetgazdász, a francia a politikus, a német a philosphus. (Mehring: Geschichte der deutschen Socialdemokratie I. 86.) – Tehát a német a bölcselő és a német socialista-táborban már elhangzott a jelszó. „Zurück auf Kant”, „Zurück auf Friedrich Albert Lange”. Szóval, a socialisták sem zárkóznak el a noetikai alapvetés elől és elismerik Marx merev objectivismusának jogosulatlanságát.

Egy tekintetben mindenesetre rokon szellemek Marx is, Hegel is – Spinozával, hogy t. i. antinoetikai szellemek. Csak persze különbség van köztük, mert Spinoza korában még nem volt megírva a „Kritik der reinen Vernunft.” – Spinoza volt az első, aki a dolgok bölcséleti vizsgálatánál a véletlen és az önkény fogalmát kiküszöbölte. Ha Spinoza nincs, a Hegel-féle „fejlődés” fogalma sem támad, amelyre pedig Marx egész materialistikus történeti felfogását alapí-

totta. „Tehát a marxizmus csakis Spinoza vállain emelkedhetett világtörténeti magaslatra.” – (Stern: „Die Philosophie Spinoza’s” 172. stb.)

Említettük, hogy Marx élethivatásává a bölcseletet akarta tenni. 1841-ben lett a philosophia doktora Berlinben. Elsősorban bölcseleti kérdésekkel foglalkozott, de már a negyvenes években szerkeszti a „Rheinische Zeitung”-ot. Ettől fogva figyelme az elméleti kérdésektől inkább a gyakorlatiak felé fordul.

Bölcseletileg – amint hogy Engels is – *Hegelből* indul ki Marx. A „Hegel’sche Linke” vitte a porosz és az osztrák absolutizmus elleni politikai, de egyúttal bölcseleti oppositíóban a vezető szerepet. Marx azonban nem szorítkozik kizárólag Hegelre, hanem a tőle kiinduló fejlődési irányzatban vesz részt. Közvetetlen elődje a bölcselet terén *Feuerbach*. Marx és Engels a „Deutsch-Französische Jahrbücher” (mely folyóirat a „Rheinische Zeitung” elnyomatása után alapított), számára mindenik két-két dolgozatot írt. Marx: „Zur Kritik der Hegel’schen Rechtsphilosophie” és „Zur Judenfrage” bizonyos összefüggésben épen úgy, mint Engels: „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie” és „Lage der arbeitenden Klasse in England.” Mind a négy dolgozatot vörös fonálként az tartja össze, hogy Feuerbachtól indulnak ki; egyszersmind szárnypróbálgató törekvések, hogy rajta túl is haladjanak.

A német bölcselet kiinduló-pontja *Kant*, aki küzd a 18-ik század skepsise (Hume) ellen. Az élet valódi jelentőségét az erkölcsiségbe helyezi (Kritik der praktischen Vernunft) és a modern embert a praxisra utalja. *Fichte*-nél a practikus észnek még nagyobb primatuma van az elméletivel szemben, mint Kantnál. – Schelling és Schopen-

hauer az akaratot hangsúlyozzák az intellektuális elemmel szemben.

Hegel az ész pártján foglal állást. Célja a társadalmi és történeti tudományok kifejlesztése. Tanítványai az ő szellemében államtudományi, történeti és politikai problémák felé fordulnak. – A forradalmak századában a társadalommal a bölcelet is demokratikus lesz. A vallás képezi a főproblemát; Az antireligiosus irány először Goethe „Faust”-jában jut kifejezésre, követik e téren Lenau, Heine, Lassale, Hebbel, Keller. – „Welche Religion ich bekenne? Keine von Allen. Und warum keine? Aus Religion!” – mondja Schiller. Schleiermacher az ő vallásossága szempontjából Platót, Kantot és Spinozát egészen megegyeztetőnek tartja az evangéliummal.

A Kant utáni bölcelet sajátos jellemvonása, hogy lassankint szaktudománynya válik. A régi metaphysika úgynevezett tudományos bölceletté lesz. Szaktudomány-szerűen bölcelkednek, t. i. az egyes szaktudományok keretén belül. így a bölcelet tudatosan jut az egyes tudomány-szakokkal összeköttetésbe.

Hegel történeti és politikai bölcelete volt Marxra hatással, de csakhamar Feuerbach vallási kritikája által materialista és socialista lesz. 1843-ban ismeri meg a francia socialismust és positivismust Saint-Simon-t, Proudhon-t és Comte-t. így „az élet a német Hegel hívéből egy angol-francia positivistát formált, ki társadalomgazdasági szakmunkákban rakja le bölceletét.” (Masaryk.)

A francia forradalom nemcsak Franciaország köztársasággá alakulását, Anglia demokratizálódását, Poroszország előkészülését az alkotmányosságra, mely végre pro forma Ausztriában is helyet talált, – hanem azt is eredmé-

nyezte, hogy a bölcelet demokratikussá vált. – A német socialismus tényleg elsősorban bölceleti és csak másodsorban társadalomgazdasági rendszer. – „Kant, Fichte és Hegeltől származunk és büszkék vagyunk erre!” mondja Engels.

2. Marx tudományos és bölcséleti fejlődése.

Marx 1843-ban bekopogtatott *Feuerbachhoz*, hogy tőle a „Deutsch-Französische Jahrbücher” számára kritikát kérjen Schellingről. „Én önben szükségképen és természet-szerűen, tehát ö Felségeik, a Természet és a Történet által hivatott ellenségét látom Schellingnek.” Marxnak e szavai annyira felizgatták ugyan Feuerbachot, hogy rögtön elővette Schelling műveit, hogy az említett „szükségszerű” kötelezettségnek megfeleljen. Végre azonban mégis megtagadta a kívánt bírálatot, mondván, hogy ő már kifejtette annak idején a saját álláspontját, nem akarta megismételni. (Mehring: IX. Deutsch-Französische Jahrbücher.) „Az a fél emberöltő, mely őket elválasztotta már első érintkezésüknél előtérbe nyomul: a negyven éves férfi mégis csak a bölcselőnek előkelő tógájában lép ki a gyakorlati világba, melyet a 25 éves ifjú éles kardjával akar meghódítani.”

Engelsnél a következőt olvassuk: „Némely tekintetben (Feuerbach) csak egy középső tag a Hegel bölcselite és a mi nézetünk között.” Marx műveinek nincs sem teljes, sem kritikus kiadása. Bölcséleti fejlődése azért teljes bizonyossággal a maga részleteiben nem igen dönthető el. Csak az elődökkel való összehasonlítás vezethet eredményhez. Hogy Marx tanai mégis egyáltalán külsőleg legalább rendszeres

alakban foglaltattak össze, abban Engelsnek nagyobb az érdeme, mint Marxnak. *Engels* maga valamelyik előszavában a „Kapital”-hoz úgy nyilatkozik, hogy Marxnál határozottan körvonalozott fogalmakat ne igen keressünk. Masaryk ezen pozitivistá ízű kijelentésért Engelst dilettantizmussal vádolja. Ha nem is csatlakozhatunk Masaryk e kijelentéséhez, meg kell engedni, hogy Engels épen szerencsésebb kifejezést is találhatott volna Marx commentálására. így a dolog úgy fogható fel, hogy Marxnál egyebet, mint zavaros fogalmakat ne keressen senki. Pedig ennek a kijelentésnek megvan a maga háttere, melynek körvonalozása Marx és Engels megértéséhez feltétlenül szükséges – abban a bölcséleti felfogásban t. i., mely mint „Hegerscher Begriff der Entwicklung” szerepel és a melyen épülő világnézet úgy tekint a dolgok rendjét, hogy a világ nem halmazza a kész dolgoknak, hanem összessége oly *processusoknak*, melyekben a látszólag állandó dolgok – nem különben azok gondolatbeli képei – folytonos változáson mennek keresztül, amely változásban minden véletlenszerűsége mellett fokozatos fejlődés észlelhető. „Más dolog azonban ezt általánosságban elismerni és más a tudomány terén keresztülvinni”, mondja Engels. Mert szigorúan argumentálva a fentebbi tételből nem kevesebb következnek, mint hogy tudományos magyarázatoknál feltétlen megoldás nem létezik; az örök igazság ki van zárva. Közelebbről tekintve, ez a hát-tét azonban nem egyéb, mint egy közhely: „Tempora mutantur et nos mutamur in illis.”

Ez tehát a Marx és Engels kutatásain végigvonuló örök fejlődésre vonatkozó alapgondolat. Marx is, Engels is fejlődik. Eszméik fejlődésképesek, változnak, tökéletesednek. De hogy azért, mert egy tan fejlődik, amennyiben ha-

fással van másokra, ne lehetne eredeti tanról, rendszerről beszélni, az nem áll. Ma már az eredetiség tekintetében a lehető legliberálisabb felfogás uralkodik; a tanok eredetisége abban áll, mennyiben van, vagy nincs hatásuk.

Most már azon kérdés merül fel, hogy hát tulajdonképpen mi értendő a német „Marxismus” kifejezés alatt, melyet mi „Marx Károly tanai” szóval fordítottunk. Kautsky is elismeri Bernsteinnek (Voraussetzungen 19.) azon szavait, hogy: „a tanítványok feladata nem az, hogy mesterük szavait végnélkül megismételjék”, habár Kautsky egyébiránt nem ismeri el, hogy Bernstein még marxista. Marx Károly tanai tehát még ma is folyton átalakulnak, kritika tárgyát képezik, – leglényegesebb tételeikben változnak, mert bármekkora lett légyen is gyakorlati jelentőségük – tarthatatlanok. így ad helyet a marxismus a *neomarxismusnak*, melynek legfőbb képviselője maga Bernstein. *Masaryk* egy a marxismus keretén belül fenforgó *válságról* beszél. Az újabb marxisták lassankint Marxnak majd ezt, majd am azt a tanát elvetik, jobban mondva mellőzik. Ha ezzel kapcsolatban subtilis akarnók lenni, azt a megjegyzést kockáztatnám, hogy mai marxisták alatt lehet érteni azokat, kik Marxnak legalább egyik-másik legfontosabb alapvető tanát „mellőzik”, neomarxisták alatt azokat, kik e tanokat nyíltan „elvetik”. Elhagyják az értékelméletet, a tőke központosításának és az ezzel kapcsolatos munkás-degeneráció nagy mérvét, a communismusról is jóval higgadtabban gondolkoznak. Hiszen arra, hogyan kell magát a többletértékelméletet „elmellőzni”, arra maga Marx adott példát a „Kapital” III. kötetében, midőn a nyereségi részlettel (Profítrate) foglalkozik. Ilyen körülmények között Hegel és Darwin, Morgan és Marx szépen összeférnek „egy gyékényen”, azaz a

lehető legheterogénebb tanok conglomeratumában. Hanem *Masaryk* szerint ez a válság, mely a marxismuson belül fennáll, csupán „válság” és nem romlás; nem az egész socialismust jellemzi, hanem csupán a marxismust. A socialisták ezt szeretnék eltitkolni, pedig a marxismus elvetése a *socialismus összességére* semmi hátránnyal nem jár, sőt annak – és nemcsak egyes pártoknak – új, nagy erőt fog kölcsönözni. Bax, Kautsky, Bernstein elismerik a filozófiai alap tarthatatlanságát a marxismusban. Bax elveti a materialismust, míg Kautsky az ifjabbaknál a „Zurück auf Kant” elvet konstatálja. Nem elég azonban a socialismus gyakorlati ösztönére hivatkozva az elméleti controverziákat néhány phrasissal elütni. A ravasz oppurtunismus helyett most már a socialista párt egy szigorú gazdasági bölcseleti, sociológiai revisióval adós. Maga *Engels* mondotta: „Minél kiméletlenebbül és minél *elfogulatlanabbul* fog a tudomány eljárni, annál inkább lesz az a munkásság” érdekeivel összhangban!” Mert a marxismus válsága – mint *Masaryk* hozzáteszi, – nemcsak a pártnak, hanem a bölcseletnek, a tudománynak is problémája.

Látván tehát Marx tanainak fejlődését mai alakjukban, lássuk már most ama fejlődést, melyen Marx mint egyén keresztülment. A „Gott- Vernunft- Mensch „-féle fejlődésre vonatkozólag azt kell kiemelnünk, hogy ezen fejlődési processusnak csak utolsó két fázisa áll Marxra, az első-től a másodikig fejlődnie Marxnak nem volt szüksége, elvégezte azt már helyette *Feuerbach*, kit már többször kiemelünk, mint Marx kiinduló pontját. „Az ember teszi a valást és nem a vallás az embert”, de rögtön túl is halad a kiindulási ponton: „Az ember nem valami elvont, a világon kívül lévő valami. Az embernek világa az ember, az állam-

a társadalom.” – Amint Marx azt megírja első dolgozatában: „*Zur Kritik der Hegel'sehen Rechtsphilosophie.*” – „A német történelemnek ideális meghosszabbítása a német bölcselet; a németek a jelen kortársai a bölcseletben, de nem a történetben. A német jog- és állambölcselet az egyetlen, ami a modern korszellemmel egy színvonalon áll. Az erre irányuló kritika azonban közvetlenül oly kérdésekhez vezet, melyek gyakorlati megoldásra várnak. A gyakorlati, politikai párt helyesen követeli a bölcseletnek negatióját; csak az a fogyatkozása, hogy e követelést végre nem hajtja, illetve azt tenni képtelen. Nem abban áll a bölcseletnek negatiója, hogy hátat fordítunk neki és elfordulva, néhány banális phrasist mormogunk. E párt életrevaló csirák-ból akar fejlődni, de elfelejti, hogy az élet való csirája eddig csupán a német *koponyákban* volt meg. A bölcseletet nem lehet másképen megszüntetni, mint ha megvalósítjuk.” (Mehring 126.) Már ebben a műben látjuk, letéve azon alapokat, melyekből később a forradalom jelszavai fejlődtek ki: „Igazság = hatalom!” „Meghalt a forradalom, éljen a forradalom!” – Nem abban áll – itt Marx szerint – az utopizmus, ha radikális forradalomról ábrándozunk; csak egy részleges, csupán politikai forradalom, amely az épület régi oszlopait le nem rontja, az az utópia. Az ilyen teljes, mindeket átalakító *emancipationnak* pozitív lehetőségét most már Marx a következőkben látja: van oly osztály, mely nem a polgári társadalomnak osztálya, hanem mely nem más, mint minden osztálynak a felbomlása. Nem kivan különös jogokat, mert semmi különös jogtalanságot nem követnek el rajta, hanem magát az általános értelemben vett jogtalanságot kénytelen tűrni. Semminemű történeti vagy egyéb indokra nem hivatkozhatik, csak tisztán emberi motívu-

mokra. Oly társadalmi réteg ez, mely nem emancipálódhatik másképen, mint úgy, hogy önmagát az összes többi társadalmi osztályoktól és így egyszersmind ezeket mind emancipálja; úgy, hogy ezen társadalmi rétegben – melyben az ember elvesztette saját mivoltát – önmagának visszaadatik. Ezen osztály, mely a társadalomnak a felbomlását jelenti, nem más, mint a *proletariátus*. „Ezen emancipationak feje a bölcelet, szíve a proletariátus. A bölcelet nem valósulhat meg a nélkül, hogy a proletariátust megszüntetné; a proletariátus nem szűnhetik meg a philosophia megvalósulása nélkül!”

Marx ezen első nagyobb dolgozata telve van az ifjúság hevével és lüktető erejével. Még Feuerbach tanítványa, de már önállósul; még bölcselő, de már forradalmár.

Ha Hegel a Fichte idealismusát és a Schelling természetbölcsöletét az ő absolut idealismusa által „az absolut szellem”-ben egyesítette, – úgy *Feuerbach* ezen egyesítést átveszi, de annak naturalistikus és materialistikus színezetet ad. Feuerbachnál a vallási kérdés van előtérben; Stirner joggal nevezi őt bizonyos értelemben teológusnak. – Az ember saját lényét ideálisálva, alkotja meg az Istent. Ezen anthropomorph Istenről való tudás a theológia, mely minden pozitivet elnyom; mindazáltal s talán épen ezért később magából a theológiából fejlődik ki a bölcelet, mely idővel meghozza a szabad, önérzetes, tudományos gondolkodás szellemét. Hogy ezen irány győzhessen, vallásnak kell lennie, mert vallást csak újabb vallás győzhet le. A catholicismus azt kereste, hogy mi az Isten magában véve; a protestantismus azt, hogy mi az Isten az emberek számára. Elméletben tagadja az Istent, de a gyakorlatban elismeri: a protestantismusban testet, illetve alakot öltött a hit és az ész közti

ellentét. – Amit megkezdett a protestantizmus, folytatta a bölcselet, t. i. azt, hogy a tárgyaltan, testetlen Istenből egy valóságos igazi embert csináljon. Isten illuzorikus, égi, képzeletbeli ember volt, tehát a gyakorlati élet számára „nem ember.” *Feuerbach* tehát azt mondja, hogy az ateizmus nem valami negatív, hanem: *positiv humanismus*.

Az ember a bölcseletnek legfőbb tárgya. Anthropologic, physiologia universalis tudományokká lesznek. Feuerbach embere a történeti és a socialis ember. Az ember társas érintkezése az öntudatnak és az igazságnak feltétele. A vallást csakis az erkölcsre redukálja. Az „én” egyenlő a testtel; a megismerés egyedüli forrása az érzékiség, de az érzékeket csak az ész érti meg. Tehát empirista, materialista és mégis rationalista.

Feuerbachtól való a Marx anthropomorphismusa, melyet Comte mintájára a társadalom-gazdaságtanra is kiterjeszt. Rationalismusával Hume-hoz áll közelebb. Marx erős antireligiosus iránya az egész „Hegel-féle szélsőbal”-nál megvan. Marx átveszi Feuerbachtól a materialismust és a naturalismust, csak hogy a positivizmussal kapcsolja össze. Feuerbach-chal együtt elveti a keresztény etikát, az askeiszt és lemondást, mint később Stirner és Nietzsche. Marx egész életmódja – bár, mint említettük, 1824-ben elhagyta a zsidó vallást – keresztényi nem volt. E körülmény illusztrálására azt szokták felhozni, hogy feleségét, a nálánál néhány évvel idősebb, született Jenny von *Westphalen*, ki ifjúkori játszótársa volt és mindvégig lángoló szenvedélyvel vett részt férje küzdelmeiben, e fenkölt és felvilágosodott gondolkodású nőt, saját kívánságára, mint materialistát – Marx be nem szentelt földbe temettette el. Hanem azért voltak, akik azt mondták, hogy ez az atheista-házasság az égben kötött.

E kitérés után térjünk vissza Feuerbachhoz. ő valamint Marx, Hegel rendszerét a német bölcselet befejezésének tartják, azért bírálják mindketten és igyekeznek hozzá való viszonyuknak tudatára ébredni. Marx szerint Hegel leghivatottabb kritikusa Feuerbach, ki Hegel „absolut szellemi”-ét legyőzte. Az új bölcselet első sorban gyakorlati legyen. A gyakorlat minden oly kérdést megold, melyet az elmélet nem képes megoldani. „Embereket és nem könyveket kell a bölcseletnek teremtenie” írja Feuerbach. Marx a Feuerbach materialismusát oda fokozza, hogy mindent átalakító praxis lesz belőle. A következő szavakkal fejezi be Marx az ő kritikáját Feuerbachról: „A régi materialismus a polgári társadalom álláspontján áll, az újnak álláspontja az *emberi* társadalom, azaz a társult emberiség (vergesellschaftete Menschheit). A bölcselek a társadalmat csak különbözőképen interpretálják, azonban arról van szó, hogy megváltoztassuk!” (Marx über Feuerbach; Mehring 233.)

Marx átveszi a Hegel rendszerét Feuerbach-féle színezésben. Politikai és socialis téren csakhamar radicálisabb lesz, mert ő már practikus communistává lesz. Marx és Engels a Feuerbach humanismusát 1845-ben mint reális humanismust fogadják el. De az ember mindvégig socialis ideal marad; igaz, hogy a Feuerbach-féle ember túlságosan elvont, úgyszólván gondolatbeli kép, de épen azért hangsúlyozzák, hogy az élő emberhez csak úgy jutunk, ha a történetben, látjuk szerepelni. Az abstract humanismus el van hibázva-1845-ben már a humanismus reális oldalát emelik ki, annál is inkább, minél jobban közelednek a positivismushoz, amely francia részről hatott oly irányban, hogy minden utopismust rettegve kerültek a communismus terén. Feuerbachban is van positivistikus elem, csakhogy ez *Hume*-hoz való viszo-

nyában lel magyarázatot, mert Comte-ot nem ismerte. Legáltalánosabban tekintve *Schopenhauernek* is lehetett befolyása, midőn azt tanította, hogy az etikától ne imperativusokat, csak magyarázatokat követeljünk. Positivismust még *Saint-Simonból*, Comte tanárából és *Proudhonból* is merített Marx. Marx és Feuerbach bizonyos tekintetben párhuzamosan fejlődnek. Maga Feuerbach tanul Marxnak „*Heilige Familie*”-jéből. Marx fejlődése a socialismus és a communismus felé nem valamely tekintély folytán, hanem belülről, tárgyilagosan ment végbe. – (Masaryk 2. rész. A.)

Egyike azon Marx korábbi, az ő fejlődésének megismeréséhez oly rendkívül fontos, de ma már sajnos, úgy látszik teljesen hozzáférhetetlen műveknek a „*Heilige Familie*”, mely a majnai Frankfurtban 1845-ben ily címmel jelent meg: „*Die Heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik, gegen Bruno Bauer und Konsorten, von Friedrich Engels und Karl Marx.*”

Célja, hogy – mint az előszó mondja – a nagyközöniséget is felvilágosítsa a speculativ philosophiának illúzióiról. „A reális humanismusnak nincsen Németországon esküdtebb ellensége, mint a Spiritualismus és a speculativ idealismus, amely a valódi egyéni ember helyébe az „öntudatot” és abszolút „szellemét” állítja. Ami ellen mi a Bauer-féle kritikában küzdünk, az épen eme torzképpé fajuló speculatio.” Bauer és az övéi mint a kritika, az „abszolút szellem” személyes megtestesedéseinek tekintették magukat, kikben az öntudatosan a többi emberiséggel ellentétben a világszellem szerepét játszotta. Ha a Hegel-féle bölcelet speculativ kifejezése volt az anyag és szellem közti ellentétről szóló keresztény-germán dogmának, úgy a Bauer-féle „*Allgemeine Literaturzeitung*” bizonyára ama kritikus torzkép volt, melyben a Hegel-féle

bölcsélet az absurdumba vezet. A folyóiratnak álláspontja tarthatatlan volt, tizenkét füzetnél tovább nem is vitte és már a „Heilige Familie” zárószava annak megszűntéről számolhatott be.

A „Heilige Familie” az 1843-ban irt művekhez képest haladást jelent, akkor a monarchia ellen irt, most már (1845.) megkülönbözteti az államot a bourgeois társadalomtól. A nézet tisztulása már ebből is látható. A proletariátusra vonatkozó felfogás is fokozatos és pedig bölcséleti alapon való fejlődést árul el. Még nem teljesen önálló, látszik egyrésről Feuerbach, másrésről az angol-francia socialismus hatása. Ezen munka olyannak tekinthető, mint amely önállóbb művekhez az utat egyengette. Mint polémiának hátránya, hogy nagyon bő és így nélkülözi a kritikának úgy Marxtól mint Engelst később annyira jellemző epigrammatikus élet. Az volt a baj, hogy kénytelenek voltak a munkát 20 nyomtatott ívnél hosszabbra nyújtani, hogy a censura alól kivonják. Ez okozza, hogy jelentéktelen emberekkel körülményesen foglalkozván, a kritika igen sokszor kicsinyesnek mondható. A legjellemzőbb azonban az egészen az, hogy egyáltalában *polémia*.

Már Feuerbach bölcsélete főleg kritikus jellegű. De Marx és Engels-nél ez majdnem kizárólagos jelenség. Kautsky nagyon kikel azok ellen, kik Marxtól az „*örökös tagadás szellemé*”-nek nevezik, azonban azt tartom, ezt lehetetlen el nem ismerni. Marx is, Engels is polemikus természetek. Mi más a „Heilige Familie”, az „Elend der Philosophie”, az „Anti-Dühring” mint *polémia*? Mi más végre maga a „Kapital”, mint folytonos kritikája idegen tanoknak? (habár mi a Kapital anyagát igyekeztünk nem ezen jellegében feltüntetni.) Marx sorra bírálja és túlteszi magát Hegelen, Feuerbachon,

Proudhonon. És azután 1845-ben a positiv közös álláspont kiadatása nem történhetik meg. Marxnak és Engelsnek a kritika a megnyilatkozásnak módja, támadniok kell, hogy szóljanak, tagadniok, hogy állítsanak, van ebben valami a „verneinende Geistből”, hiába. Van ebben valami a reproductiv tehetségéből, melyről már szólottam és kénytelenek vagyunk észrevenni a positiv alkotóképesség hiányát.

Mehring ezzel szemben épen az ellenkező oldalt hangsúlyozza a „Heilige Familie” tárgyalásánál. Ő azon positiv szellemről beszél, mely ideológiai képzeleteket positiv tényekkel cáfol, mely alkot, midőn leront, mely épít, midőn pusztít. Ugyanezt mondtuk mi is, csak hogy mi úgy fejeztük ki magunkat, hogy Marx nem képes másképen alkotni, mint úgy, hogy cáfol. Lássuk most már az eredményeket, melyeket Marx és Engels a Bruno Bauer cáfolása folyamán a „Heilige Familie”-ben elérnek. – „Nem az állam tartja össze a polgári társadalom atomjait – mint azt Bruno Bauer állította volt – hanem az, hogy ezen atomok az ábrándok világában, a képzeletben léteznek – a valóságban pedig emez atomoktól végtelenül különböző lények, t. i. nem isteni egoisták, de önző emberek. Csak politikai babona hiszi még, hogy a polgári életet az állam tartja össze, mikor pedig a polgári élet az államot összetartó kapocs.” „Azt hiszi a kritikus kritika, hogy a valóság történeti megismerésének csak a kezdetét is elérte, mikor az embernek a természethez való elméleti és gyakorlati viszonyát, a természettudományt és az ipart a történeti mozgalmakból kizárja? Vagy azt hiszi, hogy valóban megismerhetett csak egy korszakot is, ha *például* ezen korszak iparát, az élet köz vetetlen *termelési módját* magát meg nem ismerte? Mert valóban a spiritualista és theologiai kritikus kritika – már az ő képzeletvilágában – csakis poli-

tikai, irodalmi és vallási fő- és államátalakulásokat ismer a történelemben. Amint hogy a gondolkodást elválasztja az érzékektől, a lelket a testtől, önmagát az egész világtól, úgy elválasztja a történelmet is a természettudományoktól és az ipartól; nem látja a durva anyagi termelést a földön, hanem számára az ég felhőfoslányaiban születik meg a történelem.” Íme a *materialistikus történeti felfogás* első csírája! A „Heilige Familie” e helyétől a „*Zur Kritik der politischen Oekonomie*” előszaváig, tehát 1845-től, 1859-ig nagyon rövid az út, az egész különbség abban áll, hogy az idézett helyen Marx még azt mondja „*például*”, míg később ezen szót elhagyja. Majd később látni fogjuk, hogy a régi ifjúi hévben mondott kijelentés a helyes és igenis azt kell mondani, hogy „*például.*” – Mert hajlandók vagyunk aláírni azt, hogy az ideológiai tényezők összefüggésben, esetleg kölcsönhatásban vannak pl. a gazdasági viszonyokkal is és akinek tetszik, az ezen összefüggésre, kölcsönhatásra súlyt helyezhet, – aminthogy Marx és Engels azt az említett helyen teszik – de már azt, hogy a gazdasági tényezők az ideológiaiaknak reális alapjai „*okai*”, azt már semmivel sem lehet igazolni, legfeljebb önkényesen állítani, – aminthogy Marx az emiittett előszóban, Engels az „*Anti-Dühringben*” (12.) később teszik is. – Láttuk tehát, hogy a „*históriai materialismus*” alapja már a „*Heilige Familie*” -ben le van téve. *Weryho* ugyan azt mondja, hogy a történeti felfogásból itt még igen kevés található, hogy azonban annak csirái már megvannak, az nem tagadható. (*Weryho*: „*Marx als Philosoph*”. 20. lap.)

Fontos még a „*Heilige Familie*”-ben Marxnak Proudhonhoz való viszonya. Tudvalevőleg Marx az „*Elend der Philosophie*”-ben Proudhont mindenképen agyontiporta,

könyveit nemcsak rosszaknak, de „aljasságoknak” is címezte („Socialdemokrat” 1865.) Annál sajtóságosabb itt látnunk, mint kel Marx leghevesebben Bauer kritikájával szemben Proudhon védelmére. Mindenesetre nem oszthatjuk Mehring azon nézetét, „mely szerint azon állítás, hogy Marx a később élesen támadott Proudhonnak eleinte híve volt – pusztán mese. És bizonyára ez a mese nem csupán abból fakad, hogy bizonyos tanárok nem tudják, illetve nem akarják Marxot helyesen olvasni. Bizony Marx a „Heilige Familie”-ben egészen őszintén elismeri Proudhon érdemeit, midőn mondja, hogy ő volt az első, aki a *magántulajdon*, a társadalmi gazdaságtan ez alapfeltételét, melyet annak képviselői mint valami megdönthetlent, többé egyáltalán fejtegetés tárgyát nem is képezőt tekintettek – egy határozott, kíméletlen és mindamelllett tudományos kritika tárgyává tette. Hogy mi volt az, amiért Marx később Proudhonnal szakított és őt oly kíméletlenül és igazságtalanul ostromozta, már láttuk. A „Szent Család” még a proletariátus fogalmának szempontjából érdekel bennünket. Itt látjuk Hegelt: Thesis-anthithesis. Proletariátus és gazdagság azok ellentétek. Mint ilyenek egy egészet képeznek. Mindkettő a magántulajdonnak alakja. „A magántulajdon, mint olyan, mint gazdagság kénytelen, midőn a saját maga fennmaradására törekszik, egyúttal az ő ellentétét, a proletariátust is fennállásában megtartani. Ez az ellentétnek positiv oldala az önmagában megelégedett magántulajdon. Ezzel szemben a proletariátus kénytelen, midőn önmagát – egyúttal az őt feltételező ellentétet, mely őt proletariátussá teszi – megszüntetni. Ez az ellentétnek negatív oldala, az önmagában meg nem elégedett, hanem felbomlott vagy bomlófélben levő magántulajdon. Ezen ellentétben belül a magántulajdonosok a con-

servativ-, a proletárok a destructiv pártot alkotják.” (Mehring 155.) Marx tiltakozik, hogy a proletariátust isteniténé, ellenkezőleg, elismeri, hogy az gépmunkára szorított démorálisait tömeg és mégis így kiált fel: „A proletariátus nem hiába végzi a munka nehéz és acélozó iskoláját!” Ez nagy ellentmondás. Ha kimutatná, hogy a proletariátus szellemi képességei is fejlődtek és fejlődnek, más volna; de ő az egész osztályt munkaeszközként állítja oda; honnan jöjjön egyszerre az ember egyetemleges mivoltának kifejezésére vonatkozó törekvés? – Ez egy *ethikai* követelés (Wenekstern). A „Szánt családban” tehát már felfedeztük Marxnál az *ethikai* elemet, aminthogy tény is, hogy az az úgynevezett Marx-féle *amorralismus* egy lélektani és sociológiai utopismus: lehetetlenség. – (Masaryk: X. *Ethikai kérdés.*)

Marx tanaihoz Hegel adta a csontvázat, hozzá Feuerbach és a Hegel-féle szélsőbal adták a puha testrészeket. így jellemzi *Masaryk* Marx bölcséleti fejlődését. Nem arról lehet szó, hogy Marx, kitől milyen *egyed* gondolatot vett át. Marx egy egész nagy csoport férfiúval együtt dolgozott és együtt gondolkozott, kik szellemi irányukban majd itt, majd ott érintkeznek. – A fejlődést rövid három szóval így lehet kifejezni.: pantheismus, humanismus, socialismus; Isten, ember, proletár; Hegel–Feuerbach–Marx.

3. A dialectikai módszer.

Minden időknél előtte egy láthatatlan pókhálózat terjedt szét minden irányban a semmiségbe. A logika örök törvényeinek hálózata. Ezeknek a hálózatába épült bele a mindenség, a természet. És minden egyes természeti jelenség a logika örök törvényeinek egy-egy megnyilatkozása. Ez *Hegel*.

Hegel a semmi előző indoklásra nem szoruló „tisztá lét” észbeli fogalmát postulálja és ebből igyekszik – midőn mind gazdagabb fogalmakhoz halad tovább – a tiszta észbeli tudásnak egész rendszerét levezetni, amennyiben kimutatja, mint határozzák meg mindig az elvont fogalmak az összerűeket. E fejlődésnek rugója a *dialectikai módszer*, amely negatio folytán jut egyik fogalomtól a másikhoz.

A valódi dialectika nem a saját belátásunk szerint való, hanem a dolog lényegéből való bizonyítás. A minden összerűt, egymástól különbözőt és megkülönböztethetett magában foglaló és magában megsemmisítő abszolút idea az *abszolút szellem*, amely azonban a concret dolgoktól el nem választható; amennyiben differenciálódott, a jelen formákban létezik, amennyiben még nem, felettük lebeg. Hegel Spinozától indul ki: „*Omnis determinatio est negatio.*” Minden meghatározás tagadás. Valamennyi concret forma tagadja az elvont

fogalmat és az összes concret formák által betöltött összforgalom tagadja a különös concret formákat. Az „absolut negativitás” tehát az üres abstractiot hússal és vérral látja el.

Marx azzal vádolja Hegelt, hogy mindent testetlen ideákba old fel. Ez Hegelről ilyen formában nem áll, ha még annyira idealista is; ellenkezőleg a materialista Marx alkot a valóságból üres fogalmat, így jutott az elvont emberi munka fogalmáéhoz. Hegel itt azt mondaná: igaz, hogy az egyes különös munkák tagadtatnak a valamennyiüket magában foglaló absolut munka által; azonban ez az absolut munka mindig csak *ezen különös formákban jelenik meg*, tehát a gazdaságban, hol concret emberekről van szó, ezeket a különös munkákat kell vizsgálat tárgyává tenni. Marx azonban ellenkező módon az ő elvont – „érték”, „többletérték-tőke”, „többletérték-kapitalizmus” schémáira vonja rá a valóságot. Az „érték”, melyben „egy csöpp használati érték sincs” és a „többletérték” mely a termelési sphaerákban alakul, az ő agyrémei (Wenckstern). Hegel szerint az a tudomány, hogy a tárgynak összes formáit és meghatározásait abból magából minden irányban kifejlesztjük. Bárhonnan indul is ki, célja az egyetemlegesség (Universalität). Marx ellenben egyetlen meghatározást, a kezeset és a tulajdon rendszerét ragadja ki az összességből és a valóság lényének és céljának declarálja.

Bölcséletileg és *methodológiailag* legtöbbet köszön Marx Hegelnek. Feuerbach is nagy hatással volt reá, de nem ruházta reá gondolkodásmódját oly teljesen, mint Hegel, aki nemcsak a gondolatok mélységével, hanem rendszere – bár mesterséges – befejezettségével és egész módszerével hat reá.

Marx és Engels Hegelnél nagyrabecsülik a dialectikai módszert. Marx ugyan a „Szent Család”-ban dicséri Feuerbachot, hogy túltette magát e módszeren, de Proudhon-nal

szemben ezt nevezi helyes módszernek és a „Kapital”-ban maga is használja.

Hegelnél a dialectika az „absolut fogalom” önfejlődése, mely az emberi agytól függetlenül történetben és természetben örök idők óta szerepel. Ezen „ideológia” helyett Marx és Engels egy materialistikus lélektannal és dialectikával lépnek fel. Ők a gondolatokat és fogalmakat a valóság képei-nek fogják fel, míg Hegel számára a valóság képmása az absolut fogalom bizonyos fokának vagy állapotának. Engels a „*Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen Philosophie*” című művében a történelmi materializmus fejlődésénél a dialectikai módszer előkelő szerepét emeli ki. „Hegel módjára a dolgok metaphysikai és dialectikai szemléletét különbözteti meg; míg az első a dolgokat és azok gondolati képeit, a gondolatokat mint magukban álló, merev, egyszer s mindenkorra adott tárgyakat szemléli, – addig az utolsó összefüggéseikben, változásaikban, átmeneteikben vizsgálja őket, mikor is kiténik, hogy azok egy ellentétnek két sarkát képezik, a pozitív és a negatív pólust, melyek minden ellentétességük mellett is egymást áthatják.” (Bernstein 21.)

Míg tehát Hegelnél a dialectika az absolut fogalom önfejlődése, addig Marx és Engelsnél a fogalmi dialectika a való világ tényleges dialectikai mozgásának öntudatos reflexiója. A dialectika ezzel a mozgás általános törvényeivel foglalkozó tudományyá lesz. Az egész különbség csak abban áll, hogy az emberi agyban e mozgás tudatosan megy végbe, míg ezen törvények a természetben és a történetben a véletlennek látszó események egész sorozatán keresztül öntudatlanul, a külső szükségszerűség alakjában mennek végbe. És ezzel a Hegel-féle dialectikát megint a lábára állították, mert „hiszen a fején állott volt.”

„De hát mi is az a szörnyű negatio-negatioja? – Egy igen egyszerű, mindenféle és mindennap végbemenő folyamat, melyet minden gyermek meg tud érteni, mihelyt megfosztjuk a titokzatosságtól, melybe a régi idealistikus philosophia burkolta. – Vegyünk pl. egy árpaszemet, ha alkalmas talajra esik, akkor a meleg és nedvesség következtében változáson megy keresztül: csírázik; az árpaszem, mint olyan elenyészik, negáitatik, helyébe lép a kifejlődött növény, az árpaszemnek a negatiója. Azonban ezen növénynek megint mi a normális életfolyamata? Növekszik, virágozik, megtermékenyítettetik, míg végre megint árpaszemeket hoz létre, mihelyt ezek megértek, a növény szára elhal, megint a maga részéről negáitatik. Mint a negatio-negatiojának eredményét megint az árpaszemet, melylyel kezdtük – nyertük, csak hogy nem egyszeresen, hanem tíz-, húsz-, harmincszoros mennyiségben. Gabonafajok igen lassan változnak, tehát egy mai árpaszem körülbelül ugyanolyan, mint a száz év előtti.” Ezen körülmenyes magyarázattal igyekszik Engels negatio-negatiojának törvényeit mindenki számára érthetővé tenni (Dühring: Dialektik. Negation der Negation. 138.) Engels szerint itt azt lehetne mondani, hogy itt nem is igazi negatioról van szó, negálom az árpaszemet akkor is, ha megörlöm, rátaposok stb. „Minden meghatározás negatio. Itt a negationak módja először a processus általános, másodszer annak különös természetete által van meghatározva. Nekem nemcsak negálnom kell, hanem a negatiót megint meg is szüntetnem. Tehát úgy kell berendeznem az első negatiót, hogy a második lehetséges legyen. Most már hogyan? Minden egyes esetnek különös természetéhez képest. Ha az árpaszemet megörlöm – végrehajtottam ugyan az első mozzanatot, de a másodikat lehetlenné tettem. A különböző fajta dolgoknak tehát meg van

a maguk sajátos módjuk, amint oly képen negáltatnak, hogy valami fejlődés legyen az eredménye; ugyanígy van ez a képzeteknél és a fogalmaknál is.” (Dühring 145).

Engels a leghevesebben tiltakozik *Dühring* azon vádja ellen, hogy Marx a szociális forradalomnak, valamint a földre és az egyéni munka által szerzett termelési eszközökre vonatkozó közös tulajdonnak – szükségét nem képes másképen bebizonyítani, mint úgy, hogy a Hegel-féle „Negation der Negation”-ra hivatkozik; *egy* analógiából következtet arra, hogy a jövő társadalomban az egyéni és egyúttal társadalmi tulajdon fog uralkodni, mint *egy* Hegel-féle oly magasabbrendű egység, mely az előbbi ellentéteket azáltal szünteti meg, hogy magában egyesíti őket.

Marx ezeket írja: „A negationnak a negatioja az, ami a magántulajdont megint helyreállítja, de helyreállítja a kapitalistikus aera vívmányai, a szabad munkások cooperatioja, azoknak a földre és az önmaguk által termelt termelési eszközökre vonatkozó közös tulajdonjoguk *alapján*. Azonban az egyéni munkából származó szétforgácsolt egyéni tulajdonnak átalakulása kapitalistikussá hasonlíthatatlanul hosszadalmasabb, nehezkesebb és bonyolultabb egy folyamat – mint a már tényleg társadalmi termelési módon nyugvó *kapitalistikus* „*magántulajdonnak átalakulása társadalmi tulajdonná*.” Marx itt a szabad embereknek jövődöbeli oly közösségéről beszél, kik közös termelési eszközökkel dolgoznak és individuális munkaerejüket öntudatosan mint társadalmi munkaerőt hozzák mozgásba. Amit az emberek közösségének eme socialistikus szervezete létrehoz, az társadalmi termék. „Egy része ezen terméknek megint termelési eszköz lesz – ez *társadalmi* marad. Egy másik részét azonban közület tagjai mint élelmiszereket elfogyasztják – ezt tehát közöttük szét

kell *osztani*.” Az egyéni „szétforgácsolt” termelési eszközöknek társadalmilag központosítottakká való átalakulása képezi a *tőke előtörténetét*. Mihelyt a munkásság proletariátussá, a munka feltételei tőkévé váltak, tehát a kapitalistikus termelési mód a maga lábán áll – a munka még nagyobb mértékben „társadalmi”-vá válása, a földnek és a termelési eszközöknek további átalakulása, szóval a magántulajdonosok további expropriatioja is más alakot ölt. „Most már nem az önállóan gazdálkodó munkás, hanem a sokakat kizsákmányoló tőkés fog expropriáltatni. Ezen expropriatio pedig magában a kapitalistikus termelésben immanens törvényeknek érvényesülése, a tőkék concentratioja folytán megy végbe. Egy-egy tőkés sok mást pusztít el. Ezen összpontosulással, azaz sok tőkésnek kevés által való kizsákmányoltásával kapcsolatban egyidejűleg fejlődik a munkafolyamat kooperatív alakjának mind szélesebb alapon való alkalmazása, a tudomány öntudatos technológiai alkalmazása, a földnek tervszerű közös kihasználása, a munkaeszközök átalakulása olyanokká, melyek csakis közösen alkalmazhatók, általában az összes termelési eszközökkel való olyatén gazdálkodás, hogy azok combinait társadalmi munka közös termelési eszközeiül használnak. A pénzkirályok számának *állandó apadásával*, kik most már ezen átalakulási processus minden előnyét bitorolják és monopolisálják – növekszik a nyomor, az elnyomatás, a rabigába hajtás, a degradatio és a kizsákmányoltatás a munkásosztálynál, de növekszik egyúttal e mind nagyobb számú, a kapitalistikus termelési mód által nevelt, egyesült és szervezett munkásosztálynak lázongása is. A tőke bilincsevé lesz annak a termelési módnak, mely vele együtt, sőt általa érte el fejlődésének tetőpontját. Midőn a termelési eszközök összpontosulnak és a munka mindinkább társadalmivá válik

– végre elérkezik egy időpont, mikor ez a kapitalistikus burokkal többre össze nem egyeztethető, szét fog robbantatni. A kapitalistikus magántulajdonnak végső órája ütött. Az expropriálók expropriáltak.” (Kapital I. 791.) „A termelésnek és a tulajdonszerzésnek kapitalistikus módja, tehát a kapitalistikus magántulajdon ez az egyéni saját munkán alapuló magántulajdonnak *első negatiója*. A kapitalistikus termelésnek negatióját pedig ez maga egy természeti folyamatnak szükségszerűségével hozza létre. Ez a *negatio negatiója*.” (Dühring 135-136.)

Ezen hosszadalmas idézés alapján igyekszik *Engels* kimutatni, hogy mikor Marx az említett átalakulási folyamatot „negatio-negatiójának” nevezi, távol van attól, hogy azt *ezáltal* bizonyítani akarná. Ellenkezőleg: miután *történetileg bebizonyította*, hogy az a folyamat részben végbement, részben a *jövőben kell, hogy végbemenjen* – azt olyan folyamatnak nevezi, amely egy határozott dialectikai törvény szerint megy végbe. Mindenesetre az a kérdés legalább felmerül, hogy miképpen lehet azt, hogy valaminek a jövőben szükségképpen be kell következnie – történetileg bebizonyítani. Történetileg be lehet bizonyítani, hogy valami a múltban megtörtént; de most olvasok először jövőbeli történeti tényekről. Hiába, én csak amellet maradok, hogy semmi sem biztos, csak ami megtörtént. Mondhatjuk, hogy a múltból vont következtetések alapján valószínű, hogy valamely esemény a jövőben be fog következni; hogy azonban *kell* hogy következzen, azt csak akkor mondhatnók, ha egy örök érvényű törvényszerűséget magából a múltból lehetne bizonyítani. A múltból pedig, mint láttuk, csak *egy negatio* vehető ki, a második majd csak a jövőben fog bekövetkezni. Ha tehát Engels állítása szerint Marx nem abból

következteti, azaz bizonyítja a kapitalizmusnak a jövőben szükségkép bekövetkezendő összeomlását, hogy a negatio-negatiójának törvénye érvényben van, hanem ellenkezőleg a törvény érvényét abból vezeti le, mert *szerinte* – Marx szerint t. i. – az említett összeomlásnak *szükségképen* *be kell* következnie; akkor Engels nyíltan bevallja, hogy Marx a kapitalizmus jövőbeli romlását egyáltalán nem bizonyítja, hanem egyszerűen *állítja*. Hogy most már a dialectikai törvény érvényét-e, vagy a kapitalizmus jövőbeli romlását állítja-e Marx önkényesen, az nem nagy különbség. Ha a kapitalizmus romba dől, akkor a negatio-negatiójának törvénye áll; ha ezen dialectikai törvény érvényes, a kapitalizmus össze fog omlani. Mi a célja az ilyen érvelésnek? – Ha a méltó feleletet akarnók megadni, azt kellene mondanunk, hogy ennek célja bizonyos követelések etikai karakterének elpalástolása, tehát egy látszólagos amoralizmus fixírozása mindenekelőtt pedig külső tudományos színezet.

Elég az hozzá, hogy Engels a negatio-negatiójának törvényét a növény- és állatvilágban, a geológiában, a matematikában, a történelemben, a bölcseletben is érvényesülni látja, miért is az *szerinte* a természetnek, a történelemnek és a gondolkodásnak nagy horderejű és rendkívül fontos fejlődési törvénye. „Dialectikai módon gondolkodtak az emberek, még mielőtt tudták, hogy mi az „dialectica” épen úgy, amint prózában beszéltek, mielőtt e szó „próza” létezett volna. Hegel az első, aki a negatio-negatiójának törvényét – amely a természetben és a történelemben, ha pedig egyszer már megismertük, ami elménkben is öntudatlanul érvényesül. – Hegel az első, aki e törvényt élesen formulázta.” (Dühring 146.)

Engels – mint fentebb mondtuk – avval érvel, hogy Marx a kapitalizmus jövőbeli romlását a tőke növekedő össz-

pontosításaitól és a pénzkirályok számának csökkenéséből bizonyítja, A socialismusban az a felfogás uralkodik, hogy az ipari vállalatok összpontosítása a *manánszempontok*nak összpontosításával együtt jár. Pedig ezek esetében az intézményre kell hivatkoznunk: a *részvevők érdekek* a legnagyobb mértékben ellensúlyozzák az a tendenciát, hogy a vállalatok összpontosítása a vagyonnak is az összpontosításával járjon. Lehetővé teszi már összpontosított tőkéknek legteljesebb megosztását és nem kívánja meg, hogy egyes tőkések ipari vállalatok céljából kezükben még nagyobb vagyont egyesítsenek. Helyesen mondja *Bernstein*: (Voraussetzungen 47.) „Ha nem-socialista nemzetgazdák o tényt a sociális állapotok szépítésére használták fel, ez még nem lehet ok arra, hogy a socialisták maguk azt eltitkolják vagy agyondisputálják.” Marx semmi pozitív tényre nem támaszkodó állításával, hegy a tőkések száma apad, Bernstein is kénytelen megvallani, hogy a részvénytulajdonosok csak megközelítőleg is hű statisztikájának összeállítása oly feladat, melyre annak elháríthatatlan nehézségei miatt mindeztideig senki sem mert még vállalkozni – mindamellettt már a pusztá-*okvés*, hogy a kérdéses tény statisztikai úton, empirice bizonyíttassék be, is elismerésre méltó. Marxnál (Kapital I. 590. l.) olvassuk: „Ha az *accumulatio* mint folyton növekedő *concentratio* jelentkezik – másrészt sok egyéni tőkének egymástól való elkülönzését is jelenti.” A mivel kapcsolatban megjegyzi, hogy ily elkülönzések következtében a tőkések száma „*többé-kevésbé növekszik*”. Hanem azután ezen futólagos érintkezéssel a dolog le is van már tárgyalva. Az első kötet végén már csak a „tőkekirályok” számának állandó apadása” hangsúlyoztatik, mintha az a bizonyos 590-ik oldal meg sem íródott volna – és ezen még a harmadik kö-

tet sem változtat. Íme megint látjuk Marx bizonyítási módszerét, valamit *látszólag* tekintetbe venni, de figyelmen kívül hagyni ott, ahol az kényelmetlenné válik épen úgy, mint a használati értéket tekintetbe vette néhol, de mellőzte másutt.

Ha tehát nem is tagadhatjuk, amit *Kautsky* állít, hogy t. i. Bernsteinnek nem sikerült sem a vitás kérdést a majdnem csakis a jövedelmi adóra vonatkozó adatokból kellően megvilágítani, sem az ő álláspontját empirice indokolni, már maga az a körülmény, hogy Bernstein is, Kautsky is – bár hiányos – de *statisztikai adatokkal* dolgoznak, ez már Marxhoz képest haladást jelent. Hogy most már Bernsteinnek vagy Kautskynak sikerült-e a maga álláspontját szilárdabb pozitív alapra helyezni, az szigorúan „Marx Károly tanainak” körébe nem tartozik; annyit azonban eldöntöttnek vehetünk, hogy szó sem lehet arról, mintha a társadalom tagozódása régebbi időhöz képest *egyszerűbbé* vált volna, hanem ellenkezőleg azt kell tapasztalnunk, hogy úgy a jövedelmek nagyságát, mint általában a kereseti tevékenységeket illetően a legnagyobb fokozatosság és megosztottság uralkodik. Semmi speculativ és semmi empirikus ok tehát egyelőre nem forog fenn, hogy a gazdagok számának relatív vagy épen absolut apadásáról beszéljünk.

Marx azonban így okoskodik: a tőkésék száma mindig kisebb lesz; e néhány tőkést kizsákmányolni gyerekjáték lesz a proletariátus számára; a kapitalistikus magántulajdon megszűnik; íme a negatíó negatíója; öskommunismus, magántulajdon, tisztultabb communismus; *tehát a dialektikai törvény érvényben van.*

„A dialectikának – Marx által való, említett – „talpraállítása” nem olyan egyszerű dolog. Bárhogyan álljanak

is a dolgok a valóságban, mihelyt egyszer a tapasztalati utón megállapítható tények talaját elhagytuk és azoknál tovább spekulálunk, a levezetett fogalmak világába kerülünk, mikor is, ha azután a dialectika törvényeit követjük, amint azokat Hegel felállította, – mielőtt észrevennők magunkat – mégis csak „a fogalom önfejlődésének” hálózatában vagyunk. És itt rejlik a Hegel ellentmondására épülő logikának tudományos veszedelme. Tétélei bizonyos körülmények között igen alkalmasak lehetnek reális tárgyak fejlődésének és egymáshoz való vonatkozásának szemléltetésére. (Habár megint ezáltal a valódi tényállás sokszor elhomályosul. Bernstein szerint a tényt, hogy valamely tárgy alkatrészeinek mennyiségi változása azon tárgy tulajdonságainak változásával jár, e tényt az a kifejezés, hogy „a mennyiség minőségbe csap át”, nagyon felületesen és zavarosan adja vissza.) Nagy haszonnal járhattak továbbá tudományos problémák formulázásánál és nevezetes felfedezésekre adhattak alkalmat. Mihelyt azonban ezen tételek alapján deductiv fejlődéseket állapítunk meg, már kezdődik az önkényes constructió veszedelme. E veszedelem annál nagyobb, minél összetettebb az a tárgy, melynek fejlődéséről van szó. így eléggé egyszerű tárgynál jobbra a tapasztalat és a logikai ítélőképesség véd meg attól, hogy a negatív-negatívójából analógia útján a tárgy átalakulásának lehetőségeire vonatkozólag oly következtetést vonjunk, mely a valószínűség körén kívül esik. Minél összetettebb azonban egy tárgy, minél több és minél különbözőbb fajta erők játszanak össze, annál kevesebbet mondhatnak e tételek a fejlődésre vonatkozólag és annál inkább vész el – ha azok alapján történik következtetés, – minden becslésnek mértéke.” (Bernstein: Voraussetzungen; „Die Fallstricke

der hegelianischdialektischen Methode.” 21-22 és jegyzet.) „Sem az egyes egyén életében sem a történeti fejlődésekben nem alakul az ellentét oly könnyedén, oly radicalisan, sem oly praecisen és symetrikusan, mint a speculativ felállításban. (Fr. A. Lange: „Die Arbeiterfrage” 248-249.)

A dialectika eredete a Kant utáni bölcseletben, nevezetesen *Fichte absolut idealismusában* van. Én nemcsak én vagyok, hanem egy absolut óriási én, aki megteremtem a külvilágot, Isten vagyok – ez az én teremtésem, az én megismerésem. A világ nem más, mint az én öntudatomnak tartalma (Bewustseinsinhalt). Fichte az idealismus és a realismus egységét a közvetítő „kritikus idealismus” rendszerében teremti meg. Azt igyekszik kimutatni, hogy reális ok és ideális ok tulajdonképpen egy és ugyanaz. Sem az „én” egyedüli tevékenysége nem az oka a „nem-én” realitásának, sem a „nem-én” pusztá tevékenysége nem lehet oka az „én” passiv szerepének, mindkettőt együtt kell gondolni: az „én” tevékenységére – az „én”-nek nem minden közreműködése nélkül – ellenkező részről egy lökés történik, amely az „én”-nek tevékenységét megfordítja és megint önmagába visszatereli. Ez a lökés, mely a „nem-én”-től származik, lényegében nem más, mint a Kant-féle magánvaló, csak-hogy az Fichtenél az „én”-nek benső valamije. – Ilyen álláspont mellett tényleg nem marad más hátra, mint egy mystikus, csodás módszer, a *dialectika*. Schelling, Fichte és Hegel visszahatnak a Hume és Kant skepsise ellen. Fichte ezt a Kant idealismusának öregbítésével teszi. Rosenkranz szerint Hegel befejezte Kantot, de úgy fejezte be, mint Napoleon a forradalmat, nem hiába látta benne a „világszellemet”. (Masaryk I. B.)

Kant minden megismerési tevékenységet lélektani és

noetikai utón tárgyal; minden megismerésnek alapja a *tapasztalat*. Hegelnek a tapasztalat csak alkalom az okoskodásra. Kant az érzékek segélyével megismerő értelem fölé egy magasabb értelmet, az „ész” postulálja; Hegel mind-ezek fölé az „absolut szellemet” helyezi, melyben az ellentétek egybeolvadnak. Nincsen igazság ellentmondás nélkül. Igaza van az öreg Herakleitosnak: „minden folyik”, azaz lesz, kiforr, fejlődik, átalakul. *Engels* maga formulázza a dialectikai fejlődés lényegét, mely szerinte „okozati összefüggése az alacsonyabbtól a magasabbrendű felé irányuló ama *haladásnak*, mely minden cik-cak mozgás és pillanatnyi visszaesés mellett is érvényesül.” Ha a dolog így áll, akkor az valóban igen egyszerű és nincs szükség arra a titkolódzásra, melyet e kérdésre vonatkozólag Marx és Engelsnél többször tapasztalunk.

Azonban az egész dialectika mégis csak Hegeltől van kölcsönözve, ami elég kár, mert ezáltal adósaivá lettek az idealizmusnak épen azon a téren, amelyen a materialistikus álláspontot hangsúlyozzák. Egy *contradictio in adjecto*. Marx a „Kapital” első kötetének 2-ik kiadásához irt előszóban *eléggé* praecisen nyilatkozik: „Hegelnél a gondolkodási processus, – melyet még e néven „idea” önálló alanynyá változtat – a valóságnak a lelke (Demiurg), a valóság csak az ő külső megjelenése. Nálam (Marx) megfordítva áll a dolog: az ideális tényező nem egyéb, mint az *emberi agyba átvitt és áthelyezett* materiális tényező.” Ha (Weisengrün szerint) szabatos is ez a mondat annyiban, hogy Marx helyzete Hegellel szemben nyíltan kifejezésre jut, de nem tagadható, hogy a megismerési elmélet szempontjából a kifejezések minden kritikán aluli dilettantismust árulnak el. Aki a noetika elemeivel tisztában van, *nem* mondja, hogy „das

im Mensehenkopf umgesetzte und übersetzte Materielle.” – Tudjuk, hogy Marx azt akarja mondani, hogy a megismerési elmélet a dolgok reflexiójában áll az agyban, ő nem absolut subjectivista, tehát a Hegel dialectikáját – mint előbb láttuk – elveti; de *utólag mégis elfogadja azt egész terjedelmében*. Marx szerint a természetben minden dialectikai utón megy, csakhogy innen az agyba kerül – elvégre az is csak természet – és íme, megvan a materialismusnak is ugyanaz a módszere, mint az idealismusnak. – Ha Engelsből szigorú consequentiákat vonunk, azt vehetjük, hogy szerinte akkor az egész dialectikai módszer felesleges. Láttuk, hogy ő úgy adta elő a dolgot: miután Marx már tisztán *empirikus alapon* megmutatta, hogyan történí’ a fejlődés az alacsonyabbtól a magasabb rendű felé, *utoljára még hozzászéli*, hogy: íme, mindez egy határozott dialectikai törvény szerint megy végbe. – Mi szükség ezt hozzátenni? Ha Marx tényleg mindazt, amit akart, pl. a jövőbeli communismus szükségét – *empirice* be tudta bizonyítani és a dialectika semminemű „bábaszolgálatokat” nem kellett, hogy tegyen – akkor a dialectikára egyáltalában *nem volt szükség*. – Marx és Engels-t az a körülmény, hogy a Hegel-féle módszert elfogadták, jobban jellemzi, mint bármi más függés, mely nálunk más *egyes* tanokban esetleg található.

Az egész dolognak az a nyitja, hogy *objectiv dialectika nem létezhet*. Utóvégre is az árpaszemnek a negatiója, majd a kalásznak a negatiója mégis csak képtelenség. Fejlődés az fejlődés és nem dialectika. A megtermékenyítés, a növés, a fejlődés, a szaporodás stb. elvégre mégis csak más, mint thesis, antithesis, synthesis. Nem mondja senki, hogy *Hegel* a fejlődésről magának nem alkotott fogalmat. Neki – mint

e fejezet elején vázoltuk – a természet a logikai törvények nyilvánulása volt. Minthogy ő maga minden eddigi bölcsélettel ellentmondásban állott, ezen *ellentmondást* hangsúlyozta mint a fejlődésnek a törvényét.

Marx és Engels polemikus kedélyét ez vonzhatta, majd futólag talán belátják ennek gyarló voltát, a Darwin evolutionismusa felé fordulnak és nem veszik észre, hogy ez a dialectikával meg épen nem fér össze. Mert nem arról van szó, hogy természet és társadalom fejlődnek vagy nem fejlődnek, hanem arról van szó: miért és hogyan? A darwinismus is több tannak az összessége, azért a socialismust nem lehet egyszerre annak összességével kapcsolatba hozni, hanem csak egyes részével. (Masaryk I. B.)

„A Hegel-féle dialectikának az a varázsa, hogy *sohasem mond valami egészen hamisat*. Bandzsít az igazság felé, mint a lidércfény a világosság felé. Soha nem mond ellent önmagának, mert hiszen szerinte minden dolog magában rejti a maga ellentmondását.” (Bernstein: 35.)

4. Történeti törvények.

„Az emberek önmagukat átmítják abban, hogy azt hiszik, hogy ők szabadok. E nézet csak onnan származik, hogy cselekedeteiknek tudatában vannak, az okokat azonban, melyek ezeket meghatározzák, nem ismerik. Mert ha azt mondják, hogy az ember cselekedete az ő akaratától függ, akkor oly szavakat mondanak, melyeknek értelmét nem ismerik.” – *Spinoza*. „Az, hogy az ember ne legyen része a természetnek és ne legyen kénytelen követni annak közös örök rendjét, – az lehetetlen.” – E szavakban meg van írva Spinoza determinismusa, amelynek, valamint Spinoza egész rendszerének – Stern szerint – a Marx tanainak alap-gondolataira nagy befolyása volt. – (I. Stern: Die Philosophie Spinozas.)

Nincs történeti felfogás, mely oly nagy mértékben operálna a socialis causalitas fogalmával, mint a marxismus. Oly felfogás ez, mely a történeti események legszigorúbb törvényszerűségét állítja. A sociológiai marxismus tehát állítja:

1. hogy socialis dolgokban egyáltalában van általános törvényszerűség;

2. hogy Marx a materialistikus dialectikában megtalálta azt a törvényt, amelyből a históriai fejlődés összessége megérthető;

3. hogy a kapitalistikus korszakra vonatkozó specifikus törvényeket, bárcsak nagy körvonalakban, de a legszabatosabban előadta .

A neomarxista álláspontot jellemzi, hogy a marxizmusban csak speciális törvényekről kivannak beszélni. Ez azonban nem igazolható Marx és Engels szavaiból, kik mindketten úgy specifikus, mint általános törvényekben hittek. Már volt szó róla, hogy Engels a „Feuerbach’-ban’ a dialectikát a mozgás általános törvényeire vonatkozó tudománynak nevezi. A „Dühring”-ben pedig épen ezeket olvassuk: „A társadalomgazdasági tan lényegében történeti tudomány; történeti, azaz folyton változó anyagot tárgyal és elsősorban a termelés és árucseré minden egyes fokának különös törvényeit kutatja, miért is csak ezen fejtegetés végén fogjuk azon kevés, általában a termelésre és az árucserére érvényes általános törvényt felállíthatni.” (Engels: Dühring 150.) Engels továbbá az osztályháborút a „történeti mozgalom nagy törvényének” nevezi; az „Der 18. Brumaire „-hez irt előszavában pedig határozottan azt mondja, hogy itt a tudományos socializmus megalapítója megcsinálta a próbát a maga törvényére. Ebből mindenesetre lehet – mint Weisengrün azt teszi – arra következtetni, hogy Marx ilyen általános törvényekben szintén hitt, mert hiszen tudjuk, hogy Marx és Engels úgyszólván együtt dolgoztak, egymás műveiért felelőseknek tekinthetők; egyetértettek még a legcsekélyebb dolgokban is, nemhogy ily alapvető kérdés tekintetében ellenkeztek volna. Marxnak legtöbb művéhez Engels írta az előszavakat, a most említett „Dühring” második részének X-ik fejezetét pedig egészen Marx írta. A már többször hangsúlyozott közöttük fennálló „teljes összhang” megzavartatásáról tehát nem lehet szó. Mindamellett a tör-

téneti hűség megkívánja, hogy bevalljuk, hogy Marxból ilyen általános törvényekre vonatkozó kategorikus kijelentés nem vehető ki; ellenkezőleg a „Kapital” első kötetének 1-ső kiadásához irt előszóban Marx határozottan kimondja, hogy célja volt a kapitalistikus termelési korszakra vonatkozó specifikus törvényeket megállapítani. Az első kiadás 67-ben jelent meg a „Dühring” első kiadása 78-ban; azalatt sok változhatott. Mindenesetre nincs okunk feltenni, hogy az Engelstől származó előbb idézett sorok Marx nézetével ellenkeztek volna, miért is mondhatjuk, hogy nemcsak Engels, hanem Marx is ily általános törvényekben hisznek.

Természetes, hogy bizonyos értelemben vett socialis törvényszerűség létezik, de ez nem vonatkozhatik minden történeti jelenségre. Vannak jelenségek, melyek nemhogy szigorúan vett, de még relatív okozati kapcsolatba, tehát külső összefüggésbe sem hozhatók. De vannak megint más jelenségek, melyek könnyedén hozhatók más jelenségekkel szerves összefüggésbe, melyek mintegy önmaguktól sorakoznak általános szempontok alá, anélkül, hogy ahhoz meszterkélts és elvont fogalmakkal való műveletekre volna szükség. Azonban még az ilyen történeti jelenségek sem vezethetők vissza egyetlen egy esetben sem az ő *végső okaikra*. A socialis törvények tehát míg egyrészt nem általános érvényűek, másrészt nem vonatkoznak a jelenségek valódi végokaira. Ha a történetíró a causalitas fogalmával dolgozik, – úgy ezalatt a relatív socialis törvényszerűség értendő. „Bizonyára bizonyos *törvényszerűség* szerint végbemenő folyamat az, ha a szabadság és az emelkedettebb életfelfogás a kisebbségből az összességhez megy át, ha a speculatio korszakát a hitnek, ezt pedig megint a kutatásnak a kora váltja fel. Mindazonáltal mégsem vehetünk fel egy különös *tör-*

vényt, mely az egyes eseményeknek – mert azok következményei az átmeneti korszakok – épen ezen meghatározott eredményekre vonatkozó összetalálkozását írná elő. Ilyképen az élet is törvényszerű folyamat, de azért még sincsen az életnek törvénye.” (G. Simmel: „Die Probleme der Geschichtsphilosophie.”)

Erre azt lehet felelni, hogy hiszen socialis „törvényszerűség” és socialis „törvény” nem kell, hogy épen azonos fogalmak legyenek, sőt mi több, lehetséges, hogy anélkül, hogy egyetlen egy általános socialis törvényt megállapítottunk légyen, – mégis a socialis életfolyamatnak törvényszerűségéről egyszer s mindenkorra meg legyünk győződve; de végre is annak az egyszerű körülménynek a constatalása, miszerint kell, hogy ilyen úgynevezett socialis causalitás létezzék, ez a körülmény még a bölcseletnek, a sociológiának, a társadalomgazdaságtannak vagy a történeti tudománynak nem használ semmit. Az ilyen legáltalánosabb értelemben vett törvényszerűség épe[^]éggel minden szemlélhetőséget nélkülöz és utóvégre hogyan lehet az általános socialis törvényszerűség fogalmával másképen foglalkozni, mint hogy az általános, de tényleg létező törvényekre vonatkoztatjuk és így vizsgáljuk. Most már az a kérdés, léteznek-e ilyen socialis törvények vagy nem?

Rümelin („Über Gesetze in der Geschichte”) fogalma a socialis véletlenről tulajdonképen csak azt fejezi ki, hogy az eseményeknek relatív okozati összefüggésbe hozott sorozataira nézve sem végső okok nem léteznek, sem a már meglévő különös causalis sorozatok egymás közt kapcsolatba nem hozhatók. – *Windelband* („Geschichte und Naturwissenschaft.”) megkülönböztet oly tudományokat, a melyek általános törvényeket kutatnak és olyanokat, melyek hatá-

rozott különös történeti tényeket igyekeznek megállapítani. „A természettudós számára a tárgy, melyet épen megfigyel, mint olyan semmi tudományos értékkel nem bír; ő annak csak annyiban látja hasznát, amennyiben azt joggal mondhatja típusnak és valamely magasabbrendű fogalom speciesének, hogy amazt ebből levezethesse, ő csakis azon mozzanatokra reflectál, melyek a törvényszerű általánosságba való betekintést megengedik. A történetíró feladata az, hogy a múltnak valamely alakulatát a maga egész individuális jellegében életre ébreszse és mint ideális jelent állítsa elének. Következik ebből, hogy - míg a természettudományi gondolkodásmódban az abstractióra való haljam nyomul előtérbe, addig a történetinél a szemlélhetőség.” *Rickert* („Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung.”) szerint a természettudományoknak az a törekvése, hogy a törvényeket matematikai formákba foglalja, nem vihető át egyszerűen a történeti tudományra, mert ez utóbbi az egyes, singuláris jelenségekkel foglalkozik. Miért is szerinte történeti törvény egy *contradictio in adjectio*. – A már említett *Simmel* is így gondolkozik. Amennyiben a történeti tudomány azt kell hogy vázolja, ami tényleg megtörtént és így a legszigorúbb értelemben vett valóság-tudomány, annyiban a lehető legélesebb ellentétbe kerül mindennemű oly tudománnyal, mely törvényeket kutat. – Látható tehát, hogy a socialis törvények létre vonatkozólag adott kategorikus tagadó válasz mint egy vörös fonál húzódik az emiitett tudományos nézeteken át. *Weisengrün*, ki nagyterjedelmű műve „Historische und soziale Gesetze” című fejezetében az ezen kérdésre vonatkozó irodalmat a fentebbi sorrendben állította össze, most már a következő két kérdést veti fel: 1. Vajjon a történetben és más hasonló discip-

linákban az individuális elem uralma tényleg oly szükségképeni-e, vajjon a nem tipikus, a singularis, mint minden történeti jelenségnek fő- és lényeges momentuma tényleg a határvonalat, a szigorú válaszfalat képezi-e a természettudományokkal szemben? 2. Vajjon a világnak pusztá jelenségi természetére vonatkozó megismerés tényleg nagyobb mértékben akadály-e a történeti és szociális, mint a természettudományokra nézve? A fizikai törvényeket jellemző közös vonás az általános érvény és a matematikai formulázhatóság; minthogy e törvények a természettudományok causalitásának tipikus kifejezői, e két jellemvonást általában a természeti törvény fogalmának is tulajdoníthatjuk. Az én boldogult physika-tanárom, Schmidt Ágoston is a fizikát elválaszthatatlannak tartotta a matematikától és sokszor a leghevesebben kikelt azok ellen, kik egy a matematikától független leíró természettanról akartak beszélni. Híve volt ő is a Kant-féle mondatnak: „A természettudományokban csak annyi a tudomány, amennyi mathematika van bennük.” – Mindazonáltal mégis legalább gondolható és elképzelhető-e az, hogy egykor lehetővé fog válni a dolgok vonatkozásait matematikai képletek nélkül is általános érvényűleg kifejezni? – Weisengrün hajlandó ezen kérdésre igenlőleg válaszolni, de hozzáteszi, hogy a jelenben és a legközelebbi jövőben ily szociális törvény megállapítása oly annyira valószínűtlen és képtelen dolog, hogy lehetetlenség még azon útnak-módnak a vitatása is, amelyen ily törvényhez jutni lehetne.

A történész öntudatlanul is művész. Míg azonban pl. a drámaíró akkor, ha néhány vonással festi meg az általa molyen és igazán átértzett kornak a képét, megfelelt feladatának, addig a történetírótól többet követelünk. Nem elég,

ha ő átérti a kort; megítélését kívánjuk a kornak, általános megítélését. A történetíró kénytelen az ő becsléseit és méltatásait *objectíválni*. Minden lélektan és plastikus kidomborítás mellett az egyéni lélektől a collectiv lélekig kell emelkednie. Épen a megítélés objectíválása és az átlagos becslések kiemelése teszi a történetet tudományyá.

Weisengrün szerint általában kezd a természettudományok exact Charaktere kisebb tekintélynek örvendeni. Mach a „test”-nek physikai fogalmát methaphysikának nevezi. Általában kezdik felismerni a természettudományok alapfogalmainak: atom, erő stb. valótlan, irreális, nem szemlélhető és metaphysikai természetét. Kitűnik, hogy egyik fogalom a másik után talált elismertetésre a nélkül, hogy a noetikai legitimitációja meg lett volna. Igaz, hogy mindeme metaphysikai alapelem dacára a természettudományok mégis képesek voltak szigorúan általános érvényű törvényeket alkotni. De mi ezen általános törvények jellemző vonása? – Bizonyára az, hogy szabatosak és hogy általánosan érvényesek; *örök érvényük* abban áll, hogy formaliter vonatkozathatók és kapcsolatba hozhatók. De elvégre ilyen örök érvényű jellege más tudománynak is van, pl. a logikának, amelyre elkerülhetetlenül szükség van, de amelyről számtalanszor olvassuk, hogy Aristoteles óta egy lépést sem haladt. A formális logika tehát termékenyítőnek az emberiségre nézve nem mondható. Az az örök érvényű jelleg, amely úgy a logikai, mint a matematikailag formulázható természeti törvényeknek sajátja, még nem kezeskedik azok termékenységére vonatkozólag. A tudományos eljárás serkentő és felelevenítő volta abban rejlik, hogy tájékoztató, hogy határvonalat von, hogy heuristikus. „A heuristika minden tudományos eljárás királynője, azonban a természettudomány

heuristikus eleme kívül fekszik annak törvényszerű jelle-
gén. Ez a tétel nagy horderejű, alapvető fontosságú.” (Wei-
sengrün 121.) „A törvényszerű jelleg legkisebb garantiát sem
nyújt a természettudományok fogalom-meghatározásainak
reális természetére vonatkozólag. Áll ez azonban igenis meg-
fordítva a sociális jelenségekre. Ha itt az a nagy hátrányunk,
hogy nem hordozhatjuk őket törvényszerű kapcsolatba,
megvan másrészt az a nagy előnyünk, hogy sokkal könnyeb-
ben vizsgálhatjuk meg őket szemlélhetőségükre vonatkozó-
lag.” „A természettudományi folyamatok adaequat-jellege
csak látszólagos, a sociális mozgalmak adaequat-jellege el-
lenben tényleges, ha nehezebben is felismerhető.” „Habár
belátható időben törvények felfedezésének lehetősége ki-
van zárva, *minden sociális és történeti tudomány mégis réá-
lisabb, mint minden természettudomány*, mert az „emberi”
inkább megfelel (adaequat) a mi gondolkodásunknak, mint
a külső természet.” (Weisengrün I. rész, 7. fejezet. 96-125.)
Ezen fejezet folyamán – úgy véli Weisengrün – kidom-
borodik az, hogy a marxizmus számára megszűnt az a lehe-
tőség, hogy mint általános módszer vagy *általános elv* szere-
peljen.

5. A materialistikus történeti felfogás.

Mielőtt a Marx tanait elejétől végig jellemző eme fontos kérdés – a történelmi materializmus – tárgyalásába belefognánk, szükségesnek mutatkozik – a már egyszer (3. fejezet) említett karakteristikus Marx-féle helynek, melyet minden könyv, mely a történelmi materializmus kérdésével valamivel behatóbban foglalkozik, úgyszólván alapul vesz – szószerinti idézése. Nem más ez a hely, mint a „Zur Kritik der politischen Oekonomie” – előszavának egy része.

„Az anyagi élet termelési módja általában meghatározza a szociális politikai és szellemi életfolyamatot. Nem az emberek öntudata határozza az ő létüket; ellenkezőleg, az ő társadalmi létük az, mely az öntudatukat meghatározza. A fejlődés bizonyos fokán a társadalom anyagi termelési erői ellentmondásba k« ülnek a fennálló *termelési viszonyokkal*, vagy – ami arra csak egy jogi műkifejezés – a tulajdoni viszonyokkal, amelyeken, belül mindeztideig mozogtak. Ezen viszonyok a termelési erők fejlődési formáiból azok bilincseivé lesznek. Kezdődik a szociális forradalom korszaka. A gazdasági alap változásával az egész óriási tető-épület (Ueberbau, a jogi és politikai intézmények, melyek a társadalmi öntudat bizonyos fokainak felülnek meg) is lassan vagy *gyorsabban* átalakul... Egy társadalmi alakulat sohasem

pusztul el addig, míg mindama termelési erők ki nem fejlődnek, melyekhez elég terjedelmes és magasabbrendű termelési viszonyok sohasem lépnek azok helyébe, míg az ő anyagi létfeltételeik a régi társadalom méhében ki nem fejlődtek. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamat utolsó antagonistikus formái ... de a polgári társadalom bensejében fejlődő termelési erők egyúttal megteremtik az ezen *antagonismus megszüntetéséhez* szükséges anyagi feltételeket. Ezzel a társadalmi formával tehát bezáródik az emberi társadalom *előtörténete*. ”

A Hegel pantheismusának az a nagy gyengéje. „Milyen viszonyban áll az abszolút szellemhez a saját *öntudat*? ” Ha a bölcséletben nyilatkozik meg a szellem, ha az ész a bölcséletben érti meg önmagát, mi akkor a bölcsész?

Hegel-nél az individualismusra épen úgy, mint a materialismusra elég kiinduló pont van. Hegelnek az „*ö*” philosophiája az abszolút szellem abszolút megnyilatkozása. Az abszolút lényeg és az anyag pedig egy és ugyanaz. *Feuerbach* már Hegellel szemben a materialismus álláspontján áll. Az anyag nem a szellem alkotása. Az öntudat az agynak, mint anyagnak a műve. *Engels* Feuerbaehnál azt kifogásolja, hogy ez a materialismust annak Büchner, Moleschott, Vogt-főle formáival – chemiai és biológiai ismeretei hiányossága folytán – összekeverte, nem tud a természetben dialectikai folyamatot látni. Azonban nemcsak a természetben, hanem társadalomban is élünk, tehát *történeti* materialismusra van szükség. A materialismus legyen dialectikai, a dialectika pedig materialistikus. Ne gyűjtő, hanem rendező tudomány legyen a természettudomány és magyarázza meg a természetet történeti fejleményként. Amint a természettudomány történetté lesz, úgy legyen a történet is tudománynyá. Marx

a metaphysikai történetbölcseletnek véget vet, mert talált oly általános mozgási törvényeket, melyek a történetben érvényre jutnak.

Engels is, Marx is behatóbban csak Hegellel foglalkoztak. Engels a chemiával véli megdönteni Kantot (Dühring 38), természetesen, mert a Hegel szemüvegén keresztül látja. Bizonyos tekintetben igaza van Engelsnek, midőn azt mondja, hogy Feuerbach fél munkát végzett; csakhogy hozzá kell tenni, hogy azért, mert épen még elég kritikája volt ahhoz, hogy a materialismust minden consequentiával átvegye. Marx és Engels észrevették a hiányokat, de újabb kritika nélkül végiggondolták azt, amit Feuerbach kezdett. Azonban mindenben, ami noetikai – ezt nem lehet eléggé kiemelni – Marx és Engels kifejezései a legnagyobb tájékozatlanságot árulják el. Az ember fejében „benyomódnak”, „visszatükröződnek” a gondolatok, „egy utat kell a fejen keresztül letenniök” stb. ily noetikai készültséggel akarják Kant megismerési elméletét *cáfolni!* Az alany és tárgy közötti viszonyt materialistikus alapon fogják fel, mindamellet parallelismust találunk a kettő között. Külvilág és emberi gondolkodás tulajdonképen azonos dolgok; az ember amazt csak öntudatosan használja fel. Engels a noetikai – de néha egyéb téren is – bámulatos bizonyossággal beszél, sokszor úgy, mintha reá nézve a Berkeley-Kant korszak egyáltalában nem léteznék. Hogyan kell megmagyarázni a megismerést materialistikus utón – arra nincs felelet. Csak azt olvassuk: „A világ valódi egysége annak anyagiségában áll, azt pedig nem néhány csalfá phrasis, hanem a bölcselet és természettudomány hosszú haladása bizonyítja.” Csak olvassuk, mint vádolja Engels a Kant-féle idealismust, hogy schemákból, kategóriákból alkotja és szervezi össze a való világot, pedig maga

Kant kezdette kritikáját azon meggyőződéssel, hogy minden megismerés alapja a *tapasztalat*.

Mindjárt látandjuk Engels defmitióját a materialismusról általában. Szerinte az elvek nem a kutatás kiinduló pontjai, hanem annak eredményei. Az elv csak annyiban helyes, amennyiben a természettel és a történettel egyezik. Az is előfordul, hogy philosophiai alapot egészen nélkülözhetőnek tartja és csak positiv tudományra törekszik. Hanem azért az, amit Marx és Engels mások bírálata közben minden kritika nélkül vesznek át, mégis a *bölcséleti alap*. Ez az, amit Masaryk bennük materialistikus *dogmatismusnak* nevez.

Masaryk szerint két fogalomnak szigorú megkülönböztetése szükséges a marxismus megértéséhez, annál is inkább, mert sem Marx, sem Engels nincs ezen különbségnek tudatában. Ez a két fogalom a *materialismus* és a *positivismus*. Engels híres defmitiója így hangzik: „Die wirkliche Welt – Natur und *Geschichte* – so aufzufassen, wie sie sich selbst einem Jedem giebt, der *ohne vorgefasste idealistische Schrullen* an sie herantritt; – weiter heisst Materialismus überhaupt nichts.” Az Engels materialismusa tehát tulajdonképen positivismus, „Nincsen többé bölcsélet, csak egyszerűen egy oly világnézet, melynek nem egy külön tudományok-tudományában, hanem egy valóságos *szaktudományban* kell szerepelnie és hatnia.” A positivismus megértése Feuerbach műve és érdeme; azonban Marxra a positivismus nem kevésbé volt alapvető hatással. Marxot a *positivismus teszi nemzetgazdává*.

A metaphysikus számára a kutatásnak minden tárgya kész, adott valami. ((Dühring 6.). A metaphysikus, ha ellentmondásokat lát, azoknál megáll, a materialista dialectikus

ellenben minden ellentmondást egy magasabb egységben egyesít. Absolut igazságok nincsenek, azért Engels az ő pozitívista historismusával az igazságot magában a megismerés processusában látja: „A gondolkodás souverainitása a legkevésbé sem souverain módon gondolkozó emberek egész sorozatában valósul meg és a *megismerés*, mely föltétlenül igazságnak kellene, hogy számítson – nem más, mint sorozata a relatív tévedéseknek.”

A marxismus szempontjából: *ideológia nem más, mint a gondolatokkal olyatén módon való foglalkozás, mintha azok önálló, függetlenül fejlődő, saját törvényeiknek alávetett lények, substantiák volnának.* A szilárd dolgok és azok fejlődésének tanulmányozása közti eme zord megkülönböztetés emlékeztet azon különbségre, mely Comte-nál a statika és dinamika között fennáll. Mindamellettagadhatatlan, hogy a dolgok *dynamikai*, azaz történelmi szemlélete lehetetlen a dolgok olyan vizsgálata nélkül, amint azok a fejlődésükre való tekintet nélkül jelentkeznek. Épen a Herakleithos-féle már említett mondat, melynél fogva minden folyik, Marxra nézve olykor mondható, hogy végzetessé válik. A fogalmak Marx agyában összefolynak vagy amint azt mondani lehet, az ellentétek magasabb dialectikai úton egyesülnek, egyszerre azon veszszük magunkat észre, hogy Engels (előszó a „Kapital”-hoz) azt kívánja tőlünk, hogy *Marxnál határozottan körvonalazott fogalmakat egyáltalában ne keressünk*, egyszerűen azért, mert ilyen tiszta határozott fogalmakról annyiban nem lehet szó, amennyiben azok folyton fejlődnek.

Van Feuerbachnak egy jellemző mondása: „A bölcseletet a szellem paedagogiájának lehetne nevezni, számomra csak *negatív*, kritikai jelentősége van, *positív* csak az tudás, mely a vallás lényegében jut kifejezésre.” Tudjuk, Kant igye-

kezett megmenteni a vallásból azt, ami megmenthető volt, sőt még egy subtilis anthropomorphismusnak is adott helyet. Feuerbach a Kant kriticismusát a maga teljességében át nem értette, Marx még kevésbé; ennek az a következ menve, hogy Marx a vallás, mint anthropomorphismus problémáját *noetikailag* nem is kezeli. Ő egyetért Feuerbachcal abban, hogy a bölcelet a vallástól ered, de ekkor azután nagyot könnyít a munkáján. Marx minden vallást, erkölcsöt, bölceletet, egyaránt elvet – mint *ideológiákat*, amely fogalom különben meglehetősen laza.

Tekintve azt, hogy most a korszellem azt hozta magával, hogy a bölcelkedés minden egyes szaktudomány keretén belül divik, Masaryk szerint, nagyon üdvös lett volna azon tudományra nézve, mely igyekszik megérdemelni a „*tudományos socialismus*” nevet – megmondani, hogy miben áll hát szerinte a tudományos megismerés, a tudományos törvény? Zavaros továbbá a bölcelet viszonya a szaktudományokhoz. Engels olykor elveti az egész bölceletet mindenestül, míg ugyancsak „Dühring” 11-ik lapján olvassuk a következőket: „Ami az egész eddigi bölceletből mint önálló disciplina még megmarad, az a gondolkodásra és annak törvényeire vonatkozó tudomány – a formális logika vagy *dialectika*. Minden egyéb felolvad a pozitív természet- és történeti tudományokban.” Masaryk a „Dühring” ezen helyében rejülő ellentmondást abból magyarázza meg, hogy Engelsnek két lelke van, egy Comte-féle, meg egy Hegel-Feuerbach-féle, amely két lélek azonban egy testben csak nem igen akar megférni. Ily alapvető kérdésekben mutatkozó homály azután egy zavaros terminológiát von maga után. Egy darabka positivismus, egy darabka Hegel. A dialectika pedig azon általános disciplina, melyben természetbölcelet és történetbölcelet egye-

sül. *Masaryk* nem a tudományok mesterként osztályozásáról beszél. Csak azt kívánná, hogy a szakember az ő szaktudományának a többi tudományokhoz és az egységes bölcsülethez való viszonyának tudatában legyen. Különösen pedig az olyan szakember, aki alkalomadtán nem átalja az egész bölcsületet elvetni, de magát mindemellett tudományos socialistának nevezi. A tudományok rendkívüli speciálisálódása megkívánja azok *egymáshoz való viszonyának* szabatos megállapítását, aminthogy többek között különösen a noetika terén ez is a modern bölcsület egyik feladata. Egy modern sociologusnak a social is tudományokat osztályoznia kell. A tudomány, mint olyan, sociális és politikai nagyhatalommá emelkedett és a sociológiának meg kell határoznia, miképpen szervezendő az egész tudományos társadalom. *Masaryk* szerint Marx és Engels ezen problémán mit sem lendítettek. A bölcsületnek a tudományhoz való viszonyának eme nyílt kérdését nem lehet avval elütni, hogy a bölcsület letárgyalt dolog és a múltba tartozik, mert a múltra nézve ezen viszony fixírozása nem kevésbé szükséges. Engels a tudományok osztályozásának semmi különös jelentőséget nem tulajdonít. Nem látható be, hogy mi vezetí Engelst arra, hogy csak a szellemi tudományokban – nevezetesen a lélektani és sociális disciplinákban – lászson históriát. „A régiek – úgymond – eléggé megfigyelték a dolgokat, a mi feladatunk, mindenben a folyamatot, *a históriai fejlődést látni*” Csakhogy erre egy igen nyomós ellenvetéssel lehet válaszolni: *először nincsenek megfigyelésünknek olyan tárgyai, melyek ne fejlődnének, másodszor nincsen olyan fejlődés, mely ne tárgyakon menne végbe.* *Masaryk* szerint a Marx-Engels-féle túlzott historismust a Hegelismus, a positivismus és saját révolutionismusuk szülte. Nem mondja senki, hogy nem volt joguk

őzen álláspontot elfoglalni és annak alapján haladni, csak ezen álláspontot tényleg fixírozni és tisztázni kellett volna. A látszólagos kriticizmus de tényleges okietika nem alkalmas arra, hogy egy rendszer bölceleti alapjának meghatározásánál iránytűül szolgáljon.

Szaktudományuk a nemzetgazdaságtan, de sociologiai alapon, melyet az akkori német történet-bölcelet értelmében használnak. Engels a positiv történet-bölceletben egy új históriai tudományt akar, melyet Comte szempontjából sociologiai dynamikának lehetne neveznünk. A sociologiai statikáról azonban szó nem esik és a legfontosabb sociologiai fogalmak vizsgálat tárgyát sem képezik.

Marx szerint a „Kapital” a modern társadalom *gazdasági mechanikáját* fogja feltárni – teszi ezt tényleg a társadalomgazdaságtan a gazdasági történet és a történet-bölcelet egybeolvasztásával – az utóhangban meg már azt mondja, hogy célja nem az volt, hogy általános, hanem az, hogy *különös törvényeket* adjon. Marxnak a socialismus egy *név* az ő tudományos positiv bölcelete számára.

A socialismusnak a modern sociologia kialakulására tetemes volt a befolyása. *Stein Lőrinc* a proletariátus törekvéseiben egy nagy jövőjű tudomány fejlődésére lát indító okot, amely tudománynak előkelő helye lesz az állam-tudományok között. Igen, de azt látjuk, hogy Engels Feuerbacliban azt kifogásolja, hogy kevésbé rokonszenvez a természet-tudományokkal. A sociális- és természettudományoknak ez az indokolatlan épen azon téren való összekeverése, amelyen semmi vonatkozásba nem hozhatók, – ellenkezőleg épen Engels részéről tüntet fel hiányt, t. i. az általa művelt tudomány hatásköre kellő precisizálásának hiányát. Masaryk-szerint Marxnak *Vico*-tól lehetett volna tanulnia; *Vico* a ma-

thematikai módszer légkörében élt és mégis az ő tudományának külön hatásköréről és követendő módszeréről tiszta fogalmakkal bírt. Csakhogy persze a természettudományok nagy eredményei azok módszerét akkor divatosá tették különösen a pozitivistáknál. Nem is tudományos, hanem politikai és socialis indokokból hódolnak a természettudománynak, melyben bizonyos forradalmi színezetet véltek látni. A tudományok democratikus volta maga után vonja azok popularisatiojának kérdését. Felébred az a gondolat, hogy a munkásosztályt művelni kell a tudományokban. A tudomány és a bölcelet azáltal lesz egészségessé, ha praxissá lesz. Tudjuk, mi volt *Lassalle* ideálja: „a tudomány és a munkásosztály ölelkezése.” Szép ideál, de osztja a legtöbb ideál azon tulajdonságát, hogy megvalósíthatatlan. *Lassalle*, midőn ezt kívánja, kettőt felejt: felejt az, hogy a tudomány szentély, melyet nem szabad profanisálni, nem szabad a „túlságos sokak” tömegében megértetlenül belevetni, nem szabad kritika nélkül kezelni. Csak kritikus tudomány tudomány. Felejt az, hogy egyelőre bizony a munkástömeget nem lehet mással, mint jelszavakkal lelkesíteni. Bizony csak nem lesz annak kritikája. Sokkal józanabb ebben a tekintetben *Feuerbach*. – A bölcelet popularisatiojának megvannak a maga természetes határai és hogy a munkásosztály tényleg a német bölcelet örököse legyen, ahhoz még igen nagy munka kell, melynek *Engels* aligha volt tudatában. *Marx* a „*Kapital*” I. kötetében elvont tudományos és practikus anyagi munka között egyáltalában nem ismer különbséget, a III. kötetben már igen. Sem *Marx*, sem *Engels* nem tudják a *theoria* vagy *praxis* primátusát eldönteni. *Marx* első sorban *theoretikus* és az egész *Kapitalban* minden a világon inkább, mint *popularis*. *Engels* *popularizál*, de csak *socialpolitikai* és *történeti*

téren. Ezen meddő popularisatorikus törekvéseknél mindig ott lebeg a háttérben a forradalmi praxis gondolata.

Feuerbach álláspontja a kor extrem subjectivismusának szükségszerű reakciója. Jobb a legsilányabb dolgot szeretettel felkarolni, mint önmagába mélyedve megőrülni. Az öngyilkossági hajlam a subjectivizmus netovábbja. Ily szempontból nézve Marx a legegészségesebb ember a világon; ő merő *objectivista*. (A héber fajt általában az objectivizmus jellemzi; a zsidók nem lyrikus kedélyek, de polemikusok, kritikusok.) Marxot az ő saját én-je nem érdekli igazán. A gondolat a külvilágnak visszatükröződése. Marxnak ez a tana a subjectivizmusmal és romanticizmusmal szemben egészséges visszahatást jelent, ő csak pozitív és objectív értékekkel dolgozik, amint-hogy az áruk becslésénél is teljesen objectív és *egyénietlen* mértéket keres. Feuerbach is, Marx is a subjectivizmusban egoizmust látnak; az előbbi a szeretetben, Marx a haragban keres megoldást és haragjában forradalomba akarja hajtani a társadalmat, hogy megváltoztassa. Az út, melyen Marx a materialismushoz jut, nem vezet egyenesen Feuerbachon keresztül, csak vele párhuzamos. A Marx pozitívista materialismusa tisztán *rationalistikus* – ahol egy szemernyi érzelmet fedez fel, azt elveti; majdnem elveti az egész bölcséletet; csak a gazdaság talál nála kegyelemre. Fél az érzelmektől, fél a Feuerbach-féle szeretettől is olyannyira, hogy objectív okot keres és lát a kommunizmus számára a materializmusban. Maga a történet *ok* a kommunizmusra, ezért nevezzük az egész felfogást materialistikus történeti felfogásnak, vagy *históriai materializmusnak*. Minthogy így a Marx materialismusa különböző irányoknak az összessége, Masaryk eklektizmusnak mondja.

Még a *monizmus* szempontjából kívánjuk a materialis-

must vizsgálni; aminthogy Stern kívánja, hogy a történelmi materializmus Spinoza monizmusával hozassék kapcsolatba. *Plechanow* (Neue Zeit, 16. évfolyam) Engels egyetlen kijelentéséből annak spinozista voltát igyekszik levezetni. Plechanow ugyanis egyszer azt kérdezte Engelstől: „ön tehát azt tartja, hogy az öreg Spinozának igaza volt – *gondolat és hiterjedés* nem egyéb, mint egyazon substantiának két attribútuma” – mire Engels azt felelte: „Úgy van, *az öreg Spinozának teljesen igaza volt.*” Hogy ebből még Engels – Marxról itt nincs említés – spinozista voltára következtetni józan észszel alig lehet, azt Bernstein a következőkben mutatja ki: „Most már Spinozánál a lényeg (substantia), melynek ő azt a két attribútumot tulajdonítja, nem más, mint – Isten. Igaz, hogy Isten, ki a természettel azonos, (deus sive natura) miért is Spinoza már nagyon korán istentagadónak számított és filozófiáját, mint ateizmust elvetették, pedig az formailag mint pantheizmus szerepel, ami különben egy személyes, a természetén kívül álló Istenről szóló tan képviselőinek nem egyéb, mint álruhába öltözött ateizmus. Spinoza a végtelen substantia fogalmához – mely az említett két és több közelebbről meg nem határozott attribútummal van felruházva – mint istenfogalomhoz tisztán speculativ utón jutott; neki szabályszerű gondolkodás a léttel azonos. Ennyiben tény, hogy különböző materialistákkal érintkezik, de őt magát csak a szó teljesen önkényes magyarázása mellett lehet a filozófiai materializmus képviselőjének neveznünk. Feltéve, hogy materializmus alatt egyáltalában valami határozottat akarunk érteni, úgy az alatt azon tant érthetjük, mely a dolgok egyedüli és végső okául az anyagot állítja oda. Már most ezzel szemben Spinoza a substantiate, Istent, határozottan *anyagiatlannak* mondja. Bárkinek szabadságában áll spino-

zistának lenni, de akkor nem materialista. – Engels a „Feuerbach”-ban a materialismusról két a fentebbitől eltérő meghatározást ad; először mindenkit, aki a természetet nevezi az eredetinek, a materialismus alá foglal, majd alatta nem ért egyebet, mint „lemondani minden oly idealista agyrémről, mely a maguk való összefüggésében felfogott tényekkel nem hozható összhangba.” Ezen meghatározások a materialismus szónak már oly *tág értelmet* adnak, hogy annak minden határozottsága elvész és nagyon is antimaterialistikus értelmezéseket enged meg. Általában mindig újra kitűnik az, – és Plechanow ezt önkéntelenül maga is tanúsítja – hogy a „materialistikus” néven való nyargalásnak inkább *politikai*, semmint tudományos okai vannak.” (Bernstein: Voraussetzungen; jegyzet 44–45. lapokhoz).

Még határozott tekintettel az „Anti-Dühring”-re sem mondható, hogy a történelmi materialismus rendszerbe van foglalva. Ebből a szempontból érdekes, hogy Mehring az ő történetében hogyan fogja fel a történelmi materialismust. Ezen felfogás neki egy a socialismus történetének bizonyos korszakát jellemző jelenség, egy vörös fonál, mely a művek bizonyos sorozatán keresztül húzódik. Egy háttér, melyben bizonyos munkák megíródtak. Érdekes az is, hogy milyen műveket sorol fel a materialistikus történelmi felfogás jelvénye alatt. Engels művét az angol munkásosztály helyzetéről, Marx dolgozatait Feuerbachról és Proudhonról; nem mintha a szerzők más művei nem foglaloznának a történelmi materialismus kérdésével – láttuk, hogy annak csirái már a „Szent család”-ban le vannak téve – hanem ezek azok a dolgozatok, melyek már a materialistikus történelmi felfogást, mint valami adott hátteret fogják fel, melyen belül mozognak, melynek levegőjét szívják, vagy amelyet jobban kidolgoznak.

Engels a *munkásosztályról* szóló művében azt mondja, hogy a munkás úgy jogilag, mint tényleg a polgári osztálynak a rabszolgája, oly annyira rabszolgája, hogy mint egy áru idegenítették el, melynek ára emelkedik vagy esik. Az egész különbség a régi nyílt rabszolgasággal szemben az, hogy a mai munkás *látszólag* szabad, mert nem egyszerre, hanem darabonként – nem más adja el őt, hanem maga kénytelen önmagát eladni. A termelés és a javak megosztásának szabálytalansága, mely nem a szükségletek kielégítése céljából, hanem csak a pénzbeli haszon kedvéért történik, hol mindenki a saját szakállára dolgozik és igyekszik meggazdagodni – okozza a minduntalan bekövetkező stagnációt. A minden terv és rendszer nélküli termelésben és a fékevesztett versenyben, melylyel a kapitalisták termelés egybe van kötve – látja Engels a *válságok okait*. A népesség koncentrálása a legnagyobb mértékben fokozza a munkásság demoralizációját, de egyúttal felkelti bennük az *osztály öntudatot*, annak felismerését, hogy bár egyenként gyengék, összeségükben mégis hatalmat képeznek. A munkás sok előítéletet levetkezik, jobban megnyílnak szemük a való tények számára, mint a polgárnak. A polgárság számára szent a törvény, mert az az ő hatalmának talpköve, a proletár sokszor kénytelen belátni, hogy az bilincs, melyhez őt a polgár láncolta. Igyekszik a polgári törvény helyébe egy proletár-törvényt állítani; ez a *Chartismus*. A socialismusnak a chartismussal való összeolvadásában látja Engels az angol munkásosztály jövő nagy erejét. Műve végén Engels az angol socialis *forradalmat* a legközelebbi jövőben tartja bekövetkezendőnek, ami természetesen nem vált be. Engels öreg korában persze sokkal higgadtan is gondolkodott erről a kérdéstről és maga mondta, hogy nem az a csodálatos, hogy az ő ifjúi hevében mondott

jövendöléseiből olyan sok hamisnak bizonyult, hanem az, hogy oly sok bevált. Engels különben azt a tévedést, hogy a forradalom már a küszöbön van, az angol viszonyok több kiváló ismerőjével osztotta.

Marx a *Feuerbach*-ról szóló művében minden eddigi materialismusban azt kifogásolja, hogy a valóságot mint kész, meglévő tárgyat szemléli, ahelyett hogy változásaiban, tevékenységeiben vizsgálná. „Az emberi” nem valami az egyes egyénben lakozó abstractum, hanem a maga valóságában nem más, mint a *társadalmi viszonyok összjátéka*. A társadalmi élet lényege a gyakorlat. Minden theoria és mysticismus megoldást találnak az emberi praxisban és ezen praxisnak megértésében. A régi materialismus álláspontja a polgári – az új materialismus álláspontja az *emberi* társadalom. Nem interpretálni kell a társadalmat, de megváltoztatni. A dialektikai módszer az emberben nem egy elvont, egyszersmindkorra adott lényt lát, hanem valami történetileg szakadatlanul változót. Az emberi társadalom fejlődése a történeti ember fejlődése. A társadalom átalakulását és tagozódását, tehát in ultima analysi a történeti fejlődést, a gazdasági *termelési viszonyok* határozzák meg. A Feuerbachról szóló eme munkában, hol Marx az új világnézetet nagyjából körvonalozza – egyúttal haladéktalanul kimondja azt is, hogy az idealismusnak épen a tevékeny oldalát akarta a régi materialismus lány haságától megmenteni, hogy a történelmi materialismus számára nemcsak elméleti megismerést, de *gyakorlati jegyvert* is jelent, hogy szándékában is van azt használni, mint forradalmi eszközt, hogy átalakítsa a polgári társadalmat – társadalmi emberiséggé.

Már láttuk a kedvező nézetet, melylyel Marx még a „Szent család”-ban Proudhon iránt viseltetett és már előbb

láttuk azon indokokat, melyek öt ezen véleményének oly gyökeres megváltoztatása mellett még személyes támadásokra is ragadták Proudhon ellen. Itt csak azon részletekre célozhatunk, melyek jelen thémánk a materialistikus történeti felfogás szempontjából fontosak. – „A dolgok egészen más-képen fejlődnek, mint azt Proudhon gondolja. Abban a pillanatban, melyben civilisatio kezdődik, kezd a termelés is felépülni a foglalkozások, állások, osztályok közötti ellentétekre végre a felhalmozódott és az eleven munka közti ellentétre, *Nincsen haladás ellentét nélkül*: ez az a törvény, mely szerint a civilisatio egészen mai napig haladt. Mindez ideig a termelési erők emez uralkodó osztályellentétek alapján fejlődtek. A mai társadalomban, az egyéni árucserére épült iparban *a termelési anarchia*, mely oly sok nyomornak forrása, egyúttal oka is minden haladásnak. Tehát egyet a kettő közül: vagy akarja az ember a régi évszázadok helyes arányait a mai termelési eszközökkel, akkor az ember reactionarius és utópista egy személyben; vagy az ember haladást akar anarchia nélkül: akkor mondjon le, ha meg akarja tartani a termelési eszközöket – az egyéni árucseréről. Amit ma a tőke és a munkások egymás közti versenye hoz létre, az *holnap* (I), mikor a tőke és munka közti viszonyt megszüntettük, oly egyezménynek lesz az eredménye, mely a termelési erők összességének a fennforgó szükségletek összeségéhez való viszonyán alapszik. Az ilyen egyezmény azonban semmi egyéb, mint elvetése az egyéni árucserének. – Valóban minden történeti tudást nélkülöznie kell annak, aki nem veszi észre, hogy a fejedelmek minden időben kénytelenek voltak a gazdasági viszonyoknak engedelmeskedni, nemhogy azoknak törvényeket dictálhattak volna. Úgy a politikai, mint a polgári törvényhozás csak proclamálják, csak jegyzőkönyvbe veszik

a gazdasági gondviselésnek akaratát ... a jog csak a ténynek hivatalos elismerése.”

A termelési viszonyok legkevésbé sem örök törvények, csak az emberek és azok termelő erői bizonyos fejlődési fokának felelnek meg. A termelő erőkkel szükségképpen a *termelési viszonyok* is változnak. Mindinkább kénytelen az ember belátni, hogy a termelési viszonyoknak – amelyeken belül a polgári társadalom mozog – jellege nem egységes, hanem kettős; hogy amely mértékben fejlődik a polgári társadalom, fejlődik a modern proletariátus is; hogy ugyanazon viszonyok, melyek a gazdagságnak, egyúttal a legnagyobb nyomornak is forrásai; hogy ugyanazon viszonyokban – amelyek közt a termelési erők fejlődése végbemegy – egy ellenkező erő is fejlődik; hogy ugyancsak ezen viszonyok csak két feltétel alatt képesek a polgári osztály gazdagságát megteremteni, ha egyrészt ezen osztály egyes tagjait megfosztják gazdagságuktól, és ha másrészt egy folyton növekedő proletariátust hoznak létre. Mindaddig, míg a proletariátus még fejletlen ahhoz, hogy osztályt alkosson, tehát a polgári osztály és a bourgeois közti küzdelem még nem politikai jellegű, míg a termelési viszonyok még a polgári osztály kebelén belül sem fejlődtek ki annyira, hogy észre volnának vehetők azon anyagi feltételek, amelyek a proletariátus felszabadításához és egy új társadalom kialakulásához szükségesek – mindaddig a *theoretikusok mind utópisták*. – „Abban a mértékben azonban, melyben a történelem halad és vele proletariátus küzdelme is szilárdabb alakot nyer, nincs többé szükségük arra, hogy a tudományt a fejükben keressék, csupán arról kell önmaguknak beszámolniok, ami a szemeik előtt játszódik le, hogy annak szerveivé váljanak. Míg csak a tudományt keresik és rendszereket gyártanak, míg ő küzdelemnek az

elején vannak, mindaddig a nyomorban csak nyomort látnak anélkül, hogy annak forradalmi és felforgató oldalát észrevennék, amely a régi társadalmat halomra fogja dönteni. E pillanattól kezdve a tudomány megszűnik tételeket hirdetni, – *forradalmivá* válik.” – Ezen gondolatmenetről Mehringnek az a véleménye, hogy classikus rövidséggel vázolja azon folyamatot, mint lesz a socialismus utópiából tudománynyá. Ha közelebbről nézzük a dolgokat, azt mondhatjuk, hogy Marx itt saját szó szerinti értelmezése alapján az utópistákhoz sorolja önmagát. – Marx szerint a munkásosztály csak úgy szabadulhat fel, ha minden osztályt megszüntet, aminthogy valamikor a polgári rend csak az összes rendek megszüntetésével szabadulhatott fel. „Csak a dolgok oly rendje mellett, hol nincsenek osztályok és osztályellentétek, fog a társadalmi evolutio megszűnni, egyúttal politikai forradalom lenni. Mindaddig a társadalom minden általános átalakulásának *előestéjén* a socialis tudománynak ez lesz az utolsó szava: „Küzdelem vagy halál; véres harc vagy a semmi. így szól a kegyetlen kérdés!” (George Sand) (Elend der Philosophie 164. lap.)

Miután már láttuk a materialismust a positivismus és a. spinozismus szempontjából, miután már nagyjából láttuk azon három művet, melyen Mehring szerint a materialistikus történeti felfogás vörös fonálként keresztül húzódik, térjünk át a históriai materialismus tulajdonképeni lényegére.

Marx az ő materialismusát „históriainak” nevezi, mert a sociológiába – tehát históriai tudományba vitte bele. E szó azonban Marxnál komplikáltabb a rendnél, mert – mint láttuk – nála positivismust is jelent. A „Zur politischen Ökonomie” előszavát, mint a históriai materialismus quint-essentiáját már láttuk. Marxnál azonban más és – pedig a

legkülönbözőbb – erre vonatkozó definiciókat találunk. A „Szent család”-ban Marx minden ideológiát elvet, amely a gazdasági viszonyoknak csak előőrsé. A „Kapital” I. kötetében szó van a célszerűségről, mint amely akaratomkat szabályozza. A III. kötetben pedig azt mondja, hogy a politikai és gazdasági formák egymást határozzák meg, tehát kölcsönhatásban vannak. Az említett előszóban olvastuk, hogy a fejlődés bizonyos fokán a gazdasági, azaz a „termelési viszonyok” vagy erők összeütközésbe jutnak a birtokviszonyokkal és kész a socialis forradalom. Arra a kérdésre, hogy hol vannak hát azok a termelő erők, hol a birtokviszonyok az emberekben? azt a feleletet kapjuk, hogy két ellentétes osztály – a tőkés és a proletár küzdelme teszi a történelmet.

Masaryk a történelmi materializmus lényegét, mely csak elszórt és legkevésbé sem szabatos kijelentésekből állítható össze – a következő pontokba foglalja:

1. a történet egy *dialectikai folyamat*, mely az ember akaratától függetlenül játszódik le;
2. ez a dialectikai processus *politikai osztályháború*;
3. e háborúk lényegükben *gazdasági forradalmak*;
4. általában csakis a *termelési viszonyok* jelentősége reális. Minden *ideológia illusoricum* és csak symptomatikus jellegű.

Engels olykor nemcsak a termelési, de a csere és forgalmi viszonyokban is látja az osztályháborúk alapját. Az alapját. Az „Ursprung der Familie” első (1884) kiadásához írt előszavában a történelmi okok – tehát csere, forgalom termelés – között a nemzést is említi, ami azonban osakis a németben az „Erzeugung” és „Zeugung” szavak hasonló hangzása miatt történhetik. Engels így fejezi ki magát: „Nach der materialistischen Auffassung ist das in letzter

Instanz bestimmende Moment in der Geschichte: die Produktion und Reproduktion des unmittelbaren Lebens. Diese ist aber selbst wieder doppelter Art. Einerseits die Erzeugung von Lebensmitteln; andererseits die Erzeugung von Menschen selbst, die Fortpflanzung der Gattung.” (Zur ersten Auflage VIII.) Másutt Engels megint Marx lélektani álláspontját igyekszik megvilágítani: „Az emberek megszokták, hogy tetteiket gondolataikból, nem pedig szükségleteikből határozzák meg.” A mely felfogás bizonyára az akarat primatúrára céloz, a mint azt Schopenhauernál látjuk. Engelsnek Marx sírjánál mondott beszédje nem egyéb és egy szóval sem több, mint egyszerű megisméltése a régi: „primum vivere, den philosophari” elvnek. Engels egyébként a merev álláspontból idővel sokat enged és a régebbi kijelentésekből különböző dolgot visszazív. Fontos ennek a körülménynek megítélésénél különösen két levél: az első 1890-ben, a másik 1894-ben íródott. Az *első* levél szerint a gazdasági viszonyok ugyan most is alapvető jelentőségűek, de ezek mellett a vallási, jogi, bölceleti, szóval az ideológiai tényezők hatása is elismerést nyer, különösen a történeti küzdelmek *formai kialakulására* vonatkozólag. „Számptalan egymást keresztező erő hat itten, egy végtelen csoportja az erőparallelogrammoknak, az eredő belőle ... – olyas valami, amit egyik sem akart.” A *második* levél szó szerint így szól; „A politikai, vallási, bölceleti, jogi, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdaságin alapszik. *De valamennyien egymásra és gazdasági alapra hatnak.*” Igaza van Bernsteinnak, ha azt mondja, hogy meg kell engedni, hogy ez valamennyire másképen hangzik, mint Marxnak legelőször idézett helye. Csakhogy Bernstein, mikor erre a helyre hivatkozik, nem említi, hogy abban még az a kitétel

is benne foglaltatik: „A döntő pillanatban mégis csak érvényesülő gazdasági szükségszerűség alapján.” A gazdaság tehát nem teremt önmagából, de kihat a meglévő gondolat anyag továbbfejlődésére. Engels hibáztatja önmagát, hogy a formai részt a tartalmival szemben elhanyagolta, de – mint mondja – kénytelen volt vele. *Ideológia* oly processus, melyre a tények bár behatnak – de csak gondolati marad az mindig. Itt még a „tények” is gondolatfolyamatok és – fejlődések eredményei; az ideológus tehát a gondolat világát soha el nem hagyja. Engels szerint az ő és a Marx rendszerének meg nem értése különösen a „kölcönhatás” fogalmának teljes ignorálásából származik, a mely kijelentésnek nem lehet elég nagy jelentőséget tulajdonítani. Nem következnek ebből kevesebb, mint a gazdasági és az ideológiai tényezőknek teljes *mellérendeltsége*, ami azonban, sajnos, sehol közelebről nem körvonaloztatik. A marxismus az ő jelen formájában – nem a neomarxismust értem – mégis csak *Illusionismus*. Marx és Engels nem vezették le az emiitett „tartalmi részt” – t. i. az ideológiák tartalmi részét – sem a gazdasági tényezőkből, hanem megelégedtek az egyszerű *állítással*.

Bax szerint a gazdasági tényezők az ideológiai tényezők – a melyek a pozitívek – kialakulására *negatív* befolyással vannak. Ha a gazdasági tényező előtérbe lép is, csak negatív marad; míg a speculatio pozitív. Ez bizonyára épen nem marxista álláspont. – A materialistikus történeti kutatás feladata – *Kautsky* szerint – nem az általános emberi, hanem a történetileg különös; a történet csak különös törvényekkel kell, hogy foglalkozzék. Az idealista bölcsész számára a gondolat magában külön is létezik, a materialista számára csak az agyvelő funkciója létezik. A gazdasági fej-

lődés elveire sem más, mint a technikai fejlődés. A szellem mozgatja a gazdasági viszonyokat, de nem mint azok ura, hanem mint azok szolgája. A gazdasági fejlődés nem más, mint kölcsönhatása a gazdasági viszonyoknak és az emberi szellemnek. Minél magasabb az emberiség fejlődési stádiuma, annál könnyebben ébrednek a gazdasági viszonyok által felmerülő kérdések öntudatra. Kautsky elismeri az autoritásokat, a tehetséget és genialitást, hanem nála a gazdasági viszonyok mégis inkább csak ösztönzői a szellemnek, nem urai – ez bizonyos tekintetben Schopenhauerianismus – mert akkor az intellektuális elemet a szükségletkielégítésre irányuló akarati elem szorítja ki.

Schmidt Conrad különösen az emberi természetre fekteti a fősúlyt – a gazdasági érdek neki csak öntudatos motívum a cselekvésre. *Bemstein*-nél, mint a neomarxismus előkelő képviselőjével, már sokszor találkoztunk, ő elismeri a morált, mint önálló hatalmi tényezőt. Elveti Marx „ideológia” – fogalmát. *Ernst* úgy beszél, mintha két nyelvről volna szó; azt mondja, hogy a gazdasági viszonyokat először le kell fordítani lélektanra s úgy megítélni. *Zunow* szerint az egyesek nézeteit az érzelmi életük, jogi és morális fogalmai, – melyek a szociális helyzettől függenek, határozzák meg és csak utolsó sorban vezethetők vissza gazdasági tényezőkre. Látható tehát, hogy Marx táborá minden inkább, mint egységes.

Marxnál igen gyakori fogalmak: gazdasági viszonyok, termelési viszonyok, sokszor termelési és forgalmi viszonyok, birtokviszonyok – ezeknek van egyedül realitásuk. *Feuerbach* e mondásának: „Wast der Mensch isst, das ist er” – követését is értik néha történelmi materializmus alatt; ha a fizikai életfenntartás a cél, akkor a gazdasági tevékenység

körül forog minden. De hogy ugyanazon gazdasági viszonyok mellett azoktól különböző kulturális viszonyok is jelentkeznek, az tény; és Marx kénytelen is defínióit idővel módosítani. Tény, hogy a vagyoni állapot az egészségre és morálításra befolyással van, a mint azt a statisztika bizonyítja. *Masaryk* helyesen mondja, hogy mégis csak az alsóbb osztályok képezik megfigyelés tárgyát nemcsak a boncolásnál, de a eriminab's kérdéseknél is. Sem az öngyilkossági hajlam, sem a modern pessimismus nem fejthető meg egyedül gazdasági alapon. A nyomor serkenthet *meglévő* tehetségek kifejtésére, de új tehetségeket nem teremthet. Maga Marx is elismeri, hogy a „nyomor maga még históriát nem csinált.” *Masaryk* azt mondja, hogy a Feuerbach mondata csak akkor állhatna meg, ha az embernek nem volna még a gyomrán kívül agyveleje is. Egyébiránt magának a szociálismusnak dése sem magyarázható meg egyedül gazdasági utón. Marx példa erre. *Kautsky* bevallja, hogy a históriai materialismus nem magyaráz meg mindent, de szerinte úgylis azok a társadalmi tényezők a *legfontosabbak*, a melyek gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Ez legalább is a kérdésen nem lendit semmit.

Némelyek szerint a történeti fejlődés tisztán az állati ösztönökre vezethető vissza. *Comte* korbácsot lát az ösztönben az ész számára. Csakhogy az ösztön és az ész közötti okozati összefüggésre vonatkozólag annyi a nyílt kérdés: melyiké a primatum és mennyiben? Csak az éhség és a szerelem tartja fenn az emberiséget vagy egyéb ösztönök is vannak? Ezek oly kérdések, melyeket egy Aristoteles-féle mondattal: „*primum vivere, dein philosophari*” nem lehet Engels módjára letárgyalni. Minden legprimitívebb praxisnak megvan a maga primitív theoriája, mondja *Masaryk*. A

physikai munka, a tudomány és a bölcselet nem különböztek egymástól időben, hanem azok fejlődése párhuzamos volt. Engels szerint a história nem más, mint az emberiségnek a természetén aratott folytonos győzelme, ő is és Marx is a gyakorlati tényezőre, nevezetesen a forradalmi praxisra túlságos súlyt helyeznek. *Goethe* végtelen genialitása nemcsak nagy műveiből, de még sokkal nagyobb mértékben futólag odavetett megjegyzéseiből, egy-egy rövidke sorából, hasonlatából olvasható ki. Képzelnem sem tudok a *theoria* és *praxis* igen bonyolult viszonyára találébb hasonlatot, mint *Goethe*-ét, midőn azt a ki-ós belélegzéssel hasonlította össze. Marx és Engels az elmélet és gyakorlat egymáshoz való viszonyának kérdését távolról sem tisztázzák. Masaryk szerint éppen nem áll Marx azon állítása, hogy a gazdasági vagyis termelési viszonyok teljesen függetlenek az emberi akarattól. A Darwin evolutionismusa bár megegyeztethető – a Morgan-féle tan, bár jelentékeny támaszt is nyújt a *marxismusnak*, a történelmi materialismust azonban megrövidíti. Kézen fekvő dolog, hogy Marx azon állítása, miszerint a történelmi jelenségeknek csak gazdasági okaik vannak – tarthatatlan. Követői is csak a gazdasági materialismus egy *fokáról* beszélnek. De még ilyen tényállás mellett is megmarad a feladat, a jelenségeket ily okokból – ha csak részben is – de *levezetni*, amit egyszerű állítással ütnek el.

A történet az *osztályháborúk* története. Tudományos történet, mely a természettudományok példájára pozitív okokból magyarázza a történelmi fejlődést – nevezetesen *gazdasági* okokból, melyek minden ideológiai fejlődésnek alapjai. Marxnál a történet és a történetbölcselet egybeolvad éppen úgy, mint a bölcselet viszonya a speciáltudomá-

nyokhoz sem világos, ha pedig a tudomány helyzete bizonytalan, akkor a módszer kérdése sem egykönnyen tisztázható. Ki kellett volna fejteni, hogy mi az a történeti tapasztalati módszer, hogy mennyiben alkalmazza a történeti kutatás a logikai operatiókat? *Masaryk* a történettől azt kívánja, hogy realistikus legyen és hogy legyen sociológiai és filozófiai alapja. Ezen szempontból most már Masaryk véleménye a következő: – Marxnál megvan az említett sociológiai és filozófiai alap, de *tarthatatlan*. Igaz, hogy Marx és Engels minduntalan tiltakoznak mindennemű „ideológiai” magyarázat ellen, de azért positivistikus álláspontjuknak sem maradnak hívei. A gazdasági materializmus egy a történeten elkövetett erőszak. Marx úgy methodológiai, mint tartalmi szempontból a *Kant előtti* kritikátlan légkörben mozog. A teoriában positivist, de materializmusában *ideológus* – mert, Masaryk szerint, az is ideológia, ha ott látjuk a materiát, ahol nincs.

Masaryk szerint a matematika történetét csak egy matematikus, a logika történetét csak egy logikus stb. írhatja meg – az egész társadalmi egésznek a történetét pedig csak egy sociológus. Marxnak csak történetbölcselete van – az ő dialectikája – de sociológiai statisztika és társadalmi bölcsélet nélkül. Habár Marx a társadalmi gazdaságtant különösen módszer dolgában szigorúan ítéli meg, azért ő maga az ő elleneinek históriai empirizmusából mégsem tudta magát emancipálni. Pedig a historizmus sok tévedésnek a forrása és tény, hogy aki a jelen a jelenből nem érti meg, az a múltból sem fogja – mondja Masaryk, – habár megengedi, hogy a múlt tanulmányozását a jelen tanulmányozása nem helyettesítheti, legfeljebb kiegészítheti. Abból, hogy valami volt, még nem következik, hogy *jól*

volt, mert akkor ami van is jól van, hiszen szintén egyszer mult lesz. Ha Marx a philosophiától azt követeli, hogy *változtassa* meg a jelent, ellenkezésbe jut történelmi pozitivisták álláspontjával. Aki a *változásokkal* teljes történetben látja az igazságot, az nem is átalja nézeteit gyakorta megváltoztatni, mint Marx és Engels. Különösen ez az, amit Masaryk *dilettantismusnak* nevez, amely jelző – bár nem egészen jogosulatlan – ily értelemben való használatát, mint azt Masaryk teszi, határozottan túlságos szigorúnak kell mondanunk.

„Az ember az, amit eszik” mondásnak csak a németben van értelme, mert szójáték és esetleg szellemesen hangzik; lefordítva határozottan nevetséges. Mert hát honnan veszi az ember, amit eszik; munkával és szellemi tevékenységgel; megvan az *ideológia*. Az ideológia a gazdasági tényezők „reflexiója”, „előőrse”, „symptomája” stb. kifejezések meglehetősen bizonytalanok. Néha párhuzamosságáról van szó, máskor kölcsönhatást emlegetnek – ami a reflexió fogalmához már sehogysem illik – az állam és a jog majd ideológiának számít, majd nem. Az egész gazdasági materializmus lényege – ha szigorúan vesszük, – körülbelül ez: *a történelmi eseményekben a gazdasági jelenségeknek sokkal nagyobb a fontosságuk, mint ezt Marx és Engels előtt a történészek gondolták.*

Nagyon nehéz azt elképzelni, hogyan legyenek az ideológiai tényezők pl. „álarcai” a gazdasági viszonyoknak. Inkább azt látjuk, hogy a gazdasági módszer vagy felfogás a történelmet homályossá teszi; mert apriorikus *módszernek* lehet nevezni az olyan felfogást, mely bizonyos fajta tényezőknek másokkal szemben indokolatlan alapvető jelentőséget tulajdonít; úgy a metafizikai materializmus, mint a pozitivisták

objectivismus a történeti tudományban szétmállik, az egy-mást hatályon kívül helyező újabb és újabb definiciók pedig materialismust már valóban csak „módszerré” degradálják. Ki tudja a reformatiót tisztán gazdasági úton megmagyarázni? Elvégre az mégsem volt egy pusztán „üzlet”. Marxnak legfeljebb a gazdasági jelenségeket lehetett valamennyire megmagyaráznia, de nem az egész történetet. Láttuk, hogy a történeti események olyan összetettek, hogy csak a legkörülményesebb összehasonlító módszer vezethet célhoz. Az okok állandó vagy megszakított hatása, azok intenzitása stb. csupa mérlegelendő körülmények. Vannak előkészítő, vannak segéd-okok stb., ha most már mindezen okok egyenként és összesen bennefoglaltatnak a „gazdasági ok” fogalomban, akkor ezt legalább is bővebben kell indokolni és megmagyarázni. *A történeti magyarázat módja ám legyen egységes, de abból még nem következik, hogy az okok egyszerűek.* (Masaryk). *Masaryk* – kinek nagy műve e fejezetnek különösen alapjául szolgál „A történelmi materializmus, mint egy tudományos történetre való törekvés” című fejezetében a történelmi materializmusra vonatkozó ítéletét a következőkben fejt ki. Ha azt mondom, mindennek végső oka az ész, úgy minden tudományt egymáshoz viszonyítva egységes szempontból fogok mérlegelni. De ha mindent a gazdasági materializmusra kívánok visszavezetni, úgy ez a reductio erőszakos és jogosulatlan, mert elnyomja a szociológiát és a lélektant. Érthető egy más módszernek átvitele egy idegen tudományba, de sohasem jogosult. Materializmus és naturalizmus primitív, sőt reactionárius módszerek és Marx ezen „tudományos primitivismusnak” áldozata.” Utóvégre is vallás, erkölcs, művészet, tudomány, bölcsélet, állam, jog, nemzetiség, nyelv, a népesség gazdasági, szociális, végre biológiai organizációja stb.

alkotják a történelemben az emberi collectiv életnek az összességét. Ha most azt állítjuk, hogy ezen kategóriák közül csak a gazdaságinak van realitása, akkor az emberi öntudatot illusionnak nyilvánítjuk (amint azt Marx nevezetesen P hez és Mehringhez irt leveleiben teszi is). A történet *öntuda* s emberek fejlődése, ha már most az öntudat illusio – ez a Masaryk argumentációja – akkor minden illusio, még a gazdasági kategória maga is, hiszen ebben is öntudatos emberek szerepelnek. A Marx tana tehát Illusionismus – mihelyt minden szellemi tevékenységre vonatkoztatjuk e szót. Masaryk szerint Marx megtanulhatta volna Schopenhauerből, hogy mit jelent ezt nemcsak állítani, de ki is mutatni. Marx csak eol-lectiv öntudatot ismer el, de annak az illusorikus egyéni öntudathoz való viszonyát nem fixirozza. Masaryk most már felveti a kérdéseket: mennyiben határozza meg a történet az Öntudatot? mi a tulajdonképeni vis motrix? az összesség tagja, az ember mennyiben spontán, mennyiben függő? és nem talál Marxnál feleletet. Egy valódi történetre való törekvése *materialistikus előítéletén* hajótörést szenved.

Ha csak az ember e szó „reális” alatt azt nem érti, hogy „megragadható”, „megmérhető” – aminthogy ezt Marx matematikai formulákra való törekvéséből esetleg következtethetni leütne – tényleg érthetetlen, miért volna a lelki élet kevésbbé reális, mint a physikai élet. Magánál Marxnál olvassuk, hogy az emberi munkát a méh műnk.” ‘- ól az különbözteti meg, hogy az emberfejében már kész a viaszsejt, mielőtt azt valóban megalkotja. De különben már említettük, hogy Marx olykor elismeri a célszerűséget, mint reális factort. Marx és Engels a mythossal szemben a *positiv* tudományokat állítják, *amely utóbbiak alapján* van új gazdasági rendre szükség. De hogy ezeket a positiv tudományokat, mint egy régi

gazdasági rend „Ueberbau”-ját már egyszer ideológiának minősítették, az ezúttal feledésbe ment. Épen azért Marx *tudományos socialismusa elvi ellentétben áll az ő történelmi materialismusával.* (Masaryk).

A *historismus* a modern világnézet egyik jellemvonása, mely annyira megy, hogy már a jövődönék is meg akarja írni a történetét: íme a tudományos socialismus. Hogy azonban ez a *historismus* gazdasági válságok eredménye, az nem áll; az újkor öntudata, mely a haladásra való törekvésben nyilvánul, először a vallás (reformatio) terén mutatkozott. A modern sociologia maga sem jelent mást, mint azt, hogy a forradalom utáni korszak az ő socialis feladataival *tudatosan* foglalkozik.

Az elvont socialismus megalapítói *Vico* és *Comte*. Németországban (Herder, Hegel) a történetbölcsélet divik. A franciák a fennálló társadalomra, az angolok a politikára fektetik a fősúlyt. Az ethnologia, népek psychológiája, néploristika, modern anthropologia stb. eléggé jelzik ama *social-historikus* áramlatot, melyben Marx és Engels mozogtak. Marx Hegelből indul ki: *Saint Simon*, Comte és az angol nemzetgazdák lesznek tanárai, de *Darwin*, *Morgan* és *Maurer* is hatnak rá. (Igaza van Walckernak, midőn azt mondja, hogy igen nagy logikátlanság az, ha Marx és az övéi Darwint dicsérik, mert ha be volna bizonyítva, hogy ennek feltevései a politikára alkalmazhatók, abból teljesen aristokratikus következtetések folynának a socialis politikára nézve „K. Marx” 30. lap.) Hegeltől van Marx elvontsága és constructiv mániája, Feuerbachtól a materialismus, mely a franciák és angolok által megerősítve öregbíti a Hegel-féle történetbölcséleti önkényt. Masaryk szerint helyes a törekvés tudományos történetírás után, de nem kellett volna a materialis-

musnál, még kevésbé a gazdasági materialismusnál, legkevesbé a kritika nélkülinél megállni. Montesquieu, Herder, Rousseauval a természeti befolyások tételnek tanulmány tárgyává a sociológiában. Moser, Smith és Thaer-rel a gazdasági viszonyok nyernek fontosságot. Saint Simonnál és különösen *Proudhon-YiéA* már Marx-féle formulák jelentkeznek „gazdasági osztályok” és előtérben áll a „munka.” – Marx csak kimondja azt, ami már részben meg van írva, (Proudhon) részben a *levegőben lóg*; ez a körülmény minden részleges hatásnál alapvetőbb fontosságú. Marx sok formulát a Feuerbach materialismusa következményének tart, pedig az tán már előtte ki volt mondva. Liebig a talaj elértéktelenedése, Du Bois-Reymond a technikai hiányok miatt bomlasztja fel a római birodalmat. Látjuk – a kornak ezen vázlatából, melyet Masaryk bővebben ír le – hogy Marx és Engels elődei *nemcsak Stein* és Saint Simon voltak, habár Bernstein Machiavelliben talán túlságos régen keresi e felfogás ébredését. Szóval az egész dolog úgy áll, hogy Marxnak és Engelsnek akkor, mikor a gazdasági okok fontosságának elhanyagolásáról panaszkodnak, és azt kárhozzatják, – *egyszerűen nincsen igazuk*, mert ők – és az magára erre a panaszra is áll – egy uralkodó felfogásnak visszhangjai. A kor épen nagyon is nagy fontosságot tulajdonított a gazdasági tényezők szerepének, sőt nem tudott azoknak *eléggé nagy* fontosságot tulajdonítani, azért volt szükség olyan felfogásra, mely nem elégedett meg a gazdasági okoknak eddig tulajdonított jelentőséggel és túlzásba vitte a dolgot, azt mondván: *nem létezik más ok, csak gazdasági ok!*

A gazdasági materialismust illetőleg *Weisengrün* a következő kérdést veti fel. Ha e socialis törvényszerűség a gazdasági jelenségekhez és így a technikai processushoz van

kötvé, hogyan áll a dolog a socialis törvényszerűséggel a *technika előtti korban*? Úgy látszik, hogy a marxismus egy még csak fejletlen gazdasági technikával rendelkező emberiségnek létezését teljesen ignorálhatónak tartja és ezzel a történelem előtti kor ezen hosszú és fontos korszakát egyszerűen figyelmen kívül hagyja. Ebben Weisengrün nem egy historiai tévedést, de egy elvi hibát lát. – *Bücher*-nek „Die Entstehung der Volkswirtschaft” című műve veendő itt tekintetbe, mely leírja az őskori embernek tisztán a pillanatra irányuló életét. Az csakis a legközvetlenebb jellemre gondol. Minden tette az ő korlátlan egoismusának bélyegét viseli magán. Jellemzi egyes ős népfajok végtelen önzését az a kiméletlenség, melylyel az öregekkel és betegekkel szemben viseltetnek. (Marx talán hajlandó volna itt a beteg gyermekek ős aggok kitételét már *gazdaságos* cselekedetnek nevezni!) Minden tevékenység csak a pillanatra vonatkozik. A tulajdon az egyénnel sírba száll, a primitív technikai haladás az illetőnek halálával elenyészik. A primitív népek ez az állapotja tehát technika előtti korszaknak mondható, melyet az „egyéni élelem-keresés” fokának neveztek el. Büchernél szószerint olvasható: „Itt oly gazdaság előtti fokot kell hogy constatáljunk, amelyen még nincs gazdaság. Meg kell engednünk, hogy a gazdaság egy évezredekken át tartott hosszú történeti fejlődésnek az eredménye, amely nem idősebb, mint a modern állam, hogy annak keletkezése előtt az emberiség hosszú időközön keresztül a csereforgalom nélkül a szolgáltatások és termékek kicserélődésének oly formái mellett gazdálkodott, amelyek gazdaságiaknak nem nevezhetők.” – Látván tehát, hogy a sociologusnak nemcsak egy gazdaság előtti, hanem egy minden technikát megelőző korról is van dolga, Weisengrün most már a marxismust azon

alternatíva elé állítja, hogy vagy cáfolja meg Büchert, vagy fogadjon el egy technikát megelőző kort. – A Marxisták esetleg azt felelhetik, hogy: igaz, létezett valamikor ilyen technika előtti kor, de annak nincsen nagy sociologiai jelentősége, de vajjon a gazdasági tényezők még elsőrendű okok-e, attól a pillanattól kezdve, hogy tudjuk, miszerint nem mindig léteztek? Ezek elsőrendűek csak úgy maradhatnak, ha nincs technikai előtti kor, az pedig van. A gazdasági materializmus kénytelen az ő gazdasági alapfogalmát megváltoztatni és olyat keresni, mely az emberi fejlődés minden korszakában uralkodott. Mondhatja pl. „a socialis törvényszerűséget minden az *életfentartásra* vonatkozó momentum elsősorban határozza meg.” Talán az isteni Spinoza nyújtotta ezt a fogalmat a maga legáltalánosabb formájában, midőn minden egyes egyednél arról a törekvésről beszél, hogy „a maga léteiben megmaradjon”. Mindazonáltal az életfentartási ösztön az emberen kívül az állatokat is jellemzi és az ilyen szélesebb alakra helyezett gazdasági materializmus – ha következetes is – utóvégre sem egyéb, mint a történetnek átfordítása *állattanra*.

Weisengrün különös súlyt fektet a *képzelet* szerepére az emberiség fejlődésében. A primitív embernél még nincsen meg, de már a történeti korszak küszöbén a harci szekerek és támadó tornyok mellett ott találjuk Homeros költeményét. Itt azután az életfentartási ösztön mit sem magyaráz meg. A technika és a képzelet egyidőben keletkeznek és nem forog fenn semmi ok, amiért a képzelettel szemben a technikai termelési módnak adjuk a primatumot. Marx azt mondogta, hogy nem a bölcsélet, hanem a gazdaság mozgatja a történelmet. Pedig Weisengrün az előbbiekből ezen eredményhez jut: „*A képzelet a tulajdonképeni gazdaság előtt,*

a bölcselet vele egy időben keletkezett” Természetesen szintén nem adhat igazat Marxnak arra vonatkozólag, hogy az egész történelem folyamán az emberi öntudat csak mint a gazdasági mozzanatok reflexiója jön tekintetbe. És mégis nem lehet, miként Stammner és Sombart vélték, a marxizmus noetikai hiányainak pótlása által azt megmenteni. A marxizmus pszichológiai kiegészítéssel vagy a nélkül noetikai körülbástyázással vagy a nélkül, hamis marad azért, mert elejétől fogva nemcsak lélektani, de socialis értelemben is el van hibázva. Ha láttuk, hogy a művészet a speculativ gondolkodást megelőzőleg a gazdasági technikával *egy időben lép fel*, nem látható át, miért ne volna a *nem gazdasági momentumok* számára is ép oly független hatékonyság és történeti önállóság követelhető, amelyet Marx sociológiai tanai csak a gazdasági folyamatnak és annak hordozójának, a technikának tulajdonítottak? – Weisengrün szerint: „A képzelet minden történetnek a lelke!” – Mint érdem az egész materialistikus történeti felfogásból csak az marad meg, hogy egy socialis törvényszerűség megállapítására egyáltalában törekszik. Hogy azonban ez a törvényszerűség socialis dolgokban egyáltalában elérhető-e, ezen kérdést Marx és Engels fel sem vetették és annak horderejének tudatára nem is ébredtek. Weisengrün a következő eredményre jut: „Vannak bizonyos esemény-láncolatok, bizonyos korszakok, melyek a materialistikus történeti elv szerint való kezelést megítérik, ha t. i. ezen elméletet egy historikus kutatási módszerre redukáljuk. Vannak megint más eseménysorozatok és periódusok, melyek ezt meg nem tűrik.” (Weisengrün, 83-95. lap.)

Nem lehet azt állítani, hogy Marx és Engels elfelejtették volna azt a tényt, hogy a történetig események kiala-

kulására a „nem gazdasági” tényezőknek is van befolyásuk. Már az az említett két Engels-féle levél is kizárja ennek a feltételezését. Itt tehát csak egy mennyiségi viszonyról lehet szó; azaz arról a *mérvről*, amelyben az ideológiai tényezőknek a történetre való befolyása elismerést nyer. Erre nézve azután tényleg meg kell jegyeznünk, hogy Marx és Engels az ő korábbi irataikban azoknak sokkal jelentéktelenebb szerepet juttattak, mint a későbbiekben, Bernstein szerint ez megfelel minden új elmélet természetes fejlődésimenetének. „Eleinte merev apodietikus formulázásban lép fel. Hogy érvényre emelkedhesek, be kell bizonyítania a régi elméletek tarthatatlanságát és magától értetődik, hogy az ityen fajta küzdelemben egyoldalúság és túlzás nem egészen helyteleníthető. Maga *Engels* írja az említett 1890-iki levélben: „Nekünk az ellenfelekkel szemben az ezek által el nem ismert *alapelveket* (t. i. a gazdasági tényezőket) kellett kiemelni és akkor nem volt mindig hely, idő és alkalom, hogy a *többi a kölcsönhatásban* tevékeny tényezőknek is megfelelő szerepkört biztosítsunk. És sajnos, igen g³akran előfordul, hogy az ember azt hiszi, hogy egy elméletet teljesedi megértett és azt minden nehézség nélkül kezelheti, ha annak alaptételeivel ismerkedett meg..”

„Aki ma a materialistikus történeti elméletet alkalmazza, az köteles azt kifejlődött, nem pedig eredeti formájában alkalmazni, azaz köteles a termelési erők és termelési viszonyok fejlődése és befolyása mellett a jogi és erkölcsi fogalmakat, minden egyes korszaknak történeti és vallási hagyományait, a földrajzi és egyéb természeti befolyásokat – ahova kétségtelenül az ember természete és szellemi képességei is tartoznak – teljes mértékben számba venni. Szem előtt tartandó ez különösen ott, ahol már nem pusztán

régebbi történeti korszakok felkutatásáról van szó, hanem ahol jövődő fejlődések vázolandók és ahol a materialistikus történeti felfogás iránytűül kell hogy szolgáljon a jövőre nézve.” (Bernstein: Voraussetzungen 8.)

A történelmi materializmus tehát éppen nem tagadja, hogy a politikai és ideológiai hatalmak önállóan hatnak – Masaryk szerint az Engels 1890-iki leveléhez csak egy igen kis szót kellene még hozzátenni, t. i. hogy az ideológiai tényezők hatnak, csak hogy ez a hatás *causalis* – a történelmi materializmus csak azt tagadja, hogy ezen önálló hatékonyság korlátlan és ellenkezőleg azt hangsúlyozza, hogy a társadalmi élet fejlődésének gazdasági rugói – a termelési viszonyok és az osztályalakulatok – mégis csak a legerősebb befolyással vannak az említett hatalmak működésére. Csak hogy míg így az ember felsorolja azt is, amit a történelmi materializmus az ideológiák közül elismer – egyszerre azonban veszi magát észre, hogy kellős közepén tart az *eclecticis-mus-nak*. De éppen ez az, amit *Bernstein* tagad, szerinte eclecticismus sokszor csak természetes visszahatás a doctrinák utáni azon törekvés ellen, hogy mindent egy dologból vezessünk le és egy módszert alkalmazzunk mindenre. Mihelyt az ilyen hajlam túlságba megy az eclecticismus szelleme mindig elemi erővel fog előtérbe nyomulni. Nem egyéb az, mint a természetes észnek tiltakozása a doctrina ellen.

„Éppen azért, mert az emberek manapság a gazdasági tényezőknek mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, könnyen úgy tűnik fel a dolog, mintha ma tényleg nagyobb szerepük volna. A csalódás onnét ered, hogy ma e tényezők *önállóan* lépnek fel, míg azelőtt rendi viszonyok és a legkülönbözőbb ideológiák által el voltak burkolva. Ideológiákban azonban – amelyek nem a gazdaságtól és a mint gazdasági

hatalomként működő természettől függenek – a modern társadalom inkább gazdagabb lett. A tudomány, a művészet, a socialis viszonyoknak hosszú sorozata ma sokkal függetlenebbek gazdasági tekintetektől, mint valaha azelőtt. Vagy hogy semmi kétértelműségnek ne legyen helye, a gazdasági fejlődés mai foka az *ideológiai, nevezetesen az ethikai tényezőknek sokkal nagyobb hatáskört és szélesebb szerepkört biztosít*, mint valaha azelőtt. Ennélfogva a gazdasági technika fejlődése és más egyéb socialis intézmények fejlődése közti causalis összefüggés mindinkább *közvetetté lesz* és az előbbieket természeti szükségszerűsége mindig kisebb mértékben lesz irányadó az utóbbiak alakulására.” (Bernstein 11.)

Mindezen elmondottak után tehát arra az eredményre jutottunk, hogy gazdaság és ideológia egymással *kölcsönhatásban* állanak és hogy a *materialistikus történeti felfogás egy tudományos socialismus alapjául csak ebben az alakjában szolgált*. Ha ezáltal megszűnik „materialistikus” lenni, ez még nem tarthat vissza senkit az igazság bevallásától.

Ha vannak oly jelenségek, melyek a legheterogénebb elemek összalakulatát mutatják, melyek a legkülönbözőbb természeti tényezők összműködésének eredményei, melyek concret számadatai olykor egészen imponderabilis módosító tényezőktől befolyásoltatva csak a legnagyobb körültekintés és óvatosság mellett szolgálhatnak csak valamenynyire is általánosabb következtetések alapjául, ha vannak jelenségek, hol a számtalan ok összjátékából úgyszólván csak azok *kölcsönhatása* állapítható meg – úgy azok a *socialis jelenségek*. És ha valaki most már meggyőződésből, politikából, taktikából vagy bármi más okból az okok végtelen összműködéséből kiragad egyet, amelyről azt mondja, hogy

az számára az *egyedüli ok*, nekem ez a kijelentés – még akkor is, ha az a valaki egy hosszabb-rövidebb kornak a visszhangja, – egyes teljesen subjectiv értékű, ephemer jelentőségű nézetnek látszik. Olyan-az, mintha én a kezemből leejtek egy kavicsdarabot a földre és azt kérdezem: mi az oka, hogy ez a kő leesett?

– A természettudós Laci barátom azt feleli:–a nehézségerő;

– a historikus Henrik öcsém azt mondja:–az, hogy eleresztetted. Hát most melyiknek van igaza?

6. Ethikai Karakter és neotikai alap.

Hogy Marx mint materialista következetes, az helyes, ha materialista, vigye keresztül, metaphysikai, sociológiai és történelmi téren; de nem következik, hogy a történelmi materializmusnak szükségképpen *gazdaságinak* kell lennie. Comte minden pozitívizmusa dacára elismer a bölcseletben valami ethikai törekvést; – Marx minden ideológiát elvet. Az öntudat – Engels szerint – hamis. Félnek minden individualistól és az igazság objectiv kritériumát a dialectikában találják meg. Az ember semmi; a körülmények minden. Az ember nem is lehet felelős, mert játékszere egy szükségszerű történelmi folyamatnak. A körülményeket – ezeket a mindenhatókat – természetesen szintén materiálisán kell felfognunk, ezért megy a gazdasági materializmus objectívizmusa és materializmusa olyan szélsőségig, hogy a gazdasági tevékenységek kívül minden más elenyészik.

Azonban Marxnak az *ethikai momentum* kiküszöböl-

ástikus manifestum élő bizonyítéka annak, hogy hisz az ideológiai motívumok hatásában. De maga az egész „Kapital” alapja ethikai. A történelmi események rugója a jogosult elégedetlenség stb. Igaz, hogy Engels a „többletértékről” – mely pedig ethikai fogalom is, – úgy beszél, mint kézzel-

fogható anyagi tényről. Az ám, csakhogy ki ismeri fel ezen „tényt”? – a kizsákmányolt munkás. – Masaryk szerint Marx álláspontja *nem antiethikai*, de következetlen positivistá amoralismus.

A „Zur Kritik der politischen Oekonomie” című munkájában Marx azt állítja Aristotelesről, hogy miután felállította azon tételt, hogy csere nem lehetséges egyenlőség, ez pedig nem összemérhetőség nélkül – megakad és az értékforma további boncolgatását abban hagyta. Pedig – Wenckstern szerint – Aristoteles ellenkezőleg, mielőtt ezen tételhez jut, teljesen kifejti az értékformára vonatkozókat. Kifejti 1. először egy *árutermelő* társadalmat; 2. kimutatja az emberi *munka* egyenlőségét – nem jut, mint Marx, az elvont emberi munkához, – hanem egyszerűen oly emberi munkához, mely egyenlő, mert és amennyiben termékeket állít elő és szükségleteket elégít ki. Íme a bölcselő Aristoteles tisztán odaállítja az emberi munkák gazdasági egyenlőségét, míg a nemzetgazda Marx *az emberi egyenlőség ethikai fogalmát* zavarj a bele, melynek szerinte „előbb egy nép-előítélet erejével kell bírnia.” Marx szeretné kimutatni, hogy a classikus ó-kor a csereértéket nem ismerte; neki erre az állításra azért van szüksége, hogy a csereérték oly történetét állithassa fel, amelyet az „Elend der Philosophie”-ben (4. lap) tényleg nyújtott: 1. volt egy kor, melyben csupán a termelés feleslege képezte a cserének a tárgyát; 2. volt olyan, mikor már nemcsak a felesleg, hanem minden termék kereskedés tárgya volt; 3. jött végre oly idő, mikor mindaz, amit az emberek eddig elidegeníthetlennak tartottak, így még a morális tényezők is, áldozatául esnek az üzérkedés szellemének, amint hosv ma minden: erény, szerelem, meggyőződés, tudás, lelkiismeret stb. adásvétel tárgyát képezik. Ehhez a történeti

képhez nem illett Aristoteles azon fejtegetése, melyben ő a csereértéket már a classikus ó-korban teljes mértékben méltányolja és már akkor szakasztott olyan „omnia venalia” világot tár fel, amilyennek Marx a jelenkort vázolja és a milyet az ó-korban még nem akar látni. Marx tehát ezen helyet *egyszerűen kihagyja* Aristotelesből. Marx az értékelmélet folyamán elhagyj a azon basist, hogy a gazdasági viszonyok alapjai minden kultúrának, – amikor az értéknél, mint alapfogalomnál az emberi egyenlőség *ethikai* fogalmára épít. – Aristoteles megtalálja a gyakorlatban a különböző dolgok összemérhetőségének alapját – amennyiben t. i. szükségletét és pedig másnak, *nem a termelőnek szükségletét* elégítik ki és Marx meghamisítja a nagy Aristoteles tanait. (Wenckstern.)

Marx nem „ad hominem”, hanem „ad rem” argumentál; ő nem mondja, hogy a többletérték, a kapitalistikus termelés lelke valami erkölcstelen és ennél fogva valami *ethikai* követelést nem fűz ehhez. Ő csak azon tényt constatálja, hogy az árutermelésre organisait társadalom 1. a használati és a csereérték közti ellentétet érleli meg; 2. kényszeríti az embereket, hogy az utóbbira fektessék a fősúlyt; 3. ezáltal az emberiség egyrésztől a kapitalista kizsákmányoló – másrészt a kizsákmányolt munkásosztályra oszlik. Az egyes tökést Marx ezért nem teszi felelőssé; ő ép úgy, mint a munkás, pusztá eszköz. Nem a tőkés, aki a termelési eszközökkel rendelkezik, a rabló, az egész rendszer a rabló. Az egoismus mindig volt és ma is uralkodik; *ennek kell Marx szerint pusztulnia*; az ember ne legyen rabja egy uralkodó rendszernek, hanem mindenki szabad, valódi „faji ember” legyen! – egy Stirner, egy Nietzsche, egy Darwin, egy Nägeli után és mellett Marx az *emberek egyenlőségét* hirdeti. (Wenckstern.)

1844-ben „Der Einzige und sein Eigenthum” című művében *Stirner* megemlékszik Marxról. Első pillanatra úgy látszik, hogy a Stirner-féle „Verein der Einzigen” és a Marx-féle „Verein freier Menschen” egyszerű összehasonlítása is meddő foglalkozás. Stirnernek az egoizmus maga „a Stirner-féle ember”; az egyedüli, kizárólagos motívum az egoizmus. Marxnál az egoizmus csak az ember tevékenységének *egy lehető iránya*. Mindazonáltal, ha tanaik kezdő és záró pontjai elválnak is egymástól, akkor – mikor az egoistát a tőkés alakjában írják le, aki a birtoktalanokat kizsákmányolja, amely utóbbiak egykor fel fognak kelni stb. – utaik egybeesnek. Marx a tőkést ép olyan egyoldalúan egyetlen színnel festi, mint Stirner az ő „Einzig”-jét. Azon ponton érintkeznek, hogy mindketten belátják a jövőre nézve a *munka szervezésének szükségét*. Míg azonban Stirner az egyestől, Marx az összességtől kíván túlsókat; épen ezen két elemnek össz-működése képezte mindez ideig a történelmet. Wenckstern szerint valamint az „Einziger”-nek követelése Stirnernél egy örültnek a követelése, akkép a Marx-féle „faji ember” (*Gattungsmensch*) is egy agyrém; amint a többletértéknél Marx elengedte magának a „salto-mortale” megtörténtének kimutatását – úgy itt is elmulasztotta megmutatni, hogyan lesz az öntudatlan, tudatlan, nivellált, elnyomorodott, dégénérait, nyomorult emberből – egy „Empörung” útján szabad és öntudatos „faji ember”?

Lehet, hogy az eszme a XIX. század levegőjében lógott és Marx is, Schopenhauer is, ki-ki a maga módja szerint, felhasználta azt. Mindenesetre nagy a kísértés, hogy Marx többletértékét *Schopenhauer* „többlet-intellectumával” állítsuk párhuzamba, ami által Marx insequentiaája azonnal szembeötlő lesz. Marx egyszerűen azt mondja: – A mun-

kanap megrövidítése az alapfeltétel, hogy az emberi erő kifejtés, mely öncélul szerepel, meghozza a valódi szabadság országát, ezzel szemben Schopenhauer jól tudja, hogy az emberek többsége „egoista, igazságtalan, hazug, semmi tekintettel nincs másra, rosszindulatú, hiányos elmeképességű”, miért is „a puszta szabad idő nem elég”; tényleges erő – és intellektuális *felesleg* kell hozzá, hogy ez a szabadidő valamit mondjon. Azért nem is lehet – mint Marx – az emberi munka egyenlő voltából kiindulni, hanem ellenkezőleg, annak – *különbözőségéből*; csak így nyerünk helyes képei:.

Marxnak azonban a Bauer és Hegel, a Stirner és Schopenhauer abszolút öntudata egyaránt az emberek egyenlőségét jelenti, de elfelejti, hogy minden egyes konkrét embernek, mint az emberiség képviselőjének, először helyt kell állania. Marx csak azt mondja, hogy a mai erkölcs magva a tulajdon egoismusa, mely az egyes ember minden irányban való fejlődését akadályozza; a jövő egoismusának lelke egy oly felfogás, mely ezen fejlődést lehetővé teszi. Már a „Szent család”-nál, mikor Marx azon mondatával foglalkoztunk: „Es (t. i. das Proletariat) macht nicht vergebens die harte, aber stählende Schule der Arbeit durch” – mondtuk, hogy Marx nem mutatta ki, hogy a proletariátus szellemi képességei kellő arányban fokozódtak és hogy ennél fogva a proletariátus részéről az ember egyetemes mivoltának kifejtésére vonatkozó törekvés jogosultnak mondható; látuk, hogy ez tisztán *ethikai* követelés. – *Schäffle* (Gesammelte Aufsätze) egy anthropologiai és nem egy chrematistikai gazdaságot követel. Marx pedig éppen a gazdaságot általában a cseregazdasággal azonosítja. Marxnál nem az igazi ember szerepel, hanem egy olyan, akit elégségesnek tart néhány elvont formulával jellemezni; ez egyoldalúság.

Wenckstern a Marx rendszerének ethikai jellegére vonatkozó nézetét ezekben foglalja össze: Ellentétes törekvések mindig voltak és lesznek és a társadalom feladata és való lényege az, hogy minden egyes időpontra vonatkozólag gyakorlati megoldást találjon. Ezzel a társadalom kénytelen. Osztályok mindig lesznek. A való életből leszűrhető elvek semmi, vagy nagyon kevés szilárdat nyújthatnak a jövőben megtörténendőkre nézve, – ez a dialectika jogosultságát úgyszólván semmivé teszi. Marx rendszere nem antiethikai, hanem az ethikai rendszernek „phantom”-ja.

Marx és Engels a Feuerbach humanismusából indulnak ki. Feuerbach a Hume rokonszenvét acceptálta, de korszerű romanticismus és sentímentalismussal. Ezzel szemben Marx és Engels azt minden sentímentalismustól meg akarják fosztani. Engels szerint nincs absolut ethikai törvény, mert minden téren a relativismus uralkodik. Az ethikai történeti fejlemény. Minden osztálynak megvan a maga morálja (Nietzsche) és csak azon kor fog egy valódi emberi morált létrehozhatni, amely egészen *el tudja felejtetni* az osztály különbségeket. Még a positivismus atyja, Comte és az ethikusok valamennyien azt mondják, hogy a lelkiismeret épen olyan adott tény és jelenség, mint valamely ásvány vagy anyag. Marx bizonyára nem azért ír a kapitalistikus rendszer ellen, mert az gazdaságilag helytelen, hanem mert szerinte jogosulatlan és igazságtalan. Masaryk szerint a Marx amoralismusa egy lélektani és sociologiai utópismus, Engels relativismusa pedig túlzás, mert ha népek és korok szerint változik is a moral, azért a fölvelek egyeztek és Engels sem tudna arról a jövődöbeli emberi morálról, ha az valahol nem rejlenek. Íme a dialectikai folyamat: az első ember altruista volt; azután jött az egoismus a kapitalismus képé-

ben; a jövő megint altruizmus lesz. Masaryk azonban az emberek antagonizmusában azok solidaritását is látja és szerinte egoizmus és altruizmus között nincs oly igen éles ellentét. Ebből egyszermind azon rideg osztályellentétek valótlansága is következik, amit Marx és Engels később be is láttak. Hiszen ha az egész polgári társaság csupa kapzsiság, hogy fog a jövő „morál” általános érvényre jutni?

Marx abban a korban élt, mikor még a romanticizmus hatalmas volt. Marx rendkívül óvakodott tőle. A Feuerbach-féle érzelmi humanizmustól való félelme jogosulatlan volt; az ő humanistikus ideálja nagyon pozitív, a szeretet nem következik, hogy sentimentalitás legyen és a socialismusnak utóvégre is *socialisnak* kell lennie. Marx és Engels rettegnek a romantikus sentimentalitástól, de – Masaryk szerint – *hedonizmusba* esnek. Lássuk most már *Masaryk* nézetét az ethikai jellegről:

Unalomból történt jótett, az nem szeretet, amely kölcsönösség és nem áldozat. Nem halunk meg a hazáért, hanem dolgozunk érte. Ez a mai szeretet és hazaszeretet. A szeretet nem erőszakos, hanem kitartó. Az ethika nem az íróasztal, a vallás nem az egyház számára készül. A modern ethika nem materialistikus, hisz a haladásban és socialis solidaritásban, mely mindig tökéletesebb egyéniségeket hozhat létre. A modern marxizmus az ethika elleni épen nem modern ellenszenvet már legyőzte. *Schmidt* Conrad az állatvilágban is észreveszi az egyesek hozzájárulását egy magasabb rendű egységhez: a fajhoz. Az embernél is tömegakarattal – ha formailag az önkielégítéshez van is kötve – minden jutalom reménye nélkül érvényesül és messze túlhaladja az egoizmus vonta korlátokat. Az *ifjabb marxisták* az evolutionizmus folytán a haladás antiegoistikus ethikájához szegődnek.

Marx tanainak *neotikai* szempontból való megítélésére vonatkozólag legfontosabb Weisengrün „Die erkenntnistheoretische Umkrämpfung des Marxismus” című fejezetét tekintetbe venni. *Woltmann* „Der historische Materialismus” című műve foglalkozik e tárggyal. Szerinte a Marx tanainak legbensőbb rugója az önmegismerés és önkritika. Ezek azok a motívumok, amelyek a későbbi időben arra készíteték Marx és Engelst, hogy az ideológiai tényezőknek nagyobb jelentőséget és jogosultságot tulajdonítsanak. Engels utolsó nyilatkozataiból azt az állítólagos benyomást nyerheti az ember, mintha arról volna szó, hogy a gazdasági történeti felfogást egy lélektanival és idealistikussal kell kiegészíteni, Marx történetbölcselete is ez utóbbi tekintetben teleologikus és idealistikus jellegű.

Weisengrün a materialistikus történeti elvnek ilyenén magyarázását képtelennek tartja. Ennek az elvnek elvégre a lényege az, hogy a socialis jelenségekben mutatkozó szigorú *törvényszerűséget* elismeri. Vagy lemond tehát a marxismus a szigorú causalitas elvéről elejétől fogva, vagy ha nem, akkor a teleológiai elemet – mint eddig tette – el kell rejtenie. Hasonlóképen áll a dolog azon szereppel, melyet *Woltmann* szerint a *traditional*; kellene a marxismusban játszania. Hiszen a traditio elsősorban psychikai, egyenesen az individuális történeti elemhez vezető rugó. A traditio minden téren hat és talán a gazdaságban van legfontosabb szerepe. Mindamellet a materialistikus történeti elv ezt csak *egyes esetekben* engedheti meg; semmi esetre sem ismerheti el annak általános befolyását minden téren. A marxismus a maga szempontjából egészen helyesen mondja, hogy egy osztály, ha egyszer gazdaságilag érvényesült, a kornak ideológiáját is irányítja, Ha azonban a gazdasági életfolyamat mellett,

mint egyenrangú tényezőt akarjuk odaállítani a szellemit, – akkor valóban a sociologies marxismusból édes-kevés marad meg. Ha azonban a Woltmann-féle kiegészítést elfogadjuk és azt mondjuk: „a socialis törvényszerűség = a gazdasági, jelenségek törvényszerűsége + a szellemiek törvényszerűsége”, akkor a sociologiai monimusból egy pillanatra alatt dualimus lesz.

Weisengrün szerint mindezen törekvéseknek közös hibája az, hogy lényegében félreismerik a megismerési elmélet lényegét. A noetikának alaptétele a következő: „*Az öntudat a primatum és a realitás.*” – „Sem a philosophiai materialismust, sem a materialistikus történeti felfogást nem lehet ezen noetikai alapelvvel összeegyeztetni. A bölcséleti materialismus azon alapvető kijelentésből indul ki, hogy minden jelenség az atomok mechanikus mozgására vezetendő vissza. A históriai materialismus a maga részéről az öntudat világra, szóló hatékonyságát akarja a történetből eliminálni. A materialistikus történeti felfogás tehát összeütközésbe jut a megismerési elmélettel és *kénytelen* vele összeütközésbe jutni, vagy pedig úgy megváltozni, hogy nem marad meg belőle semmi. Ezen felfogás mindenről lemondhat, csak arról nem, hogy ő materialistikus történeti felfogás. Nem engedhet abból a tételből, hogy a socialis jelenségek törvényszerűsége egyszerűen azonos a gazdasági jelenségek törvényszerűségével. Ha lemond róla, mindenről lemondott, az nem volna visszavonulás, de vereség.” Választása van két dolog közül: vagy minden megismerési elméletet egyszerűen tagadni, vagy azt mondani: „mi nem bölcselkedünk, *mi nem tudjuk, hogyan áll a dolog azzal a noetikai alaptétellel.* Mi nem hiszszük, hogy az érzéki complexusok a priori adva vannak, mi csak a történettel törődünk, ebben pedig, *arai a főkérdést illeti* –

ez fontos – nem láthatunk egyebet, mint a tisztán gazdasági tényezők szereplését és hatékonyságát.” Ez igen plauzibilis és kényszeríti a kritikát, hogy tisztán történeti alapra helyezkedjék, mert ha egyenesen noetikai szempontból vetjük fel a kérdést, a materialistikus történeti felfogás rövidesen le van tárgyalva.

„Míthogy a Marx-féle bölcséletnek sem a Hegel-féle, – sem a materialistikus eleme a megismerési elmélet szempontjából át nem formálható, tehát a probléma tisztán megoldhatatlan. A materialistikus történeti felfogást, mint általában a sociológiai marxismust *nem lehel neotikailag körülbástyázni*; erre vonatkozó minden törekvés kell hogy hajótörést szenvedjen, mert természetellenes és történetileg helytelen egy időben.” (Weisengrün, 66-72. lap.)

7. Állam és család.

Igyekeztünk a gazdasági tanok fejtegetésénél az előadás rendszeressége céljából tisztán a „Kapital” három kötetére szorítkozni. A sociológiai marxizmus és a bölcséleti alap szempontjából azonban Engels és Marx összes műveit tárgyalásba kellett vonnunk. Még csak futólag említettett *Engels* műve: „Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates.” amely az ideológiai tényezők, mint állam, jog stb.-nek a marxizmusban elfoglalt helyzetéről nyújt felvilágosítást. Tulajdonképpen csak a család eredetének kérdését tárgyalja *Morgan* tanaival kapcsolatban. Egyéb kérdésekben természetesen más művek elszórt ki-jelentései is irányadók.

Habár *Fichte* áll a modern anarchia élén, mint aki azt tartja, hogy minden kormányzás rendeltetése az, hogy általa a szabadság, az igazság, az igazságosság, az igazságosság szere – minden oppurtunizmus mellett a fennálló rend negatívója. Ami Franciaországban a forradalom, az Németországban a Hegel baloldala. – Feuerbach miután a fennálló vallást és államot letárgyalta, humanizmusában az „abszolút ember” által alkotja meg az államot. A protestantizmus vallásos republikanizmus. Theológiából anthropologia; monarchiából respublica lesz. Marx egy hangulatban kezdette

meg tevékenységét, melyben már 1848 derengett. Marx a francia socialismus és communismus acceptálása folytán megkülönbözteti a polgárságot (Bourgeoise) és az államot. Ez utóbbi szerinte valami új, a feudális társadalom még nem volt állam. Itt az egész életet az egyház szabályozta. Most az állam lép a vallás és egyház helyébe, de ez az állam a katolikus állam, a kapitalista osztály polgári állama. Ilyenformán *Marx* szerint ez a mai állam egy ephemer jelentőségű *átmeneti jelenség*; mintha a materialistikus történeti felfogás alapján valaha a világon létezhetnék más is, mint átmeneti jelenség! – Marxnak – miként Feuerbachnak – az elérendő ideál, a katastropha elmaradhatatlan. Engels szerint az állam a gentil-szervezet sírásója, de hogy milyen ephemer jelentőségű egy sírásó, az látszik abból, hogy előtte volt 100.000 évi fejlődés, utána pedig meg fog alakulni az a szilárd társadalmi rend, amiből nyilvánvaló, hogy az *állam egy episod*. Csakhogy hol lesz majd hamarjában „az állam elhalta után” az az archimedesi pont, amelyre egy szilárd társadalmi rend fog épülni, hogy miért fog az emberiség egyszerre egy tökéletes rendszerbe belejutni és nem még 100.000 esztendeig tovább fejlődni? – az nem látható be.

Az állam a társadalom teremtménye. A társadalom két osztálya éles ellentétben áll egymással, amely ellentétet az állam van hivatva fékezni. Az állam külső hatalma elkerülhetetlen, íme kész a militarismus, adó, államadósság. Az állam nincsen öröktől fogva, idővel „el fog halni”. A militarismus végtelen fokozása felemészti az államot és pénzügyi bukásra vezet. A proletariátus fegyverkezése a hadsereget *belülről fogja szétrobbantani!*

Az állam és az államelőtti kor közti Engels-féle ellentét

nem áll fenn. Engelsnél az államra vonatkozó nézetek ingadoznak, benne rejlik már a későbbi megterés a forradalomból. Masaryk szerint nem áll, hogy az állam ephemer jelentőségű episod. Az állami fejlődés okok és okozatok szüleménye, tehát jogos; igaz, hogy tökéletlen, igen nagyon tökéletlen, de *nem tökéletlenebb, mint más emberi valami*. Plato nagyon helyesen mondja, hogy el fog jönni az idő, mikor a jó embereket kényszeríteni kell, hogy uralkodjanak, az egyszersmint az emberek engedelmeskedési vágyának is következménye. Nem áll, hogy az állam tisztán az uralomvágnak a szüleménye. Csak körül kell nézni az emberek között és nem lehet tagadni, hogy milyen kevés önállóság van bennük. Sokan nem akarnak felelősek lenni, inkább függenek másaktól. Abból, hogy az állam tökéletlen, csak annak javítandósága, nem annak eltörlendősége következik. Engels mellőzi azon viszonyt, melyben egyház és állam egymással állanak, mert abból az állam etikai jellege következik, már pedig ők Marx-szal egyetemben semmi ideológiát el nem ismernek. Engelst a materializmus az állam egyoldalú felfogására vezeti, – ezt Masaryk *primitivismusnak* nevezi – mi mellett hasonlóképpen alakatlan (amorph) képet nyújt a társadalomról. Marx és Engels egyrészt az államot, mint a gazdasági viszonyok következményét, reflexióját tüntetik fel; másrészt az *államhatalmat* akarják megszerezni, hogy a jelen állapotokat megváltoztassák. Ezért tehát ellentmondások nem csodálatosak; különben Engels utódai között Bernstein már teljesen elismeri az államot.

Valamint a filozófiából idővel kiváltak a szaktudományok és ezzel még maga a philosophia nem szűnt meg, csak megváltozott; úgy az államban is a gazdasági, tudományos és művészeti tényezők önállóságot nyernek az állam *mellett*, a mivel ugyancsak megváltozik az állam, de nem szűnik meg.

Az ideológiák kiküszöbölése arra vezet, hogy a társadalmi rend érthetetlen. Masaryk: valamint az ember cselekvési rugói először az agyon mennek keresztül, hogy érvényesüljenek – úgy a polgári társadalom akarata az államon keresztül érvényesül. Az állam, mint ideológia mindjárt egy más ideológiát határoz meg – a jogot, amely azonban elkülönül a gazdasági viszonyoktól, pedig azoknak csak formája. Elveszett a fonál alak és alap közt. Az államnak elvégre másra is terjeo. Igyelme, mint a gazdasági viszonyokra. Az állam célja a ^v. .. érdekeinek megvalósítása, még akkor is, ha azok az egyén érdekekkel összeütközésbe jutnak. Valamint az egyénnek, úgy a köznek, tehát az államnak sem minden érdeke gazdasági érdek, hanem van kulturális, egészségügyi, morális stb. érdeke, – amely mind nagyon szoros kapcsolatban van és számtalan ponton érintkezik. Az államnak érdekei között sem fontosabbak a gazdasági érdekek, mint az egyes egyén érdekei között. Masaryk szerint nem áll, hogy a termelési és tulajdoni viszonyoknak a jog csak *formája*. A géppel való termelés a tulajdoni jogrendben semmi változást sem idézett elő, legfeljebb egyesek vagyoni állapotában. Azon kifejezések „Überbau, Reflex”, melyek a gazdasági alak és a jogi alak közti viszonyt sehogysem tudják tisztázni, csakis a moralismus és az amoralismus közti conflictusnak következményei. Vajjon milyen jognon fog Marx és Engels majd hatalmat gyakorolni és a kapitalistákat kizsákmányolni. Miben áll a Marx sociális ideáljának sanctioja? Hiszen állam és jog ellen Marx nem azért beszél, mert az tökéletlen, hanem mert ideológia, tehát eo ipso semmis. De positivista és materialista szempontból az *igazságosság* sem igazolható, nincs etnikai sanctioja, ha természet-jognak nevezzük is. Akinek már volt ügyvéddel dolga, azt tudja, hogy a „ne hagyd a

magad igazát”-féle elv sokszor nem gazdaságos elv és perelni épen nem *gazdaságos* foglalkozás.

A történelmi materializmus nem állja meg a helyét az „egyenlőség” kérdésében sem. Hogy minden emberben van valami közös, az régi dolog – de ha teljes jogegyenlőségről beszélünk, akkor az mégis valami egészen más. A történelemnek legrégebbi korszakai az egyenlőséget egyenesen örütségnek mondták. A XV. század gazdasági és kereskedelmi mozgalmái azonban egyenlő jogú árutulajdonosokat és munkásokat tételeznek fel. A polgárság egyenlőségre való törekvését a proletariátus hasonló törekvése kíséri, ez nem más, mint az *osztályok eltörlésének* követelése. Masaryk szerint tehát az „*egyenlőség*” egy *historiai fogalom*, minden, csak nem örök igazság, legfeljebb egy a korszellemnek vagy a pillanatnyi hangulatnak megfelelő és az őzjüngő tömeg lelkesítésére alkalmas jelszó.

Nem szabad elfeledni, hogy sok égbekiáltó igazságtalanság mégis csak javult, és nem szabad elfeledni, hogy ebben épen a gazdasági viszonyok sokat ócsárolt „reflexének” az ideológiának volt meg nem vetendő szerepe; pl. az egyháznak. Marx és Engels az egyház lényegét félreértették és így a reformatio politikai és gazdasági következményeit sem méltatták, ők csak egy hirtelen ugrásról beszélnek, melyet az emberiség fog tenni a szabadság országába, de a szabadságra, azaz egyenlőségre vonatkozó igényeiket nem präcisirozzak. A testvériség ideálját részben a katolikus egyházban is megtalálhatták volna, nem kellett volna épen az amerikai ősgenseknél keresni.

Az „Ursprung der Familie”-ban Morgannal az *irokézek* gentilis szervezetét tanulmányozza, hogy a család és az állam eredetét megvilágítsa. Engels itt 1. vadság; 2. a barbárság

és 3. a *civilisatio* három korszakát különbözteti meg, amely fejlődési fokok szerint változik a nemi és családi élet is. Promiscuitás, csoportházasság, párosulási család, majd a római patriarchális család és végre a mai monogámia, melyet már a görögöknél a prostitutio kísért. Engelsnek „gens”-e matriarchális, magasabb egység a phratric, harmadik egység a törzs, mely az első lépés az állam felé. Engels a Morgan-féle törzsszervezetben a liberté, égalité, fraternité elv megtestesülését látja. A szövetség rejti magában az erőszak, kapzsiság, uralomvágy csiráját és veti meg a mai osztálykülönbségek alapját. Van az egészben valami a paradicsomi meséből, csakhogy az Engels-féle Ádám maga tépi le az almát és pedig önmagáért az \ almáért, ő t. i. hive a történelmi materializmusnak. (Masaryk). Nem nehéz communismusról és személyes örökösödés hiányáról beszélni, ha mindenki senki és semmi. Az ősgommunismus olyan természetes, mint hogy mindnyájan szívjuk a levegőt, amiből bizonyára még a communismusra igen kevés következtethető. A matriarchálisból lesz a patriarchális gens, melynek típusául tekinti épen Engels az irokézeket. A *gentilis szervezet* törzsei, bár folyton harcolnak egymással, mégsem tudják egymást végleg legyőzni, jelentkezik a jog, kötelesség, vérboszu. Az első munkamegosztás a férfi és a nő közötti. A pásztorkodással kezdődik a csere, majd az egyéni tulajdonnal elesik a matriarchátus. A termelés túlsága a rabszolgaságot vonja maga után. A kézműves és földműves fogalmak elválnak. Szó lehet árutermelésről, kereskedésről. Egyéni tulajdon és monogámia teljesen megszilárdulnak. A *civilisatio* küszöbén jelentkezik egy új osztály, mely már nem termeléssel, hanem kizárólag a termékek kicserélésével foglalkozik – a *kereskedő*-osztály. „Ez nem más, mint az élősködőknek, valódi társadalmi *párosítóknak* az osztálya, mely jelentéktelen szolgál-

tatásainak jutalmául úgy a hazai, mint a külföldi termelésnek a legjavát bezsebeli, hirtelen óriási gazdagságra és megfelelő társadalmi befolyásra tesz szert, miért is hivatva van arra, hogy a civilisatio korszakának folyamán mind újabb kitüntetések ériék és hogy mind nagyobb mértékben befolyásolja a termelést, míg végre valahára egy oly terméket is létrehoz, mely teljesen az ő saját műve – a periodikus *válságokat*” (Ursprung 172-73.) Valóban párját ritkító tárgyilagos és higgadt tudományos fejtegetés. Engels ingerültsége csak úgy érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy e gyűlölt osztályról maga is kénytelen bevallani, hogy az *nélkülözhetetlen*. Szóval új osztályok keletkeznek új érdekekkel, kik a régi gentilis ősökre, mint gyűlölt arisztokrátiára néznek. Két osztály áll egymással szemben, folytonos harcukat egy harmadik hatalom fékezi, az, amelyik a gentilis szervezetet hatályon kívül helyezte: az *állam*.

Ádám, az ideális barbár tehát tőkésé lett, de el fog jönni egy kor, mikor a termelő ura lesz a termékének, ez a communismus feladata, melyet életbeléptetni a jövő generatio feladata. Mindenképen meg kell engedni, hogy az egész igen ügyesen van a többletérték számára megalkotva, ahol az evolutio csütörtököt mond, segít a negatio-negatió-ja. Hanem az ember kénytelen felvetni a kérdést: mit jelent az ős-communismus *ma* és a *mi* számunkra? Masaryk azt mondja, hogy az a nyomornak negatív szüleménye: ahol nincs mit enni, ott közösen koplalunk.

Engels szerint az ős-communismus nemi és családi communismus is volt. A mai monogámia a legnagyobb hanyatlás és süllyedés; Engels azonban megnyugtat, hogy a jövő communismus olyan lesz, hogy azért a mostani monogámia előnyeiről sem kell lemondania. Már hallottuk, hogy manapság „omnia venalia”, tehát a házasság is szerződés, szabad felek-

nek az üzlete. „Mint a grammatikában két tagadás egy állítást, úgy tesz ki a modern Conventionalis házasságban két prostitutio egy erényt.” (Ursprung 59.) A monogámia tisztán gazdasági alkotás, ahol szegény a nép, ott nincs reá szükség; a proletár-házasságban nincs férfiuralom, nincs is házasságtörés, mert a proletariátusban a monogámia nem a szónak történeti, csak annak *etymologiai* értelmében uralkodik. – A monogámia, minthogy egyedül gazdasági okok folyománya – csak a nő monogamiája; a férj tovább is polygamice él, hiszen az egész csak örökségi kérdés. Mihelyt ez megszűnik – minthogy úgy a törvényes, mint a törvénytelen gyermekek felnevelése a *nyilvánosság* feladata lesz – megszűnik a közösülés következményei miatt való aggodalom, mely mindeideig megtiltja a leánynak, hogy a szeretett férfinak teljesen odaadja magát. A monogámia nem fog elmúlni, csak azzá lesz, ami még sohasem volt, t. i. mindkét oldalról való monogámia. De kettő fog elmúlni: a férfiuralom és a házasság felbonthatatlansága. Az egyéni nemi szerelem tartama egyénenkint különböző és az új rend meg fogja kímélni a feleket egy válópör piszkától.

Masaryk – az egyetlen, aki Engels ezen művét a marxizmus keretében tárgyalja – igazat ad Engelsnek, midőn a felső osztályok erkölcstelenségét ostromozza, de nem, mikor a proletariátust idealisálja. Engels a családot materialistikus szempontból tisztán physiologiai és gazdasági intézményként boncolja. Neki a nemi ösztön mindennek középontja, ezért vádolja őt *Masaryk* szexuális titanizmussal. Van nemcsak közössége a testnek, de közössége a lelkeknek is. Ez a kérdés nemcsak materialis és gazdasági, hanem első-sorban *ethikai*. Nem arra kell törekedni, hogy az elválás könnyebb legyen, hanem, hogy az azt előidéző körülmények rit-

kuljanak. Engels mintegy sajnálja az asszonyt, hogy neki nem adatik meg, mint a férfiúnak, a csoportházasság sexuális szabadsága. Már pedig Masaryk szerint nem lehet a dolgot azzal kezdeni, hogy a prostitutiót egy elkerülhetetlen szükségyszerű intézménynek állítjuk oda és azzal akarjuk férfi és nő egyenrangúságát kezdeni, hogy kézzelfogható hiányokat juttatunk mindkettőnek. Engels önellentmondásba jut, midőn a prostitutióban egyrészt egy ősi jobb intézménynek maradványát, másrészt elvetendő decadentiát lát. Masaryk egyéni nézete az, hogy az emberiség a tiszta *monogámia* felé törekszik, melyet csak egy gazdasági, de egyúttal etnikai és szellemi reform tehet lehetővé.

Nekem ez a szempont egy kissé túlságosan ideális. Az egyén törekedhetik a szerelmet lehetőleg ideális szempontból felfogni, de sociologusnak a sexuális kérdést csak reálisan lehet megítélni, egyszerűen azért, mert az egyúttal közegészségügyi kérdés. Ezen a téren a bűn nemcsak mint Plato mondja, a léleknek, de igen sokszor a testnek is a betegsége. Az emberiségnek pedig több haszna van egy törvénytelen gyermekből, hogyha egészséges, mint egy törvényesből, hogyha nyomorék. A prostitutio ellen úgysis hiába írunk, míg a coelibatus és militarismus őrangyalként annak virágzása felett híven őrködnek. Én határozottan tagadom azt, hogy az emberiség épen ma inkább törekszik a monogámia felé, mint bármikor valaha. Szükséges volna a jövőben egyrészt a törvénytelen gyermekek örökségi jogállásának javítása; másrészt a productiv, azaz keresetképes életkornak lehető leszállítása, hogy ezáltal korábbi házasságkötések váljanak lehetővé. Ez természetesen különösen a középiskolákra vonatkozólag egyúttal egy alapos közoktatásügyi reformnak szükségét is jelentené.

8. A gyakorlati kritika.

Marx revolutionismusa egy Janusfej, melynek egyike Hegel, másika, Darwin. Tudnivaló, hogy Marx és Engels az ő bölcseségüket tisztán amoralistikus alapon akarták megalkotni. Ők tehát akár védelmezik a forradalmat, akár elítélik – mert hiszen mindkét dolog megtörténik – azt sociologiai vagy történeti alapon teszik. Ha védelmezik, akkor *Hegel-ből* citálnak: „a negatio-negatiojának törvénye megköveteli a forradalmat”, – ha elítélik, akkor *Darwint* olvasnak: „az evolutio tana nem tűr meg forradalmat.” Mindenképpen azonban mellőzik a forradalom ethikai mérlegelését.

Már említettük, hogy a „Kapital” I. kötetében még: „Meghalt a forradalom, éljen a forradalom!”-féle elvek tükröződnek vissza, de már a III. kötetben nagyon megcsappan a forradalmi kedv. Engels sem ment az ingadozásoktól és ket is elfogadnak!”

1848 óta Európa az igazi nagyipari proletariátus színhelye. Szervezkedik az internacionaleban és Parisban 1871-ben a Commune-nel győz. Németországban az általános szavazati jogot a munkásság már jobban ki tudja használni. *Az állam kezd a munkásság jogos mozgalmaitól jobban félni, mint a jogtalanoktól.* Az utcai harc elvesztette jelentőségét; úgysis csak

akkor győzhet, ha a polgárság foglalt mellette állást. Mindamellet a forradalom mélyen gyökerező egy gondolat, melyről a socialisták nem mondanak le. Pedig a socializmus célja lassú parlamentáris utón folyton gyarapodni, míg az államhatalom feje fölé emelkedik.

Az egész *socialista* táborban dualizmus van: forradalom és nem forradalom: forradalom vagy reformatio? A lassalleanusok és az eisenachiak anorganikus egyesülése nem simul el sem a gothai programban, sem a zürichi congressuson. *Engels-nek* állásfoglalása a forradalommal szemben élénk vitát támaszt. *Kautsky* argumentumait a forradalom ellen később maga Engels is felhossa. Bernstein a compromissum jogosultságát vitatja; a compromissum a programban veszélyes, de az actióban helyén van. Opportunizmus jelentkezik Német-, Angol- Francia- és Olaszországban is. *Schippel* megszavazza az élesebb fegyvereket. *Burns* szerint az egyedüli helyes taktika a társadalmi Opportunizmus. *Deville* szerint van békés forradalom is. *Ferri*: a forradalomnak az evolutionális fejlődésre úgy sincsen nagy befolyása. *Iglesias* a következőket mondja: „Győződjék meg a polgári osztály, hogy nem azon erőszakos módon akarunk uralomra jutni, mint egykor ők, hanem törvényes utón, ami a mai civilizációhoz illőbb.”

A socialisták 1890-ben Halléban már 1½ millió szavazatot képviseltek. A szélsőbal Werner és Wildberger alatt forradalmi követelésekkel támadják a vezéreket, azonban Bebel és Auer könnyen végeznek velük. 1891-ben az erfurti pártgyűlésen *Liebknicht* programja előtt – mely bár azt állítja, hogy Marxtól eltérő utakon halad – mindenki meghajol. *Liebknicht* még azt mondja: „A társadalom kettéválása mindig élesebb és mindig teljesebb a középső

rétegek teljesen elenyésznek.” És ez ellen senkinek sincs ellentmondása. Egészen megváltozik a tényállás a stuttgarti pártnapon, mikor már magát Marxot a vitába vonják. Az a kérdés merül fel, hogy tulajdonképpen miért homályosítják el a mozgalom végcéljait, ez a homály feltétlenül el posványosodásra vezet; ezen álláspont élesen megtámadja ama másik nézetet, hogy a pártnak feladata, hogy pozitív legyen, hogy általános programmatikus tárgyalások helyett, gyakorlati konkrét napikérdésekkel foglalkozzék. Bebel az emelvényre lép és felolvassa *Bernstein* levelét, mely szerint a kommunisztikus manifestum többé nem hű. tükre a valódi viszonyoknak. A termelés központosítása lassabban megy végbe. Nemcsak a mezőgazdaságban, de az iparban is jelentékeny középrétegek vannak. A „Katastrophen-theorie” minden országra nézve hamis, legfeljebb politikailag hátramaradott népeknél van némi értelme. *Kautsky* a „Neue Zeit” -ban felel a Bernstein levelére és kifejti, hogyha annak álláspontja helyes volna, akkor a socialismus soha célt nem érne. A hannoveri pártgyűlés célja volt Bernsteint – kinek „Voraussetzungen” című sokszor idézett könyve 1899-ben jelent meg – theoretice megsemmisíteni. Talán *Bebel* szónoki képességeinek köszönhető, hogy részben vereséget szenvedett, de éppen Bebel 6 órai nagyszerű beszédje mutatta az elméleti és gyakorlati tájékozatlanságot még a legtehetségesebb sociálista vezéreknél is. Bernstein azonban mindamellert elég tekintélyes számú hívet számlált. Erfurttól Hannoverig nagy utat tett meg a socialismus és itt már mérlegelés tárgyát képezte az a lehetőség, melyről Erfurtban még csak az egyetlen Volmar beszélt: t. i. a *Bernstein-féle neomarxista eszmék győzelme.* (Weisengrün 6-1.5).

Marx és Engels a forradalmat elvileg akarják indokolni

a nem forradalmat csak egyszerően kimondják. *Feuerbachból* indulnak ki; az ő bölcsesete a vallás kritikája, a vallás azonban csak képe e meddő világnak, tehát a vallás kritikája a jog és politika kritikájává lesz. A német állapotok minden kritikán alul állanak, velük szemben minden kritika a megsemmisítéssel egyenlő. Csak a német Hegel-féle bölcsélet áll a kor niveau-ján, ez a philosophia nem fog önmagában elsekélyesedni, hanem oly feladatokban fog végződni, melyek megoldása a forradalom. Az ember számára legfelsőbb lény az ember. A reformatio nem fejezte be hivatását, csak kijelölte a feladatot. A német forradalom általános emberi emancipáció kell, hogy legyen. Németországban csak egy osztály van, mely emberi mivoltának elvesztése miatt tisztán *emberi* motívumra hivatkozhatik: a proletariátus, kinek elméleti fegyvere a philosophiában van míg a philosophia gyakorlati fegyvere a proletariátusban rejlik. Marx nagyon kevés kritikával veszi át Feuerbachot és Hegelt. Minden theoria vallás; minden gyakorlat politika; minden politika forradalom; tehát minden gyakorlat forradalom. *Masaryk* szerint bizony a rongyos hadban nem igen lehet a Feuerbach humanismusát látni. Marx abban reménykedik, hogy valami magasabb fény majd csak megvilágítja a buta tömeg elméjét, de elfelejti, hogyha bár a philosophia éhes lehet, azért még az éhség nem philosophia.

Bizonyos, hogy ethikailag nem lehet minden forradalmat elvetni és Lassalle a tulságig ment, midőn absolut békét és törvényszerűséget ígért. Az alkotmányjogi állásponttal szemben a forradalom természetjogi intézmény. Hanem a forradalom eszköz lehet, de nem cél. Marx azonban nemcsak forradalmat, hanem *revolutionismust* hirdet. Lássuk most már *Masaryk* álláspontját Marx eme revolutionismusával szemben:

Nem tudunk még dolgozni, a mai társadalom nagyobb része épül a halálon, mint az életen. Óráról-órára fogyasztunk emberéleket, vérszopó vadak vagyunk, kik sportokban – ilyen a forradalom is, amint látszik, – gyönyörködünk. Hát én azt hiszem, a forradalom ellen állást foglalhat az ember anélkül, hogy a sportokat gyűlölné. Hanem úgy látszik, hogy Masaryk úr valamikor felborult az automobilal. Nagyon szép ellenben az a hely, hol Masaryk a munkával foglalkozik. Az igazi, a valódi munka az alig észrevehető, unalmas hangyamunka, mely senkit sem érdekel. Annak véghezvitele unalmas, az a jövő *heroismusa*. Ez teljesen igaz, mert jól megjegyzendő, hogy ha valamely tárgy unalmas, az sohasem annak a tárgynak a hibája, hanem mindig azé, aki vele kénytelen-kelletlen foglalkozik. Egy száraz témába lelket lehelni, ehhez épen olyan szellemi products vitás kell, mint egy önálló műremek megalkotásához. – A hangyamunka készíti elő a nagy forradalmi mozzanatot. A negatív-negatívja a történetben nem létezik. Rendszertelenség, a genialitás rapsodikus ötletei, bizarr-bohém rendetlenség, izgatottság, idegesség, hatalmas gondolatok, „gondolj merészet és nagyot s tedd rá az éltedet” valódi erő és költészet, mindaz, ami színpadilag nagy, hatalmas, tisztán szembeötlő, idegrázó – ez tűnik fel az emberek előtt *nagynak* és *hősiesnek*. „Minden vagy semmi!” az ilyen elvek házárdjátékosoknak valók. Haladás az munka és nem játék. A jelenkor pedig nem sub signo „harc, háború”, hanem sub signo „munka” fog haladni. Masaryk szerint a forradalmár a Rousseau-i vadember, aki a mai társadalom összetett mivoltától megijed. Ellenszegül a haladásnak és kultúrának, *A forradalom a legdurvább politikai primitivismus*.

Marxnak „Feuerbachról” szóló művében olvastuk:

„A philosophusok csak különbözőképpen magyarázták a világot, de arról van szó, hogy „megváltoztassuk!” Marx tehát az ő forradalmi követeléseit nem a gazdasági állapotokból, hanem a bölcseléből hozta le. Hogy ez sikerült volna, nem mondhatjuk. A forradalom ellentétben van a későbbi történelmi materializmussal és sem a relativizmusból (Hegel), sem az evolutionizmusból (Darwin) le nem vezethető. Marx nem volt megelégedve a létező világgal, ami különböző embereknél különbözőképpen szokott nyilvánulni. Petőfi legénye „nagyot ütött botjával a szamar fejére”, míg Marx elkeseredése forradalomra tendáló *gazdasági kritikában* nyilvánult. Már mondtuk, hogy Schopenhauer és Marx között van némi hasonlatosság. *Stein* igen találóan mondja, hogy Marx és Engels a múltra vonatkozólag *pessimista evolutionisták*; a jövőre nézve *optimista katastrophisták*. Van a Marx modorában valami Schopenhauer-féle méreg. Csakhogy Marxnál nyoma sincs a könyörületnek „a pessimismus egy csirájában elsatnyult forradalom.” Marx mindazonáltal hiszi, hogy a Feuerbach-féle küzdelem diadalmas lehet és hogy a világot egy utolsó nagy harc meg fogja változtatni. Csakhogy – mint Masaryk mondja – Marx nem tudta végig küzdeni e harcot, mert nincs benne teremtő *synthesis*, ezért megelégszik a *dilettantizmussal*. Ezen szót itt is kifogásolnunk kell, bár meg kell engedni, hogy sok van Marxban a „tagadás szelleméből” és kevés benne a pozitív alkotóképesség. Már pedig Marx abszolút negatívát a tapasztalat tette semmivé; amily mértékben terjedt tana a tömegben, oly mértékben lesz Opportunismus és hagy fel negatív voltával. A Marx-féle „Faust” utóvégre is a választó urnához megy. (Masaryk). Marx és Engels nem látták be az ellentétet, mely a német bölcsélet és a francia revolutionismus között fenn-

áll. Rioardo értékelméletének acceptálása, mely lényegében forradalomellenes, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy Marx forradalmi hangulata megcsappanjon. Láttuk a III. kötetben a többletértékelmélet és nyereségi elmélet azonosítását.

Engels idővel a parlamentáris taktikát elismerte. *Vollmar* – ki az erfurti pártgyűlésen még meglehetősen magában állott – álláspontja oda irányul, hogy a marxizmus közjogi elmélete előbb-utóbb összhangba hozatik a parlamentarizmussal. Általában véve nagyot haladt már az állam az alkotmányosság és Parlamentarizmus terén. *Bernstein* joggal mondhatja, hogy Angliában minden köztársasági agitatio esztelenség volna, mert a mai angol monarchizmus semminek sem áll útjában, amit a nép *komolyan* akar. *Masaryk* szerint a társadalomban és az államban a centralisatio mellett az autonom törekvésekben nyilvánuló decentralisatio is szükség van. A modern angol socialisták nagy energiával fognak a községek közigazgatásához. A munioipal-socializmus ilyen újfajta jelszó. Ezen törekvésekkel szemben a marxizmus túlságosan városi és centralista. *Masaryk* szerint, ha a politika igazán tudományos akar lenni, legyen nyilvános, szerveztesség a szakemberek befolyása. Tény, hogy a politikai szervezet fontos, de nálunk határozottan túlbeesültetik; lesz idő, mikor a fogyasztási és termelési szövetkezeteknek sokkal nagyobb jelentőségük lesz, mint ma.

Ha tehát a marxizmus mégis a catastrophizmus és a forradalom politikáját képviseli, saját gazdasági materializmusával jut' ellentétbe, melynek igenis egy *társadalomgazdasági szervezet* lehető önállósítására kellene törekednie. A munkásságnak nemcsak gazdasági hiányai vannak, de kulturálisak is, morálisak is, azoknak a gazdaságiakkal való

kölcsönhatását már konstatáltuk, tehát azok javítására párhuzamosan kell törekednünk, ami csak úgy lehetséges, ha a marxizmus lemond *amoralistikus* álláspontjáról. Az osztálykülönbségeket nemcsak gazdasági különbségek teszik, hanem munkaképességbeli különbség, amelyek nem fognak elenyészni mindaddig, míg az emberek különböző fejalkatuk lesznek. Hogy milyen higgadtan gondolkozott már maga az öreg *Engels* is a forradalomról, mutatják a „*Socialles aus Russland*” következő sorai:

„Csak a termelési erők fejlődésének egy bizonyos – sőt a *mi viszonyainkhoz képest igen magas – fokán* lesz lehetséges a termelést oly mértékben fokozni, hogy az osztálykülönbségek eltörlése valódi haladást fog jelenteni, hogy tényleg tartós lesz, anélkül, hogy a társadalmi termelési mód megakadását vagy hanyatlását vonná maga után.”

Mielőtt ezen fejezetet befejeznők, még *Ruskin* szavait akarom idézni: „a gazdagság elleni elkeseredésnek nem az az oka, hogy az emberek a felsőbb osztályok megvetését kénytelenek tűrni, hanem az, hogy nem tudják elviselni önmegvetésüket, a megvetést, mely azon érzetből fakad, hogy a munkát, melyet végezni kénytelenek, elaljasító és lealacsonyító, mely őket valami az embernél alacsonyabbá teszi. Soha még a felsőbb osztályok annyi szeretetet és jóindulatot az alsóbbak iránt nem nyilvánítottak és mégis soha sem volt ezen utóbbiak gyűlölete irántuk nagyobb.”

A socializmusnak sok kérdésben igaza van, az embernek joga van emberi méltóságához, habár a munka gépiesége nem mindig csak a munka, hanem a munkás természetétől is függ; egy hivatalnok tevékenysége ép oly gépies lehet, mint a nyári munkásé. A socializmus működésének tere nem az erőszak, hanem a törvény; céljait nem valósít-

hatja meg máról holnapra, de óráról-órára, percről-percre, minden alkalommal, minden időben; nemcsak gazdasági, hanem minden más és pedig elsősorban morális és etikai téren. – A socialismusnak tekintetbe kell vennie, hogy ez a szó: „le a tőkével” eddig még mindig azt jelentette, hogy: „*ide* a tőkével!” Senki sem követelheti a socialismustól, hogy tökéletesebb legyen bármi más emberi intézménynél. Mi az állam célja? A köz érdekeinek megvalósítása. Mi akadályozza az államot ezen cél megvalósításában? Az *emberek* gyarlósága. Már bizony a socialismust is csak emberek alkotják. Gyöngé, gyarló emberek...

9. Marx tanainak bölcseleti alapja.

„Ha nem is lehet Masarykkal állítani, hogy a marxismus egyenlő bölcseleti dilettantismus, mégis *Marx gyöngé oldala épen a bölcseletben keresendő*. Jól megjegyzendő, hogy itt *tiszta* bölcseletről beszélünk, általános princípiumok megmagyarázásáról, arról az öntudatosságról és óvatosságról, melynél fogva az ember általában rendszeresen gondolkodik, – hamis constructiók és általánosítások elkerüléséről, a *noetikai problémához való állásfoglalásról*, az egész világoösszességről alkotott kép nagyságáról és helyességéről. Itt nem kell, hogy alkalmazott bölcseletről legyen szó, nem a sociologia jön elsősorban tekintetbe, ha az ember bölcseletről beszél. Hanem már most épen azon tanban, hol Marx leginkább mutatkozik mint rendszeres gondolkodó, – ha alapjától fogva hamis is, az ő nagyjelentőségű materialistikus történeti elvében Marx csak mint sociológus, mint történetbölcseész mutatkozik, tehát mint alkalmazott philosophus és nem mint tiszta bölcseelő.” (Weisengrün 49.)

Ebből a szempontból kell tehát megítélnünk *Földes* mondatát, midőn (I. 510.) írja, hogy Marx „történetbölcseleti tanai sokkal *erősebb alapon* állanak, mint társadalomgazdaságtani elméletei.” – Midőn a „bölcseleti” alap megítéléséről van szó, nem lehetünk tekintettel kizárólag az al-

kalmazott bölcseletre, hanem a megismerési elmélethez való állásfoglalást is mérlegelés tárgyává kell tennünk. Ebből a szempontból pedig – legyen a történetbölcséleti tanok hordereje még oly nagy – azt kell mondanunk, hogy épen a bölcselet volt Marx leggyöngébb oldala. A legnagyobb bölcselők, Hume, Descartes, Locke, Kant a *megismerési elmélet* terén tűntek ki és Spinoza „Ethiká”-ja” sem tisztán erkölcsbölcséleti munka, hanem nagyszerű, hatalmas elméleti philosophia. Egészen helytelen eljárás egy bölcselő bírálataánál tisztán annak soiológiáját mérlegelni, (Weisengrün 50.), akkor pedig Marx bölcselői minőségéből kevés marad hátra.

Fejtegetéseink folyamán – melyekre nézve első sorban Masaryk, mellette Weisengrün és Wenckstern voltak irányadók – láttuk, mint fejlődött ki Marx bölcselete a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-be írott cikkek folyamán, láttuk a „Szent család”-ban a történelmi materializmus első csiráját, láttuk annak fejlődését és aránylag legbefejezettebb alakját a „Zur Kritik der politischen Ökonomie” előszavában. Konstatáltuk a socialis törvények lehetetlenségét és a dialéctikai módszer tarthatatlanságát. Rámutatunk az amoralistikus rendszerben az ethikai elemekre és beláttuk annak lehetetlenségét, hogy az a megismerési elmélet szempontjából körülbástyáztassék. A rendszer összességének mérlegelése szempontjából tárgyalásba vontuk Engels műveit is és megismertük a marxizmus helyzetét az ideológiákkal szemben, láttuk viszonyát az államhoz, a joghoz, a családhoz. Láttuk a gyakorlati kritika szempontjából forradalmi hangulat elnémulását és a parlamentarizmus taktikával való kibékülést.

Láttuk, hogy Masaryk szerint nem Hegel az egyedüli,

honnét a tudományos socializmus kiindul, hanem annak utódai közül elsősorban *Feuerbach*. Kiemeli, hogy legnagyobb fontossága nem a Hegel egyes tanainak, hanem az egész módszer acceptálásának van. Nagy befolyása volt ezek mellett Marxra a pozitivizmus alapítójának, Comte-nak, Marxot a pozitivizmus teszi nemzetgazdává. Szemére veti Marx és Engels a német bölcseletnek, hogy zavaros és kevésbé praktikus. *Kantnak* azonban (mint előtte Hume és Locke tette) a kritika, noetika és metaphysika teréről kellett indulnia, mert ezen alap nélkül nincs bölcselet. Marx persze ezen noetikai alapot nevezi zavarosnak és vele szemben az angol és francia bölcseletet dicséri. Ezek hatása bár tagadhatatlan, mégis csak múlté; Marx ezeknek (Saint-Simon, Fourier, Voltaire, Rousseau, Darwin) hatását önmagára túlbecsülte, mert Marx azért csak mindig *német* maradt, azaz Hegel tanítványa. Egynek hatását nem becsülte túl, ez, mint tudjuk, *Proudhon* volt. A franciák forradalmi láza gyújtó hatással volt ugyan, de mégis elmúlt. Engels is, Marx is önmagukhoz térnek vissza. Az angol befolyás erősebb volt a franciánál, mégis külsőség maradt.

Láttuk *Stern* álláspontját, melynél fogva a marxizmus csak *Spinoza* vállain emelkedhetett a világtörténeti jelentőségre, melyet elért. „Néni az emberek öntudata határozza meg létüket, hanem ellenkezőleg, társadalmi létük az, amely öntudatukat meghatározza.” Ez a gondolat a gazdasági jelenségek törvényszerűségének alapja, de ez a gondolat már antinoetikai, metaphysikai, sőt materialistikus. De láttuk *Weisengrünnel* azt is, hogy ha már egyszer a modern socialistikus fejlődési elméletet Spinozával vonatkozásba hoztuk, egyúttal azt is konstatálnunk kell: egyetlen közös vonásuk az, hogy mindketten igen csekély

vonatkozásban állanak a megismerési elmélet alapproblémájával.

A jelenség mögött ott rejtőzik a „magánvaló”, a „*Ding an sich*”; ezt nem értette meg Marx (Wenckstern), ezért nem volt képes a modern természettudományt kellően méltányolni és esett Hegel spiritualismusától ki nem elégítve a materialismusba. Jellemző az ő kitétele „nem interpretálni a valóságot; – arról van szó, hogy megváltoztassuk!” A vallási és elvont emberi elkölcs elesik, helyébe lép *gyakorlati*, emberi, érzéki-tevékenység, ahol az embernek az igazságot, azaz a valóságot és hatalmat, „*gondolkodásmódjának itteniségét* (die Diesseitigkeit seiner Denkungsweise) *előbb be kell bizonyítania.*” Ezzel Marx a problémát egyszerűen *elkerüli*. (Wenckstern). Meg akarja változtatni az itteni világot, hogy az elvont helyett a concret, érzéki, társadalmi „*emberi*” éressék el. Már pedig nehézségek egyszerű elkerülése bizonyára nem lehet egy világnézet vagy egy rendszer helyességének kritériuma. Marx és Engels először elkerülik egészen a *megismerési elmélet* problémáját, másodsor nem látják be, hogy a Hegel-féle dialectikai módszer csak a maga *elvont minőségében* áll meg, így azonban meglehetősen üres és keveset magyaráz meg. Weisengrün még azon kérdéssel foglalkozik, hogy milyen összefüggésben van a sociologiai marxismus a *közönséges bölcseleti materialismussal*. A materialistikus történeti felfogás nem tekinthető a bölcseleti materialismus (Büchner, Moleschott) egyik speciális esetének. Nem lehet mondani, hogy a gazdasági materialismus semmi egyéb, mint a bölcseleti materialismus egy nagy alkalmazása a történetre. De Weisengrün igenis constatalja a tételt, hogy a *gazdasági materialismus és a közönséges bölcseleti materialismus bölcseleti alapjai közösek*. A Marx bölcselete nem akart egyéb lenni, mint egy a gyakorlatra írá-

nyúló sociális, materialista metaphysika – egy schémájával a fejlődési elméletnek. (Weisengrün 62.)

Most, miután Marx tanainak bölcseleti alapját ismerjük, összefoglalhatjuk véleményünket és megfelelhetünk arra a kérdésre, melyet a bölcseleti rész elején felvetettünk: hogy vajjon Marx Spinozának méltó utódja-e, hogy hasonló kivételes, hatalmas productiv szellem-e? Erre a kérdésre határozott nemmel kell felelnünk. Láttuk, hogy mint domborodik ki Marx összes műveinek tanulmányozása folyamán az ő abszolút negativitása, azaz a hatalmas productiv szellemnek a hiánya olyannyira, hogy magát a tagadást, az ellentmondást teszi minden haladásnak lényegévé. Láttuk, hogy Marxnak Proudhonnal szemben tanúsított eljárása homályt vet az ő jellemére és épen nem csatlakozhatunk Masarykhoz, aki Marx és Spinoza jellembeli hasonlatosságára hivatkozik. Pedig Spinoza fenkölt gondolati hatalmával és jellemének tiszta erkölcsi erejével Marxot még csak összehasonlítani is alig lehet. Marxnak úgy képességei, mint jelleme sokkal szegényebb. *Muge* részben igen előnyösen nyilatkozik Marx tehetségéről, de olykor nagyon kedvezőtlenül Marx jelleméről. *Walcker* (XII. lap) igazat ad *Heinzen*-nek, aki így nyilatkozik Marxról: „Alapjában véve mégis csak igen közepszerű tehetség (dürftiger Kopf)”. – „Tisztán látható ez, ha két ismerősével, Heinevel és Lassallel hasonlítjuk össze. Már *Lassalle* is sokkal tehetségesebb volt, mint Marx; *Heine* azonban lángész, sokoldalúbb, *elfogulatlanabb* tehetség, mint Marx, *Lassalle* és még jó egy páran együttvéve!”

Mihelyt Marx oly ponthoz közeledik, hol már a végcél kérdése komolyan felmerül, ott bizonytalan lesz, már többé nem megbízható, oly ellentmondásokba keveredik, melyből kitűnik, hogy ez a nagy tudományos szellem elvégre mégis

csak *foglya volt egy doctrínának*. Ezt maga *Bernstein* mondja. „Hogy képletileg fejezzük ki magunkat, ő egy adott rámában hatalmas épületet emelt, melynek építésénél mindaddig szigorúan az építészet szabályaihoz tartotta magát, míg összeütközésbe nem jutott azon feltételekkel, melyeket a rámázat szerkezete előírt, melyeket azonban elhanyagolt és elkerült, mihelyt a rámázat szűk volt ahhoz, hogy azok tekintetbe vételét megengedné. Ahelyett, hogy ott, hol a rámázat az építkezésnek korlátja volt, mely miatt az nem tudott önállóan megtörténni – magát a rámázatot rombolta volna le, ő magán az épületen változtatott és így csak függésbe hozta a rámázattól. *Vajjon ezen irrationalis viszonynak tudata volt-e, ami őt művének befejezése helyett mindig újra egyes részletek javításához terelte?* Akárhogyan álljon is a dolog, nekem az a meggyőződés, hogy akárhol jelentkezik a dualismus, a rámának össze kell omlania, ha az épület érvényre akar emelkedni. Az utóbbiban és nem az előbbiben rejlik az, ami megéri, hogy Marxból tovább éljen. (Bernstein: Voraussetzungen 177-78). Ha tehát látjuk, hogy mekkorák Marx tanainak kézzelfogható elméleti hiányai, mégis mi okozta azok világszerte való elterjedését és korszakalkotó hatását? Egyes-egyedül azok *gyakorlati* jelentősége, Marx személyiségének gyakorlati súlya, tekintélye, nimbusa. Marx a munkásokat a „mi bölcselőinknek” nevezte, az ilyen embernek szavára pedig azok esküsznek. A nemzetközi munkásasszociatio élén állván, már tekintélyénél fogva is képes volt a munkásmozgalomnak oly programot dictálni, mely meg volt hódítandó az egész nyugatot és amelynek zordon merevsége inkább vonzott, mint Lassalle követőinek alkudozó parlamentáris politikája. A munkásságot meghatotta az a kijelentés, hogy ő a német philosophia utódja. Marx egy nekik zavaros, de csábító agy-

rémmeel hitegette őket és nagy eredményeket ért el. Marx még sokkal nagyobb lehetetlenségeket írhatott volna, ha az a munkások szűk látköréhez és képzeletéhez van mérve, biztos a sikere. Azért nem is Marx valódi tanai képezték azt, amely gyakorlatilag hatott, hanem azoknak csak az a része, mely phantastikus voltánál fogva a tömeg lelkesítésére alkalmas volt. A munkáskérdéssel kapcsolatos szellemi mozgalom terén Marxnak és az ő műveinek elévülhetetlen nagyjelentőségű az érdeme, de (Slominski) a társadalomgazdaságtant egy lépéssel sem vitte előbbre és láttuk sociologiai tanainál a bölcséleti alap hiányos – de a dolog természeténél fogva olykor pótolhatatlanul hiányos – voltát. Ez azonban Marx fellépésének *gyakorlati jelentőségét nem csökkenti*. Marx *tanainak* is meg volt és meg kellett, hogy legyen a gyakorlati jelentőségük, mert mindez ideig a tömeg nem kereste az igazságot. Mindez ideig a tömeg csak a *hatást* kereste.

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	III
Bevezetés	V

A TÁRSADALOMGAZDASÁGTANI RÉSZ.

A) *A termelési folyamat:*

1. Áru és érték	5
2. A pénz átalakulása tőkévé	27
3. Az absolut és relatív többletérték	37
4. A tőke accumulatiojának folyamata	77

B) *A forgalmi folyamat:*

5. A tőke átalakulása és körforgalma	115
6. A tőke megfordulása	115
7. Az összes társadalmi tőke reproductioja és forgalma	129

C) *Az összefolyamat:*

8. A nyereség és a nyereségi részlet.....	151
9. Kamat, vállalkozói nyereség és földjáraadék	179
10. Le Chevalier és Proudhon	183

A SOCIOLOGIAI TANOK ÉS A BÖLCSELETI ALAP.

	Lap
1. Bölceleti előzmények	189
2. Marx tudományos és bölceleti fejlődése	201
3. A dialectikai módszer	215
4. Történeti törvények	230
5. A materialistikus történeti felfogás	238
6. Ethikai karakter és noetikai alap	274
7. Állam és család.....	284
8. A gyakorlati kritika	293
9. Marx tanainak bölceleti alapja	302